

9895

Българ. ез.

ИЗСЛЕДВАНИЯ ВЪРХУ СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ КНИЖОВЕН ЕЗИК И НЕГОВАТА ИСТОРИЯ

ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

XXV

ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК. КНИГА XXV

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

**ИЗСЛЕДВАНИЯ
ВЪРХУ СЪВРЕМЕННИЯ
БЪЛГАРСКИ
КНИЖОВЕН ЕЗИК
И НЕГОВАТА ИСТОРИЯ**

София . 1983

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Отговорни редактори

ст. н. с. I ст. К. Ничева, ст. н. с. В. Станков

Членове на редакционния комитет

акад. Вл. Георгиев, ст. н. с. Ив. Кочев, ст. н. с. А. Минчева

Юлия Балтова

ИЗГРАЖДАНЕ НА КНИЖОВНА ЛЕКСИКА В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО

(сложни съществителни — *nomina concreta*)

ФОРМИРАНЕТО НА БЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО И МЯСТОТО НА СЛОЖНИТЕ СЪЩЕСТВИТЕЛНИ (*NOMINA CONCRETA*) В ТОЗИ ПРОЦЕС

1. Проблемът за образуването, мястото и функцията на сложните думи в лексикалната система на българския книжовен език през XIX в. е в неделимо единство с общия процес на формиране и изграждане на книжовния език по време на Българското възраждане. Известно е, че всеки книжовен език се характеризира с един основен белег — да бъде носител и посредник на културата и цивилизацията на обществото, поради което историята му се обособява като област със свой специфичен кръг от явления и процеси. „Процесът на изграждане на книжовния език — пише Л. Андрейчин — е конкретен исторически процес, който се изразява в разнообразни форми в зависимост от сложните условия на историческото и културно развитие на народа.“¹ Като основна форма на националния език на даден народ (същото се отнася и за българския книжовен език) книжовният език осъществява връзката между развитието на обществото и развитието на езика на съответното общество. Началото на неговото създаване се свързва винаги с момента, в който се осъзнава нуждата от единна система за културно творчество, когато общуването в по-широки сфери на обществения живот се превръща в необходимост.

2. Формирането на българския книжовен език (по-нататък — БКЕ) през Възраждането представя част от културно-историческия развой на нашия народ през XIX в., който се осъществява в специфична ситуация, съдържаща както основните белези, присъщи на ренесансовата епоха, така също и своя собствена индивидуално-национална особеност: културно-историческият развой в българските земи има за цел не само да снесе старото, като утвърди новото в епохата, но преди всичко той трябва да отхвърли чуждото културно и обществено владичество и да наложи свой национален пласт. В този смисъл българската културно-историческа ситуация² през

¹ Л. Андрейчин. Някои въпроси около възникването и изграждането на българския книжовен език във връзка с историческите условия на нашето Възраждане. — Бълг. език, V, 1955, кн. 4, с. 309.

² По този въпрос вж. М. Лилев. Езикова ситуация в България по време на Възраждането. — Бълг. език, XXX, 1980, кн. 1, с. 32—36; Р. Цойнска. Към ха-

периода на Възраждането е по-своеобразна и значително по-сложна в сравнение с другите европейски културно-исторически ситуации. Тази съществена особеност на нашето Възраждане намира отражение и в процеса на изграждане на новобългарския книжовен език, който се оформя като общобългарско средство за осъществяване на културната политика на епохата. „Съвременният български книжовен език — пише Л. Андрейчин — се е формирал в характерните си линии и особености в течение на няколко десетилетия в резултат на редица специфични процеси, които са свързани с особената езикова и историческа обстановка, създадена през време на петвековното чуждо иго.“³ Тези специфични процеси според него представят: своеобразен процес на взаимодействие и борба между народната основа и книжовни традиции и източници; смяна на диалектната основа в процеса на изграждането; характерна последователност и различна интензивност, както и различна обществена и историческа основа в развитието на отделните стилове.⁴

2.1. Формирането на БКЕ се осъществява с ускорени темпове, което се определя главно от два фактора:

— необходимост културният развой, част от който е и езиковото развитие, да не изостава от общия икономически прогрес;

— стремеж да се догонва степента, на която се намират по това време развитите европейски езици.

2.2. Към спецификата на възрожденския БКЕ се отнася скокообразният преход от диалект към книжовен език без наличието на единна разговорна форма и своеобразната традиция от архаичния книжовен български език. Въпреки преобладаващото мнение, че в историческото развитие на книжовния български език (от създаването му през IX в. до наши дни) съществува цялостна „верига“⁵, въпросът за същността на традицията в българския книжовен език не е решен конкретно и изчерпателно. Съществуващите изследвания засягат частично проблема и са съвсем недостатъчни. Няма още пълни и всеобхватни проучвания на езика на книжовината от XVII и XVIII в.⁶ Съпоставителното (контрастивно) изследване на езика от тези векове с БКЕ от Възраждането твърде много ще подпомогне решаването на сложния проблем за ролята (не само в генетичен, а и във функционален план) на стария книжовен език при изграждането на новия. Би могло да се посочи, че въпро-

рактистиката на началния период в изграждането на съвременния български книжовен език. — Български език, XXX, 1980, кн. 1, с. 57

³ Л. Андрейчин. Специфични моменти и особености при формирането на съвременния български книжовен език. — Български език, XIX, 1969, кн. 1, с. 11—17.

⁴ Пак там, с. 11. По въпроса за спецификата в изграждането на българския книжовен език през Възраждането вж. също: Ст. Жерев. Основни въпроси на българския книжовен език през 50-те и 60-те години на XIX в. — В: Славистичен сборник. С., 1973; K. G u t s c h m i d t. Parallele und divergente Entwicklungstendenzen in jungen slavischen Literatursprachen aus soziolinguistischer Sicht. — ZfSl, 1973, No 4; Р. Русинов. История на новобългарския книжовен език. В: Търново, 1976; Г. К. Венедиктов. Некоторые вопросы формирования болгарского литературного языка в эпоху возрождения. — В: Национальное возрождение и формирование славянских литературных языков. М., 1978; В. Станков. Българското възраждане и формирането на новобългарския книжовен език. — Български език, XXX, 1980, кн. 1, с. 6—15; Ел. Георгиев. Опит за интерпретация на книжовните прояви при изграждане на новобългарския книжовен език през периода на Българското възраждане. — Български език, XXX, 1980, кн. 1, с. 16—24; М. Лилев. Общи и частни особености в развой на българския език като стандартен. — В: Славистичен сборник. С., 1978, и др.

⁵ По този въпрос вж.: Б. Велчев. Норма и традиция в българския книжовен език от XVI—XVIII в. — Български език, 1966, кн. 2, с. 110—122; Д. Иванова-Мирчева. Проблеми на книжовния български език до Възраждането. — Български език, 1972, кн. 6, с. 506—516.

⁶ Изключение в това отношение представя работата на T. S z y m a ŋ s k i. S ł o w o t w ó r s t w o r z e c z o w n i k a w b u ł g a r s k i c h t e k s t a c h X V I I — X V I I I w i e k u. Warszawa, 1968.

сът за своеобразната приемственост между стария и новия етап от развоя на БКЕ малко по-подробно и по-конкретно е засяган в лексикален и словообразователен аспект.⁷ Като подчертава, че старинният език на религиозната книжнина не е могъл да бъде използван през XIX в. за нови книжовни прояви, Л. Андрейчин пише: „Това обаче не значи, че в днешния български книжовен език е невъзможно да се търсят по-старинни книжовни елементи, запазени в непрекъснатата употреба още от старобългарско време. Лексикалното богатство на старобългарския книжовен език, по пряк или косвен път, е играло значителна роля в изграждането на новобългарската книжовна лексика.“⁸ Лексикалните единици, устояли през вековете, пренасят в новия език отделни словообразователни модели, които се превръщат в специфичен белег само на книжовния език (например отглаголни съществителни на *-ние*, деятелни имена на *-тел* и др.). Проследявайки моделите за образуване на конкретни съществителни имена в български език от XVII и XVIII в. (всички изследвани текстове, с изключение на три, се отнасят към дамаскинската книжнина), Т. Шимански посочва, че в словообразователно отношение езикът на тези текстове е по-близък до съвременния български книжовен език, отколкото до българските диалекти. Някои словообразователни модели (например деятелни имена със суфикс *-тел*, *-ец*, *-ник* и др.) са от старобългарски произход, запазили своята продуктивност и през XVII и XVIII в.⁹ Следователно тези типове и модели, присъщи на българската книжовна система от началото на нейното създаване, преминават през вековете, без да прекъсват напълно своята продуктивност. Същото би могло да се каже и за повечето от словообразователните типове и модели, по които се образуват сложни съществителни имена. Заслуга за това имат българските книжовници, които чрез съчиненията си не само пренасят стари книжовни сложни думи, но проявяват и лично словотворчество. По този начин активността на моделите се поддържа, макар и в по-слаба степен. По-късно, предимно в ранните десетилетия на нашето Възраждане, книжовниците са пренесли старата традиция във възрожденската епоха. Например книжовници като П. Хилендарски, С. Врачански, Н. Бозвели, Н. Рилски и др. са познавали добре и са си служели в своята книжовна дейност с лексикалното богатство на черковнославянската и на дамаскинската книжнина. Посредством употребявани в съчиненията им сложни съществителни имена в книжовния език преминават и отделни типове и модели, които стават основа за книжовно словотворчество през XIX в. Около средата на века чрез засиленото руско влияние тези словообразователни средства и начини за създаване на лексикални единици се утвърждават напълно в словообразователната система на новия книжовен език. В този смисъл може да се приеме, че в словообразователно отношение съществува приемственост между стария и новия книжовен език в областта на композитното езиково строителство, осъществена по своеобразен пряк (чрез посредничеството на диалектите, които запазват немалка част от старата книжовна лексика) или косвен (чрез черковнославянския език) път.

2.3. Обект на внимание в тази работа са сложните съществителни по-типa *concreta*, които заемат значително място в лексиката на БКЕ от Въз-

⁷ Вж. например Л. Андрейчин. Ролята на черковнославянски език за изграждането на български книжовен език. — Бълг. език, VIII, 1958, кн. 4—5, с. 309—320; Ст. Калдиева. Отвлечени съществителни от глаголни основи в съвременния български книжовен език. Дисертация за получаване на научната степен „кандидат на филол. науки“. С., 1977, с. 51—94.

⁸ Л. Андрейчин. Цит. съч., с. 318.

⁹ Т. Szymański. Op. cit., с. 13—49.

раждането. С този лексикален пласт се свързват редица проблеми, чието проучване и решаване има съществено значение за точното определяне на процесите, които са съпровождали изграждането на новобългарската книжовна лексика. Тук ще се поставят за изследване само някои въпроси, свързани главно с два проблема: от какво се определя засилената употреба на сложните съществителни *попина concreta* още в самото начало на изграждане на новия книжовен език; каква е функцията на тези сложни думи и как се отнасят към тях българските възрожденски книжовници. Наблюденията се извършват върху 1200 сложни съществителни имена.

2.3.1. Известно е, че сложните думи¹⁰ представят значителен пласт от лексиката на старобългарския книжовен език. За това свидетелствуват и лексикографските трудове, в които е събрана старобългарската лексика.¹¹ Беглият преглед върху словното богатство на старобългарски език, представено например в речника на Фр. Миклошич, показва, че сложните съществителни имена (*попина concreta*) представят названия на субстанции с различна категориално-семантична принадлежност: названия на лица, предмети (в най-широк смисъл на думата), растения, животни и места (предимно помещения), напр.:

— **БОГОВНДЪЦЪ, БОГОУТЬЦЪ, ВНОЧРЪПЪЦЪ, ВОЖДЕНАЧАЛНИКЪ, ДРЪВНОСЪЦЪ, ДРЪВОСЪЧЪЦЪ, МЖЖЕЛЮБНИЦА, ДЪТОЛЮБЪЦЪ, ДЪТОНАСТАВНИКЪ, КОНЕНАЗДЪЦЪ, КНИГОЧЪТЬЦЪ, ЖЕНОЕНАВНДЪЦЪ, КАМЕНОДЪЛАТЕЛЪ, ИНОЗЕМЪЦЪ, СТРАСТОТЪРЪПЪЦЪ, ХРИСТОЛЮБЪЦЪ, ЧЛОВЕКОУГОДНИКЪ** и т. н.;

— **ВОДОТЕЧЪ, ВОДОТОКЪ, ВОДОЛЮБЪ, ВОДОЛЪЙ, РАМОНОСЪ, ВОДОВОДЪ, ВЪЗКОАДИНА** и др.;

— **ВНОГРАДЪ, КНИГОХРАНИТЕЛНИЦА, КНИГОПОЛОЖНИЦА, СЪВДОГРАДЪ** и т. н.

Без да се поставя като задача специално и подробно да се изследва образуването и функцията на сложните съществителни *попина concreta* в старобългарския книжовен език, може да се каже, че те са се употребявали като названия на понятия от различни сфери на обществения и културния живот, на бита и ежедневието. Това личи и от приведените примери. Така с бита и ежедневието са свързани съществителни като **ДРЪВОСЪЧЪЦЪ, ДОМОДЪРЖНИЦА, КАМЕНОДЪЛАТЕЛЪ, СТРАНОПОПРИНИМИКЪ, ВОДОТЕЧЪ, ВНОГРАДЪ** и др.; с религията и културния живот — **КНИГОЧЪТЬЦЪ, КНИГОПОЛОЖНИЦА, ХРИСТОЛЮБЪЦЪ, ДЪТООУЧИТЕЛЪ, БОГОЛЮБЪЦЪ** и т. н.; с държавното устройство, общественения и икономическия живот — **ВЛАСТОДЪРЖАТЕЛЪ, ВОЖДЕНАЧАЛНИКЪ, КОНЕНАЗДЪЦЪ, ЗАКОНОДАВЕЦЪ, ЖИТОПРОДАВЕЦЪ** и т. н.

Създаването на голям пласт сложни съществителни имена, както и на всички категории сложни думи през старобългарския период, се определя от характера (структурата) на стария книжовен език и от функцията, която му е отредена да изпълнява — книжовен език с елитарен характер, който трябва да служи като оръдие (средство) за изграждане на българската феодална култура от онази епоха.¹² Старобългарският книжовен език, изграден върху здрава народна основа, поема функцията на гръцкия език, който той е изпълнявал до въвеждането на славянската писменост в българската дър-

¹⁰ Названието 'сложни думи', употребено на различни места в работата, да се схваща като синоним на названието 'сложни съществителни имена'.

¹¹ Имат се пред вид: F. Miklosich. *Lexicon Paleoslovenico-Graeco-Latinum*. Vindobonae, 1862—1865; L. Sadnik, R. Aitzetmüller. *Vergleichendes Wörterbuch der slavischen Sprachen*. Wiesbaden, 1963.

¹² По този въпрос вж. М. Л и л о в. *Книжовният език като средство за изграждане на национална култура*. — В: *Проблеми на езиковата култура*. С., 1980, с. 48—56.

жава. Тези факти определят и спецификата на редица негови изразни средства, които се заемат или се създават, за да може книжовният език да изпълнява своето предназначение. Така и включването на сложните думи в лексиката на книжовния език като редовно функциониращ пласт се определя от съществуването и използването им в гръцки език — модела, по който се изгражда и лексиката на стария БКЕ. Лексикалният инвентар на тогавашния говорим език по всяка вероятност се е оказал беден за новите широки нужди на книжовния език, за намиране на адекватни съответствия на гръцките сложни думи, а словообразователните средства — недостатъчни. Заемат се готови сложни думи или се калкират гръцките лексеми.¹³ По този начин образуването на сложни думи в нашия език като начин за езикова номинация и за изграждане на книжовна лексика напълно се утвърждава. Заемите модели се адаптират напълно към българската езикова система и стават продуктивни. За това свидетелствуват много случаи, когато на българско сложно съществително име не съответствува гръцка сложна дума, напр.: *Богоневъста, Богоненавдъць, Дътолюбъць, Дръвосоужителъ, Ложеположиць, Властодръжателъ, Водоводъ, Влъконадна* и т. н.

Нарушаването на нормалната книжовна дейност в българската държава след падането ѝ под чуждо владичество се отразява и върху процеса на създаване на сложни думи. Неговата активност намалява максимално, но от езиковите факти се съди, че той никога не е заглъхвал напълно. От книжовния език, чрез отделни лексеми, в диалектите преминават и модели за образуване на сложни съществителни, без обаче да продължават в същата степен своята продуктивност. Този факт също има своето обяснение. Диалектните лексикални системи, особено след падането на българската държава под робство, не се нуждаят от попълване: създадената общественно-политическа ситуация не предизвиква появата на нови понятия, които трябва да се назовават със средствата на българския език, тъй като официалният език е друг. Необходимост от нови думи, особено от сложни, не се усеща.

2.4.0. Лексиката на българските народни говори, отразена през миналия век от Н. Геров в „Ръчникъ на българский языкъ“, показва, че сложните думи не са нетипични и за диалектните системи. Включените в речника сложни съществителни имена представят немалък лексикален пласт. Следователно (без да се поставя като задача за подробно и изчерпателно изследване) функционирането на значителен брой сложни съществителни в българските диалекти не може да се схваща като случайно, несвойствено за тях явление. Наблюдението върху сложните думи, отразени в посочения речник на Н. Геров (за съжаление в нашата лингвистична литература липсва пълно и всестранно изследване на същността и функцията на тази лексикална категория в българските диалекти), дава основание да се разглеждат два пласта според техния произход и семантика: книжовен (усвоен под влияние на старобългарския книжовен език), към който се отнасят думи като *богоборец, боголюбец, богоугодник, винописец, гостолубец, дърводелец, иконописец, черноземец, рибоядец* и др., и диалектен, към който се отнасят сложни лексеми, образувани по два различни начина на композиране като *бръгосборник, шягобиец, късогледка, голдиция, ясногрейчица, едноимец, троегодец, златокрайка, сухомразица, златовръх, дългдмустакинчо, ветрометище* — от една страна, и *болиглава, лайкучка, кърпикожух, стърчиопашака, клюви-дръво* и т. н. — от друга.

¹³ W. Budziszewska. Zapożyczenia greckie w historii języka bułgarskiego. Warszawa, 1969; М. Филипова-Байрова. Гръцки заемки в съвременния български език. С., 1969.

Прави впечатление, че формалната структура на някои от моделите, към които могат да се отнасят част от диалектните сложни думи, е аналогична с тази на книжовните модели, напр.:

Сосн + Сг + Гл/осн + Сф (срв. *дръволазка, шягобиец, мухоловка, ветрометище* и др. с книжовните *боголюбец, винопиец, рибоядец* и др.);

Пл/осн + Сг + Сосн + Сф (срв. *дългомустаканчо, гололедица, сухомразица, златокрайка, белоперка* и др. с книжовни като *черноризец, белоризец* и др.);

Носн + Сг + Гл/осн + Сф (срв. *бръгосборница, ясногрейчица* и др. с книжовни като *бързоходец, далекоглед* и т. н.). Прави впечатление също, че сложните думи, присъщи на диалектните системи и образувани по книжовни модели, както и типичните народни образувания от типа *стърчиопашка*, се отнасят почти изцяло към така наречените „екзоцентрични“ имена („бахуврихи“), напр. *шилобод, голошия, целоглътка, златовръх, шесторедица* и т. н. Може да се предполага, че диалектните системи са усвоили част от моделите на стария книжовен език, като са вложили в тях присъщия на народния език начин за композиране, чрез който се постига по-голяма образност и експресивност в значението на лексикалните единици (тези признаци са характерни за сложните думи, отнасящи се към категорията на екзоцентричните названия). Във функционален план обаче посочените като примери сложни съществителни са равни на съществителните от вида *клювидръво, развейпрах, лайкучка* и т. н., които са присъщи само на диалектното езиково строителство. Изказаното вече предположение за влияние на старобългарския книжовен език върху композитообразуването в диалектните системи показва, че е необходимо пълно съпоставително изследване на сложните думи от стария книжовен език и от диалектите. Влияние между двата типа системи безусловно съществува. Би трябвало обаче в хронологичен план да се изясни посоката му на движение и да се разкрие точно неговата същност.

Присъствието на книжовен лексикален пласт в речника на Н. Геров (тези единици се срещат и в съчиненията на нашите възрожденски книжовници) трябва да се схваща само като старо лексикално наследство. Периодът на XIX в. в историческото развитие на новобългарския книжовен език е период, когато отношението диалекти—книжовен език все още е само еднопосочно: от диалектите към книжовния език.

2.4.1. Сложните съществителни от двата лексикални пласта представят названия на субстанции с различна категориално-семантична принадлежност; названия на лица — *богоборец, боголюбец, богомолец, богоугодник, винопиец, гостолубец, доброжелател, домовладика, дърводелец, душевадник, звездоброец, зложелател, злокобник, злосторник, иконописец, родолубец, ръкоделец, скотовъдец, шягобиец* и др.; близоседка, *бръгосборница, късоголядка, многознайник, скоротеча, самоволник, самоук, саможивец* и др.; *божегробец, братовчед, бързоконец, белополка, великомъченик, голошия; друговец, едновец, едногодец, едноимец, едноселка, остроумец, плосконос, старовец, трегодец, черноземец, чюжеземянин* и др.; названия на предмети — *горолом, градобит, живожарица, сухоязбина, троестрелка, ясногрейчица* и др.; *беломорец, белопръстица, двоестрелка, дългопрът, златокрайка, косоплитка, плоскогушка, самоцрънка, сухомразица, целоглътка* и др.; названия на растения — *мишамор, мишморка, саморастляк, шилобод* и др.; *белоборка, гороцвет, златовръх, чернокласица, шесторедица* и др.; *болиглава* 'picris',¹⁴ *връстипон* 'болеон', *лайкучка, крѣлигуна, крѣпиклашник* и *крѣпикджух* 'есенен минзухар' и др.;

¹⁴ Някъде се дава латинското название според Н. Геров, тъй като в книжовния език няма друго название.

названия на животни, птици и риби — *вихробоец*, *вихрогон*, *дръволазка*, *мухоловка*, *дръводелец* 'кълвач', *мишелов*, *рибоядец* и др.; *белотрътка*, *звездсвракка*, *златокрилка*, *белоперка*, *червеноперка*, *черногърба*, *длъгомустаканчо* и др.; *деригъзница* 'сойка', *стръчиопашка* 'motacila', *клювидръво* и *клукайдръво* 'кълвач', *тръсигъзница* и *трясиопашка* и др.; названия на места — *водопад*, *водопой*, *водоскок*, *ветрометище* и др.; *гололедица*, *суходол*, *коловозник* и др.

2.4.2. Повечето от сложните съществителни, съдържащи се в речника на Н. Геров, са представени като еднозначни лексикални единици, при които почти не съществуват синонимни връзки (словообразователни или лексикални): Следователно може да се предполага, че тези сложни думи са имали широко или общобългарско териториално разпространение. Част от тях са от стар книжовен произход.

Синонимни връзки са посочени само при някои от съществителните имена, като:

близоседка — *комишйка*; *бръгосборник* — *сладкодумник*; *белопръстица* — *белилка* — *бяла глина*; *белогъзка* — *белотрътка* — *гробничар*; *белоборка* — *белок* — *бяла борика* — *бял бор*; *водопад* — *водоскок* — *падало* — *плескало*; *едноимец* — *именяк* — *адаш*; *злосторник* — *злодеец* — *враг* — *неприятел* — *душманин*; *иконописец* — *зограф*; *риболов* — *рибар*; *ръкоделец* — *занаятчия*; *скотовъдец* — *домозлакция*; *скоротеча* — *улак*; *чуужеземнин* — *чуужденец*. При това повечето от приведените като примери сложни думи са диалектни образувания (срв. *бръгосборник*, *белопръстица*, *белоборка*, *белотрътка* и др.).

Лексикалната синонимия обаче е редовно явление при сложните думи с първи глаголен компонент. Синонимните редове са дълги и разнообразни, напр.: *блъсницабър* — *бутникаца* — *клатикаца* — *лапнишаран* — *размътигъл* и т. н. са названия за 'будала човек'.

Богатството на синоними при тези сложни думи показва, че те не само са присъщи на диалектните лексикални системи, но и че всеки диалект може да създаде название в своята система, без да се влияе от другите диалектни системи.

2.5.0. Последните десетилетия на XVIII в., свързани с книжовната дейност на Паисий Хилендарски и на Софроний Врачански, и първата половина на XIX в. са времето, когато се ражда и узрява идеята за единен национален книжовен език. Тогава се поставя началото на споровете, по какъв модел той ще трябва да се гради. Един факт обаче заслужава особено внимание — независимо от схващането си за модела на книжовния език (старобългарски, черковнославянски и народен или само народен) българските възрожденски книжовници и езикови строители са единни в отношението си към сложните думи. Използването в съчиненията им на лексика със сложна структура, изказването на отделни мнения по въпроса за характера на книжовния език показват, че според всички книжовници сложните думи имат свое определено място в лексиката на книжовния език и трябва да поемат функции, които не могат да се осъществяват с други лексикални средства. По всяка вероятност сложните думи се възприемат от българските възрожденци като един от специфичните лексикални пластове, които оформят БКЕ от епохата на Възраждането като наддиалектна система и го изравняват с други развити книжовни езици.

Наблюденията върху езика на книжовниците от края на XVIII и първата половина на XIX в. показват, че сложните съществителни имена се използват редовно, макар и с различна честота. За някои от книжовниците,

като Пансий, Софроний, а по-късно Неофит Бозвели, Неофит Рилски, Г. С. Раковски и др., сложните думи са значителна част от употребяваната в съчиненията им лексика, напр.: *пустиножител, цареубийца, виноградец, звездоцатец, иконописец* и др. (П. Хилендарски); *закондпазител, детоубийца, християнохулник, стихотворец, естествоописател, телуоудник* и др. (С. Врачански); *часословие, добродетел, местоначалник, победоносец, вратоповеска, рукообрис, носукарпа, странноприимец* и др. (Н. Бозвели).¹⁵ И това е обяснимо — то се определя от схващането на тези автори за модела на книжовния език, който трябва да бъде или старият книжовен български език (за привържениците на „славянската школа“), или народният с черковно-славянски, схващан често като старобългарски (за „славянобългарската школа“). Отношението на книжовниците от първата половина на миналия век към сложните думи е свързано с идеята им за структурата на лексиката на новия книжовен език, определяно от функцията му да бъде общонародно средство за общуване и за осъществяване на културна политика. То се свързва главно с борбата срещу чуждия (гръцкия и турски) лексикален пласт в нашия език, с изграждането на новия книжовен език като национален, разбиран от всички българи и тясно свързан със старата традиция. Затова много често сложните думи се появяват в съчиненията на авторите като заместници на турски или гръцки лексикални единици, например у Неофит Рилски *колеснищеделател* вм. *арабаджия*, *язвоцелител* вм. *джирах*, *рукомойник* вм. *леген* и др.

Представителите на „българската школа“ също приемат категорията на сложните думи в системата на новобългарския книжовен език, и то сложните думи, образувани по моделите на черковнославянския, респ. старобългарския език (тези модели съвпадат и с основните модели за образуване на сложни думи в руския и новогръцкия книжовен език). Още в Буквара на Петър Берон, в специален параграф, когато се разглежда лексиката на говоримия български език откъм строеж на думите, се прави характеристика и на сложните думи.¹⁶ Значително място заемат сложните съществителни и в произведенията на Иван Богоров, особено в изработените от него и издадени през Възраждането речници.¹⁷ Включването на сложните съществителни в словника на речниците представя опит за кодификация на този лексикален пласт, за утвърждаване на композитообразуването като специфичен начин за номинация в системата на формиращия се книжовен език. Например само в Българско-френски речник Богоров включва в словника над 400 сложни съществителни *nomina concreta*, голяма част от които са плод и на неговата словотворческа дейност.

Трябва да се отбележи обаче като най-съществено в отношението на Богоров към сложните думи, че в трудовете си той им отрежда и нова, допълнителна функция, определяна от началото на стилистичната диференциация на новобългарския книжовен език. Редица сложни съществителни се въвеждат от Богоров като термини за различни области на знанието, напр.: *вървѣжомѣръ*. Techn. l'équibluquet; *вътъроиспускачѣ*. Phys. l'éolipyle; *даро-*

¹⁵ По-подробно за употребата на сложни думи в съчиненията на посочените автори вж.: Ел. Георгиева. Някои словообразователни типове в езика на Пансиевата Славянобългарска история. — Бълг. език, XII, 1962, кн. 6, с. 520—529; К. Ничев а. Езикът на Софрониевия „Неделник“ в историята на българския книжовен език. С., 1965, с. 123—131; Хр. Първев. Езикът на Неофит Бозвели. — Бълг. език, XV, 1965, кн. 6, с. 473—487; Ю. Балтова. Към въпроса за сложните съществителни в езика на Неофит Бозвели. — Изв. Инст. бълг. език, кн. XIX, 1970, с. 579—587.

¹⁶ Вж. [П. Берон.] Буквар с различни поучения... Брашов, 1824, с. 26—27.

¹⁷ Ив. Богоров. Френско-български речник. Виена, 1869; Българско-френски речник. Виена, 1871.

участникът Jur. codonataire; евдюметръ (въздухомѣръ). Chim. l'eudiomètre; змѣносецъ (сѣзвѣзди). Astr. la Serpenteaire et Ophineus и т. н.

2.5.1 Заслужава, макар и съвсем бегло, да се обърне внимание на въпроса, защо сложните съществителни от типа *скубисвекърва*, *лапнишаран* и под. се оказват неподходящи за попълване на лексиката на книжовния език през Възраждането, поради което и моделът им остава извън словообразователната система на книжовния език. На първо място, причините са от екстралингвистичен характер. В периода на своето изграждане новобългарският книжовен език има нужда преди всичко от неутрална и ясна по значение за всички лексика, която трябва не само да назовава предметите и явленията от действителността, но да бъде и средство за общуване на цялата българска нация. От друга страна, блокиращият фактор се съдържа и в самата езикова система. През XIX в. книжовният език изгражда своята лексикална система, регламентират се отношенията между отделните ѝ единици, структурират се и се попълват семантичните и словообразователните парадигми в лексиката. От гледна точка на екстралингвистичните причини и на структурата на езика думи като *ключидръво*, *лапнишаран* и под. не могат да изпълняват такава функция: обикновено тези названия са граматически неопределени по отношение на род, поради което нямат и граматическа парадигма. Те са блокирани и по отношение на словообразователната си парадигма, т. е. не могат да създават производни. Например *развейпрах* (неопределено по род) не образува форма за множествено число, думата не се членува и не може да стане основа за образуване на прилагателно име, тъй като самата тя е название на определено качество. Сложните думи от този тип почти винаги се употребяват в съчетание с друга дума, която става представител на отсъстващите парадигматични признаци. Например изречения като „Той е голям нехранимайка“, „Остави тая скубисвекърва“ и под. само чрез отделни свои компоненти (в случая чрез прилагателно и чрез местоимение) изясняват цялата лексикограматична характеристика на думата. Названията от разглеждания тип в повечето случаи са израз на субективна емоционално обогрѣна оценка на признаците на дадена субстанция. При опит да се елиминира тази страна и да се създаде неутрална единица, се получават неприемливи лексикални единици (срв. например Богоровите *носилистак*, *миниброд* и др.).

Трябва обаче да се посочи, че някои от тези думи намират място със строго определена функция и в разговорния стил на съвременния БКЕ. Това са думи, при които се е създала възможност да претърпят известни формални промени и да получат допълнителни структурни елементи, които завършват облика им на лексеми от даден граматичен клас, напр.: *ритнитойка* — *ритнитойковец* — *ритнитойковски* — *ритнитойковщина* и т. н.¹⁸

От нашите възрожденски книжовници само Ив. Богоров прави опит да включи разглеждания начин за образуване на сложни думи в системата на книжовния език. Може да се предполага, че това се определя предимно от две причини: 1) като радетел за народностна основа на книжовния език според него този начин осъществява връзката диалекти—книжовен език и 2) в структурата на тези сложни думи (глаголен компонент + именен компонент) той вероятно е откривал аналогия със структурата на сложните съществителни в романските езици (предимно във френски). Основание за такова предположение дават например неговите двуезични речници, където на отделни места френските сложни думи се калкират чрез образу-

¹⁸ Лексикално-семантичните признаци и словообразователната същност на сложните думи от посочения тип ще бъдат обект на специално внимание в друго изследване.

вания със същата формална структура (срв. например *носилистак* с френското название *porte-feuille*). Неологизмите от този вид (срв. още *управник* вм. *книгководител*, *латнибуболечка* вм. *буболечкоядец* и др.) се оказват съвсем неподходящи за книжовна употреба.

ФУНКЦИЯ НА СЛОЖНИТЕ СЪЩЕСТВИТЕЛНИ NOMINA CONCRETA В ЛЕКСИКАЛНАТА СИСТЕМА НА КНИЖОВНИЯ ЕЗИК ОТ XIX В.

3. И така, изграждането на лексиката на новобългарския книжовен език по предварително избран модел за задоволяване нуждите на епохата налага установяването на сложните думи като важен неотменен лексикален пласт.

3.1. Със способността си да назовават в синтезирана форма сложните взаимоотношения между предметите и явленията от действителността, пречупени през човешкото мислене, сложните съществителни се проявяват като едни от най-подходящите средства за осъществяване на кратко и точно назоваване. Поради това номинацията чрез тях се активизира и разширява с голяма сила.

3.1.1. Образоването на сложни съществителни имена в редица случаи се свързва с тенденцията за уточняване на значението на вече съществуващите в езика прости лексикални единици. В резултат на развитие на производствените процеси и на тяхната по-нататъшна диференциация лексикалните единици, назоваващи например „вършител/носител на определено действие“, започват да се специализират в своята номинационна функция. Това налага образуването на нови думи, които обикновено са сложни и назовават деятеля в зависимост от обекта на действието му, напр.:

дел а ч — каменоделец, пумпалодделец, железодделец;

пи с а т е л — граматикописател, учебникописател;

пи с е ц — баснописец, писмописец, романописец;

пр о д а в е ц — сребропродавец, винопродавец, житопродавец;

уч и т е л — героучител, граматикоучител, законоучител и т. н.

Суфиксалното девербативно съществително със своето значение „вършител на действие, назовано чрез произвеждащия глагол“ (например 'който пише', 'който дяла' и т. н.), не задоволява нуждите на лексикалната система на езика от название на специализиран вършител на действие, т. е. от еднозначно отношение на значението на названието към дадената субстанция. Поради това през периода на формирането на БКЕ системата отговаря на такива нужди обикновено с образуването на сложна дума, чиято двусъставна структура уточнява информацията за характерните признаци на субстанцията и конкретизира значението на названието, т. е. сменя неговия обобщен характер.

3.1.2. Сложни думи се появяват в езика в отговор на нуждите и от професионално название за определен деятел, каквото деривацията още не е създала. Например в езика от Възраждането се образуват и включват в речевата практика съществителните *товароносец*, *бременосец*, *тяженосец*, срещу които съществуващата дотогава лексикална практика предлага със същото значение само турската дума *хамил*.

Разширяването на знанията и издигането на културното равнище в българските земи през изследваната епоха са налагали (особено с развитието на просветното дело) употребата на думи от международната културна лексика. В стремежа си към изчистване на езика от чужди лексикални елементи, най-вече през бурния период на пуризма, българските книжовници започват да калкират, да образуват и да предлагат за употреба сложни думи,

заместници и на думите от културната лексика, на мястото на чуждоезичните названия или за понятия, които дотогава не са били познати на носителите на езика. Така може да се обясни употребата на имена като: *битописател* 'историк', *бубохранец* 'шелковод', *ветокнижар* 'букинист', *взяткодавач* 'лихвар', *восакосвещар*, *въздухоплавател*, *градоуправител*, *граматикосъставител*, *каменорезец* 'скулптор', *книговезец*, *книгозаводец* 'деловодител', *писмохранител* 'архивар', *робскотърговец*, *рудокопач*, *темлодолбец*, *домоздател* 'дюлгерин', *домоправител* 'иконом', *душеприказчик* 'епитроп', *естествоизпитател*, *заимодавец*, *златохранилел*, *камилпасец*, *кафевар* 'кафеджия', *китоловец*, *книгопазител* 'библиотекар', *мореходец* 'мореплавател', *полицоиздавач*, *рогомайстор*, *читанкосъставител*, *шарописец* 'зограф' и мн. др. Употребяваните сложни съществителни представляват: заемки: *въздухоплавател*, *естествоизпитател*, *домоправител*, *градоуправител*, *душеприказчик*, *битописател* и т. н.; неологизми: *бубохранец*, *восакосвещар*, *граматикосъставител*, *робскотърговец*, *камилпасец*, *полицоиздавач*, *читанкосъставител*, *ветокнижар* и др.; калки: *книгопазител*, *шарописец*, *рогомайстор*, *еднобожник* и т. н.; хибриди¹⁹: *взяткодавач*, *взяткопосредник*, *виноходец* и др.

Предпочитанието към сложните думи като носители на по-пълна информация за назоваваното понятие често се проявява и в заместване на домашни производни имена със сложни съществителни, напр. *железоделател* вм. *ковач*, *свинопас* вм. *свинар*, *кожешийц* вм. *кожухар* и т. н. От приведените примери личи, че тези образувания представят излишно натоварване в езика: простите съществителни в повечето случаи са с общобългарска употреба (срв. *кожухар*, *свинар* и под.).

Някои от употребените сложни думи могат да се определят като несполучлив опит дадено понятие да се назове с лексема вместо със синтактично словосъчетание (срв. *робскотърговец* — *търговец на роби*, *рогомайстор* — *майстор на рогове* и т. н.).

3.1.3. В по-нататъшното развитие на БКЕ тези сложни думи отстъпват мястото си на друг тип номинационни единици (деривати или устойчиви съчетания). Например от всички изследвани в работата професионални имена днес са познати само: *баснописец*, *бикоборец*, *законоводец*, *знаменосец*, *иконписец*, *бързописец*, *бързоходец*, *венценосец*, *водолаз*, *водоносец*, *военачалник*, *въздухоплавател*, *главорез*, *градоначалник*, *гробокотач*, *деловодител*, *домоуправител*, *душеприказчик*, *дърводелец*, *езиковед*, *естествоизпитател*, *живописец*, *заимодавец*, *заемодател*, *каменоделец*, *китоловец*, *книговодител*, *книгоиздател*, *книговезец*, *конекрадец*, *летописец*, *месопродавец*, *оръженосец*, *писмоносец*, *пълководец*, *природоизпитател*, *робовладелец*, *рудокотач*, *сенокосач*, *скотовъдец*, *словослагател*, *стихотворец*, *телохранилел*, *цветопродавачка*.

Някои от посочените съществителни са названия на остарели и отпаднали от съществуване реалии (срв. *виночерпец*, *бързописец*, *летописец*, *водоносец*, *оръженосец*, *градоначалник*, *книгоиздател*, *венценосец*, *главорез*, *бързоходец* и т. н.), други се отнасят вече към архаичния запас на лексиката, тъй като със същото значение се употребяват нови названия (срв. *законоводец*, *землемер*, *душеприказчик*, *естествоизпитател*, *книговодител*, *месопродавец*, *писмоносец*, *рудокотач*, *стихотворец* и др.).²⁰ Тези сложни думи на-

¹⁹ Под хибриди в работата се разбира сложна дума, чиито компоненти се мотивират от една българска и една чужда лексема.

²⁰ Приведените по-горе сложни съществителни имена се разглеждат с техните преки номинативни значения, с оглед на които се квалифицират като остаряла или историческа лексика.

мират употреба главно в художествената литература със строго определено предназначение, обикновено за адекватно отразяване на дадена епоха и в езиково отношение.

При някои от посочените сложни думи се наблюдава и значителна промяна в лексикалното им значение. Развиват се вторични преносни значения или думата започва да назовава понятие, в което е вложено ново съдържание:

въздухоплавател — 1. Специалист, който управлява летателен апарат, обикновено по-лек от въздуха. 2. Специалист, който се занимава с въздухоплаване, с конструиране на летателни апарати.²¹

главорез — 1. Жесток убиец. 2. Палач.

гробокопач — 1. Който копае гробове. 2. *Прен.* Който докарва някому гибел.

домоуправител — 1. Управител на голям царски или боярски дом. 2. Лице, натоварено да води домовата книга в жилищен дом.

оръженосец — 1. *Истор.* Който носи някому оръжието. 2. *Прен.* Предан помощник.

стихотворец — 1. Който пише стихове, поет. 2. Който пише стихове, лишени от поезия.

душеприказчик — 1. Изпълнител на завещание, епитроп. 2. *Прен.* Доверен, близък съветник на някого.

знаменосец — 1. Лице, избрано да носи знаме (на чета, войскава част, организация и под.). 2. *Прен.* Водител, вдъхновител на някакво обществено движение и др.

Подобно развитие на лексикалната семантика са претърпели и редица други сложни съществителни от останалите семантични категории, назоваващи лица.

3.2. В БКЕ от Възраждането нараства и обемът на сложните съществителни, назоваващи предмети и места. И тук се образуват нови единици, заема се от други езици или се калкират чужди сложни думи, за да се назоват нови понятия или да се заместят небългарски лексеми. Така в езика се включват в употреба съществителни като: названия на предмети — *бомбоносец* 'вид кораб', *бързохода* 'поща', *валякохарт* 'географски глобус', *ветроизпускател*, *ветромер*, *водочасник* 'воден часовник', *вътрешен мер*, *далезор* 'телескоп', *дъждомер*, *епанчоносец* 'закачалка', *зъбочистилка* 'клетка за зъби', *кътомер* 'ъгломер', *лицебръс* 'кърпа за лице', 'пешкир', *пароплав* 'параход', *паровоз* 'локомотив', *пушкотел*, *ръкомелка*, *самопрелка* 'машина за предене', *сорохват* 'вид ножче' и т. н. названия на места — *бомболейница*, *вещеропродавница* 'дюкян', *виноделница*, *винопродавница*, *водопроводник* 'канал', *гостоприемало* 'хан', *дарохранителница*, *дървопечатня*, *каменопечатня*, *железоделница* 'ковачница', *звездобройница* 'обсерватория', *кафеопродавница*, *книгохазница* 'библиотека', *кожестройня* 'кожухарска работилница', *лекарорпродавница* 'аптека', *рудоконня* 'рудник', *хлебопечатня* 'фурна' и т. н.

И тук могат да се посочат като неологизми *вещеропродавница*, *винопродавница*, *кафеопродавница*, *лекарорпродавница*, *хлебопечатня* и др. Редица сложни думи, назоваващи предмети или помещения, са заети от руски език (срв. *параход*, *паровоз*, *пушкотел*, *водопроводник*, *рудоконня*, *каменопечатня* и т. н.).

²¹ Лексикалните значения и стилистичната маркираност на думите се представят според: Речник на съвременния български книжовен език. Т. I—III. С., 1955—1959; Български тълковен речник. 2 изд. С., 1962.

3.2.1. Сложните съществителни, назоваващи предмети и места (помещения), претърпяват същите процеси на развитие, както и имената за лица: — някои отпадат от употреба поради остаряване на реалиите, напр.: *бомбоносец, водочасник, гостоприемало, бомболейница, пушкомет* и т. н.; — други отстъпват място на прости производни имена и минават към архаичната лексика, напр.: *винарна* вм. *виноделница*, *пивница* вм. *винопивница*, *рудник* вм. *рудоконя*, *хлебарница* вм. *хлебопечница* и т. н. — сложни съществителни, създадени или заети през Възраждането, отпадат от лексикалната система поради утвърждаване на международна терминологична лексика, напр.: *валякохартата* се измества от *глобус*, *далезор* — от *телескоп*, *свездобройница* — от *обсерватория*, *книгопазница* — от *библиотека* и т. н.; — в отделни случаи вместо сложната дума като номинационна единица се използва словосъчетание, напр. *клетка за зъби* вм. *зъбо-чистилка*, *карта за игра* вм. *игрокарта*, *кърпа за лице* вм. *лицебръс*, *ръчна мелница* вм. *ръкомелка* и т. н.

3.2.2. В съвременния БКЕ само единични случаи са запазили употребата си със същото или с променено значение. Например:

водопровод — 1. Система от съоръжения (тръби и канали) за снабдяване на населено място или отделна сграда с вода. 2. Книж. Съоръжение за отвеждане на вода от реки, водохранилища и др. за битови, напонтелни и други цели.

водоскок — 1. Фонтан, шадраван. 2. Малък водопад.

водохранилище — Книж. Резервоар за събиране и съхраняване на вода за определени цели.

вратовръзка — Тесен продълговат къс плат, който се връзва под яката на горна мъжка риза за украса.

газопровод — Система от тръби за докарване на газ до определено място.

гръмоотвод — Металически прът върху покрив на къща, за да отвежда мълнията в земята.

дъждобран — 1. Остар. Чадър за дъжд. 2. Вид тънка непромокаема дреха.

електромагнит — Парче желязо с намотана около него изолирана медна жица, която се намагнетизира чрез електричество.

книгохранилище — 1. Библиотека. 2. Помещение за пазене на книги, книжен склад.

самовар — Металически съд с широка тръба отвътре, в която се слагат въглища за възваряване на вода, чайник.

странноприемница — Заведение, където отседат странници, гостоприемница, хан, хотел.

3.2.3. При съпоставяне на сложните думи с различна семантико-категориална принадлежност прави впечатление, че могат да се оформят определен вид словообразователни гнезда: в основата на сложни съществителни с различно словообразователно значение лежат едни и същи мотивиращи единици. Например образуването на съществителни, назоваващи лица от мъжки пол, се съпровожда от възникване на съответно название за женски пол. При професионалните названия обикновено и мястото, където лицето упражнява своята професия, се назовава чрез сложна дума. Посочените явления характеризират важни процеси за попълване на лексиката на БКЕ от XIX в. и за изграждане на системни отношения между отделни категории думи. Тези процеси се диктуват преди всичко от екстралингвистични причини, но представят онова своеобразно взаимодействие между външните исторически фактори (обществено-икономическата и културната обстановка) и вътрешните структурни (езикови) тенденции, осъществени в слово-

образуването. Може да се предполага, че наблюдаваните явления не са ставали без намесата и на субективния фактор, изразяващ се в активното участие на самите строители на книжовния език. Не може да се отрече усетът на нашите възрожденски книжовници към взаимодействието на извънезиковите явления и отразяването им чрез средствата на езика в строго определена система. Този усет най-добре се проявява в издадените през Възраждането речници. Следващите примери дават добра представа за посочените по-горе явления:

дейтел:	мъжки пол	женски пол	място на действие
винопиец	—	винопивница	
винопоец	винопойка	—	
винопродавец	—	винопродавница	
гостоприимец	—	гостоприимница	
домовладетел	домовладетелка	—	
дърводел	—	дърводелница	
железоделец	—	железоделница	
звездоброец	—	звездобройница	
книгопазител	—	книгопазителница	
песнопоец	песнопойка	—	
каменоделец	—	каменоделница	
книгопродавец	—	книгопродавница	
книгохранилник	—	книгохранилница	
рудокопач	—	рудокопня	
словолител	—	словолителница	

и т. н.

В повечето случаи словообразователното гнездо се състои само от два елемента — професионално име за лица от мъжки пол и *potina loci*. Мястото на названието за лице от женски пол остава незаето поради извънезикови (екстралингвистични) причини — повечето от професиите, които се назовават със сложна дума, през XIX в. не са били упражнявани от жени. Затова в книжовния език не се срещат думи като *винопродавачка*, *житопродавачка*, *книгопазителка*, *словолителка* и т. н. Сложни думи, назоваващи лица от женски пол, се използват само тогава, когато професията е могла да бъде упражнявана и от жена, напр. *латношъвачка*. Двойки *potina mota* са възниквали обаче на общо основание, когато лицето се назовава според признаци, присъщи на човека изобщо, напр.: *ранобудник* — *ранобудница*, *сладкогласник* — *сладкогласница*, *късогледец* — *късогледница*, *едноименник* — *едноименница* и т. н.

Посочените тук примери показват, че ще бъде интересно да се проследи как външните исторически фактори си взаимодействуват с вътрешноструктурните развойни процеси при оформянето на словообразователните гнезда при попълването на клетките на семантичната парадигма на сложните думи, изобщо при изграждането на книжовна лексика. Тогава ще могат още по-добре да се очертаят основните тенденции в структурирането на системни отношения в лексиката на БКЕ от Възраждането. Този твърде интересен проблем, много тясно свързан със специфични номинационни процеси и явления, предстои да бъде цел на изследване в друга работа върху сложните думи от същия период.

4. Възрожденската книжнина предлага и друго специфично явление. В съчиненията на отделни автори се срещат лексикални единици, които по структура са равни на сложните съществителни с втори десубстантивен

компонент. Този компонент съвпада по форма и по значение със свободна дума (срв. *сухопатка*, *медотрева*, *камилскоптица*, *носукарпа*, *водочасник* и т. н.). С този вид образувания се назовават предимно растения и животни. Паралелно с тях, със същата номинационна функция се употребяват и устойчиви съчетания като *захарна тръст*, *камилска птица* и др. Анализът на тези специфични само за изследваната епоха сложни единици показва, че разликата между тях и съчетанията е само формална, тъй като вторите компоненти и на двата типа единици (думата и съчетанието) не само семантично, но и функционално са тъждествени — те са носители на семантично-категориалната принадлежност на названието. Въпреки че тези „композитни“ образувания не се усвояват от лексиката на книжовния език и се проявяват само като оказионизми (по-късно те изобщо отпадат от езика), те са свидетелство за стремежа на възрожденските книжовници да утвърдят образването на сложни думи като начин за номинация, характерен единствено за книжовния език. На синтактичното съчетание се предава форма на лексема, която приема част от парадигмата на съществителното име (число, членуване). Словообразователната парадигма обаче е блокирана. Тези сложни думи не се проявяват (а и не могат) като произвеждащи единици, т. е. не стават връх в словообразователно гнездо, не се подвеждат към нито един от редовете на езиковата система. Този фактор определя по-нататък и отношението на езика към номинация от подобен вид. Разгледаните тук образувания потвърждават схващането, че синтактичните (в случая устойчивите съчетания) и лексикалните (сложните думи) номинационни единици имат свои специфични признаци, които се определят от принадлежността им към две различни езикови равнища. Едновременно с това се потвърждава и невъзможността словосъчетанията да се разглеждат като изходна основа за образуване на сложни съществителни имена в синхронен план.

Най-ревностен привърженик на тенденцията атрибутивните устойчиви названия да се трансформират в сложни думи е Неофит Бозвели. Негово словотворчество са единици като *захаротростие*, *камилонптица*, *камилскоптица*, *носукарпа* и др., които са употребени в „Славеноболгарское детоводство“ още през 1835 г.

5. Сложните съществителни от разглежданата епоха са натоварени и с друга функция. Образувани на българска почва или заети от други езикови системи обикновено за да заместят турска или гръцка дума, много често те снемат и полисемията в заместваната единица — на нейно място в книжовния език се появяват две сложни единици с конкретна, ясна и точна формална и семантична структура. Например вместо *кафеджия* със значения 'лице, което вари и продава кафе' и 'лице, което обича да пие кафе' в книжовния език през Възраждането се срещат сложните съществителни *кафевар* и *кафепийц*. Показателен за български език е и случаят с простата производна единица *рибар*, която с всяко от значенията си влиза в синонимни отношения с отделна сложна дума: *рибар* — *риболовец*, *рибар* — *рибопродавец*, *рибар* — *риболобец*. Тази тенденция се наблюдава главно при деятелните имена, мотивирани от съществителното, което назовава обекта на действието. В структурата на сложната дума се експлицира действието чрез глаголният компонент и названието се превръща в еднозначна неутрална единица.

ЛЕКСИКАЛНА СИНОНИМИЯ И ВАРИАНТНОСТ НА ПЪЛНОЗНАЧНИТЕ КОМПОНЕНТИ В СТРУКТУРАТА НА СЛОЖНИТЕ СЪЩЕСТВИТЕЛНИ NOMINA CONCRETA

6. Стремешът към точност, яснота и разбираемост на значението на сложните думи до голяма степен определя наличието на лексикална синонимия и вариантност на пълнозначните компоненти. Като основа за това явление може да се смята възможността за различна лексикална съчетаемост на мотивиращите единици в свободната им употреба.

6.1. Вариантността и лексикалната синонимия се срещат и при първия, и при втория компонент, а понякога засягат и двата едновременно: *брадвоносец* — *секироносец*; *знаменосец* — *хоруглицоносец* — *хоръгвоносец* — *пряпорцоносец*; *иконописец* — *образописец*; *песнописец* — *песнотворец*; *песнотворец* — *псалмотворец*; *бързоходец* — *скороходец* — *виноходец*; *блюдолизец* — *саханолизец* — *паницолизец* — *съдоблизач*; *скотопитател* — *скотохранец*; *книгохранител* — *книгопазител* — *книгопазник*; *телохранител* — *телопазител* — *теловардач*; *благодетел* — *добродетел*; *доброчинец* — *добросторник* — *добротворец* — *благочинец*; *иносказател* — *другоприказвач*; *инородец* — *чужеродец*; *чужеземец* — *чужестранец* — *чужестранник*; *книгоиграч* — *картоиграч*; *паровлак* — *паровоз*; *пароход* — *пароплав* — *пароплув* — *пароброд*; *тригълник* — *трикътник* и т. н.

Нерядко в книжовния език се срещат сложни думи, чийто втори компонент се мотивира от глаголни лексикални единици, които в свободната си употреба се проявяват или като частични синоними, или пък напълно се различават в своята семантика. Включени като елементи в структурата на сложните думи, тези компоненти участвуват в изграждане на значенията на новите лексеми (сложни думи) така, че в краен резултат се получават две единици с едно и също значение, напр.:

книгопазище
книгохранилище > *книголожница*

главосечец — *главорезец* (с мотивиращи глаголи *сека* и *режа*)
венцодател — *венцоподател* (с мотивиращи глаголи *дам* и *подам*) и т. н.

6.2. Лексикалната вариантност и синонимия при компонентите на сложните съществителни е свързана и със съзнанието на книжовниците за хронологичното движение на българската лексика: в сложните думи компонентът, който е мотивиран от лексикална единица, минала в архаичния запас на лексиката, се замества с друг, семантично ясен и познат на носителите на езика. Тези промени особено добре личат при компоненти, които се повтарят често.

6.2.1. Така например редовно явление в книжнината от Възраждането са дублетите с първи компонент *ино-* или *друго-*: *инородец* — *другородец*, *иностраниец* — *другостраниец*, *иносказател* — *другоприказвач* и т. н. Докато сложните думи с първи компонент *ино-* са типични за книжната лексика (някои от тях са наследени от старобългарски език), тези с компонент *друго-* имат народностен произход и са преобладаващи в лексиката на XIX в.

6.2.2. Особено показателни в това отношение са сложните съществителни с първи компоненти *благо-* и *добро-*: *благодетел* — *добротворител*, *благочинец* — *доброчинец*, *благодетел* — *добродетел*, *благовест* — *доброевест* и т. н. Може да се предполага, че употребата на думите с *благо-* се намира под силното влияние на черковнославянския и руския език, където гръцкият компонент *εὖ-* се превежда с *благо-*.²² Новосъздадените единици са с компо-

²² По този въпрос вж. К. Ничева. Към историята на някои сложни думи в българския език. — Бълг. език, XI, 1961, кн. 1, с. 43—47.

нент *добро*-. По-подробното изследване на този въпрос въз основа на собственото словотворчество на възрожденските дейци по всяка вероятност ще предложи много факти, интересни за българската историческа лексикология.²³ Прави впечатление обаче, че един книжовник като Неофит Бозвели, въпреки предпочитанието си към сложните думи с *благо*-, в своята словотворческа дейност създава композитуми с първи компонент *добро*- (срв. *доброжелател*, *доброплодие*, *добродержавие* и т. н.). Присъствието на сложни думи с компонент *добро*- е характерно за езика и на Софроний Врачански, особено за онези думи, които се смятат за старобългарско наследство.²⁴ Следователно тенденцията към образуване на сложни думи или на употребата на съществителните с *добро*- има своя традиция и представя специфичен български процес.

6.2.3. Както беше посочено, често, най-вече през първата половина на XIX в., сложните думи се създават или заемат от други езици, за да заместят турски или гръцки лексикални единици. В този смисъл в езика възникват синонимни отношения между двата лексикални пласта. По-скоро този факт може да се разглежда като конкуренция на новото с добре познатото в езика. Основание да се разглеждат тези отношения като синонимни се намират в съчиненията на редица възрожденски книжовници от първата половина на XIX в. и особено в речниците, където чуждата лексема се поставя в скоба веднага след сложната дума, за да доизясни нейното значение. Този начин на представяне на сложните думи към края на Възраждането почти не се среща. Това обаче не може да се приеме като свидетелство, че в системата на книжовния език е настъпило стабилизиране на позициите на редица сложни думи. За посочените синонимни връзки може да се съди от примери като:

главорез > вм. *джелат*, *джелатин* (Л. Каравелов, 1879)²⁵

главорезец > вм. *джелат*, *джелатин* (РДТГ, 1855)

главосечец >

главосеч > вм. *бюклия* (Л. Каравелов, 1879)

каловоз вм. *бюклия* (Л. Каравелов, 1879)

скотопрекупец вм. *бегликлия* (Н. Бозвели, 1835)

хлебопечница вм. *фурна* (РДТГ, 1855)

гостоприемница > вм. *хан* (РДТГ, 1855)

странноприемница > вм. *хан* (РДТГ, 1855)

троеножец вм. *пирустия*, *саджак* (Г. Йошев, 1861)

брёменосец > вм. *хамалин* (П. Бобеков, 1871)

товароносец > вм. *хамалин* (П. Бобеков, 1871)

оръженосец вм. *есаклия* (Л. Каравелов)

брадоносец > вм. *балтаджия* (Ив. Богоров, 1849)

секирносец > вм. *балтаджия* (Ив. Богоров, 1849)

вещепродавалница > вм. *дюкян* (РДТГ, 1855)

вещепродавница > вм. *дюкян* (РДТГ, 1855)

водовод > вм. *чешмар* (Ив. Богоров, 1870)

водоводец > вм. *чешмар* (Ив. Богоров, 1870)

волнодом вм. *хан* (РДТГ, 1855)

домоздател > вм. *дюлгерин* (РДТГ, 1855)

дърводел > вм. *дюлгерин* (РДТГ, 1855)

едноймец вм. *адаш* (Ив. Богоров, ГР)

²³ Тук се има пред вид и пернодът на книжовния език от XIX в.

²⁴ Вж. К. Н и ч е в а. Езикът на Софрониевия „Неделник“... с. 127—140.

²⁵ Посочва се най-ранната дата, когато се срещат тези замени според ексцерпиранията литература.

казаноносец *вм. караул-укция* (Ив. Богоров, БФР)

лоетописице *вм. салхана* (РДТГ, 1855)

очивадец *вм. ачигъоз* (Р. Блъсков, 1864)

тисяцоначалник *вм. бинбашия* (С. Врачански, „Н“, 1806) и т. н.

Много от посочените думи са акт на собствено словотворчество на авторите от Възраждането, което те съзнателно са подчинявали на една от основните тенденции на тогавашното езиково строителство — „побългаряване“ на лексиката. За съзнателния елемент при побългаряването се съди често и от открито изразените становища. Така например в заглавието на речника, прибавен към превода на А. Кипиловски „Кратко начертание на всеобщата история“ (1836), напълно се разкрива задачата, която си е поставил авторът. Заглавието е дълго и има следния вид: „Речник или лексикон на славянски речи, които трябва да си присвоят в нашия език, а ги откривам и с турски, за да улесня прочитателят да прочита пълноразумно, щото чете, и да ги запомни, та да ги употребява и в говорат си, за да са очисти езикът ни от чужди речи“.

По-късно, особено след 50-те години на миналия век, тенденцията за изграждане на национална лексикална система засяга и думите от международната културна терминология. Заместниците на чуждите думи се представят обикновено чрез сложни думи, които могат да бъдат или възстановени за книжовна употреба стари единици, или пък се създават от нашите книжовници. Такива са например:

умодух — *вм. гений* (П. Р. Славейков, 1857)

язвоцелител — *вм. хирург* (Н. Рилски, 1835)

басноповест — *вм. роман* (Г. С. Раковски, 1859)

битописател — *вм. историк* (Г. С. Раковски, 1859)

бързход
бързохода > *вм. поща* (РДТГ, 1855)

валякохарт — *вм. географски глобус* (Ив. Богоров, 1849)

звездобреец — *вм. астроном* (Р. Блъсков, 1864)

звездоврач — *вм. астролог* (Ив. Богоров, 1870)

земеописател — *вм. географ* (Н. Бозвели, 1835)

каменорезец — *вм. скулптор* (Г. Йошев, 1861)

книгопазище — *вм. библиотека* (П. Р. Славейков, 1877)

речникописател — *вм. лексикограф* (Г. С. Раковски, 1860)

писмоводач — *вм. секретар* (Ив. Богоров, 1870)

граматикослов — *вм. езиковед* (Ив. Богоров, 1870)

отечестволюбец — *вм. патриот* (Д. Войников, 1874)

средомор — *вм. остров* (Ив. Богоров, 1849)

лекарорпродавница — *вм. аптека* (Т. Хрулев, 1863)

коренодумник — *вм. етимолог* (Ив. Богоров, 1870) и т. н.

Голяма част от сложните съществителни, заместващи чуждите думи, представляват калки, напр.:

книгопазител и *книгохранител* — на *библиотекар*,

народоописник — на *етнограф*,

животоописец — на *биограф*,

детоводител — на *педагог*,

водоглед — на *хидроскоп*,

скорописец — на *стеннограф*,

речникописател — на *лексикограф*,

временомер — на *хронометър* и т. н.

Прави впечатление, че калките обикновено представят точен превод на компонентите на чуждата лексема. Има случаи обаче, когато чуждата слож-

на дума се превежда, като за съставки на българското съответствие се използват близкозначни единици, напр.: *звездоброец*, *звездочътец* — съответствуват на *астролог*, *скотовъдец* — на *скотопитател*, *бубохранец* — на *шелковод*, *шарописец* — на *зограф* и т. н.

По отношение и на сложните думи стремежът към побългаряване на лексиката намира най-силен израз в словотворчеството на Ив. Богоров, в чиито съчинения се срещат думи като *първоживелник* вм. *автохтонен жител*, *туземец*; *бранилодръжник* вм. *рицар*; *ветокнийжар* вм. *букинист*; *своеръкопис* вм. *автограф*; *пърмалоделец* вм. *скулптор* и т. н. Най-голямата част от тях се срещат в неговия Българско-френски речник.

Крайността да се побългарява и терминологията от чужд произход, особено през последното десетилетие преди Освобождението, макар и да е подчинена на основната тенденция на епохата, може да се определи като крачка назад в схващанията на нашите възрожденски книжовници за същността на българския книжовен език. Недооценявайки интелектуализацията на езика като съществен признак на всеки книжовен език, със стремежа си да затворят лексикалната система на нашия книжовен език само в рамките на националното, те задържат естественото му прогресивно развитие, което го изравнява с напредналите европейски езици. Крайният пуризъм обаче, който засяга твърде силно и сложните съществителни, представя само момент в историята на новобългарския книжовен език през XIX в. и не оставя следи в оформянето на книжовния ни език като представителна форма на българския национален език.

6.3. От изложеното дотук се вижда, че много от посочените примери са думи, създадени по време на Възраждането от строителите на книжовния език. Онези от тях, които се срещат в неколкостепенна употреба, могат да се определят като неологизми. Към неологизмите обаче трябва да се отнесат не само съществителните, образувани с домашни словообразователни и лексикални средства, но и всички калки, направени или употребявани (ако са заети от друг език) през XIX в. Онези сложни съществителни, които се употребяват в книжнината през Възраждането, но се срещат и в диалектите (има се пред вид речникът на Н. Геров), не са същински неологизми. Тяхното включване в книжовната лексика представя само преминаване от една подсистема на националния език в неговата представителна форма, т. е. в книжовния език. По-особено е положението на сложните лексеми, които преминават в книжовния език с ново функционално-семантично натоварване. С тях книжовната лексика не само се попълва, но и обогатява (особено с названия на растения и животни).

В изграждането на лексикалната система на БКЕ през периода на Възраждането почти всички книжовници създават и се опитват да затвърдят редица сложни думи. Най-голяма заслуга в тази дейност имат Н. Бозвели, Г. С. Раковски, Ив. Богоров и др., които със своето словотворчество утвърждават до голяма степен категорията на сложните имена. Неологизмите на Н. Бозвели са много и в категорията на конкретните имена, напр.: *месосеч* 'сатър', *руководящие* 'дръжка на рало', *древопробиец* 'кълвач', *конностоятелница* 'яхър', *монетоприменител* 'сараф', *народовоздвигател*, *носукарпа*, *землеузома*, *вратоповеска* 'шал', *захаротростие*, *камилскоптица*, *темлодолбец*, *плоговоздържател* и др.²⁰ Може да се предполага, че голяма част от неологизмите-термини у Ив. Богоров са резултат и на неговата словотворческа дейност, напр.: *книгоуправник* и *управникнига*, *бранилодръжник*, *буболечкоядец* и *лапнибуболечка*, *ветокнийжар*, *войскополе*, *воса-*

²⁰ По този въпрос вж. Хр. Първев. Цит. съч.; Ю. Балтова. Цит. съч.

косвещар, времепоказач, дървомерач, тегломер, медохлабар, зъбочистилка и т. н. Н. Рилски създава колеснищеделател, рукомойник, вретещеделател, ухочиштка, язвоцелител.

6.3.1. Броят на неологизмите през Възраждането е твърде голям в сравнение с по-късните етапи от историческото развитие на новобългарския книжовен език. Много малко от сложните съществителни, създадени или калкирани през онази епоха, остават да се употребяват като специална лексика или като термини в съвременния БКЕ. Причините за това са и вътрешноструктурни, и от външноисторически характер. Създават се или започват да се използват други средства за езикова номинация, каквото е например назоваването чрез атрибутивни съчетания с устойчива структура. От съществено значение е и утвърждаването на международната терминологична лексика в книжовните езици, което се отразява и върху български. Тогава се възприемат и адаптират към книжовния език (resp. към формиращите се през XIX в. езикови стилове) термини и думи като *капелмайстор, културтрегер, тригълник, триножник, балетмайстор, гротмайстор, електромагнит, електросъгъстител, полутон, полукълбо, първообраз* и редица други.

Проблемът за неологизмите, и по-конкретно за новосъздадените сложни думи в БКЕ през Възраждането, е интересен и важен за историята на съвременния български книжовен език, но все още е недостатъчно изследван. Неговото специално проучване е твърде важно за решаването на друг съществен за историята на нашия език въпрос — проблема за традицията и новото в словообразователната и в лексикалната система на БКЕ през цялото му историческо съществуване.

СИНОНИМИЯ НА СЛОВООБРАЗОВАТЕЛНИТЕ ФОРМАНТИ ПРИ СЛОЖНИТЕ СЪЩЕСТВИТЕЛНИ NOMINA CONCRETA²⁷

Синонимията при суфиксите, оформящи сложните съществителни, е част от синонимните взаимоотношения, характеризиращи формантите на цялата словообразователна система на БКЕ.

7. При сложните съществителни, употребявани през Възраждането, се наблюдава активно движение на суфиксите от една словообразователна категория към друга,²⁸ в резултат на което вече не може да се говори само за специализация на формантите. Прави впечатление, че за образуването на сложни думи се използват значително по-малко суфикси в сравнение с броя на суфиксите, които оформят простите производни имена със същата категориална принадлежност. За сметка на количествената им ограниченост суфиксите в структурата на сложната дума развиват полифункционалност, т. е. започват да се употребяват за образуване на сложни съществителни с различно категориално словообразователно значение. Типичен пример за това е суфикс *-ец*, за който може да се каже още, че през изследваната епоха се специализира главно за образуване на сложни думи. Със суфикс *-ец* се оформят nomina agentis, по-голямата част от които са nomina agentis professionis, напр.: *винопродавец, книговързец, робскотърговец, китоловец, мореходец* и т. н.; nomina attributiva като *друговец, еднородец, черноморец, беловласец, редкочосец* и др. Суфикс *-ец* се присъединява към девербативни и десубстантивни втори компоненти (срв. *кампилосец, кожешиец, другородец, беломорец* и т. н.), служи за образуване на названия от различни лек-

²⁷ Като синонимни тук се разглеждат суфикси с тъждествена словообразователна функция в рамките на един словообразователен тип.

²⁸ Като словообразователни категории в работата се приемат nomina agentis, nomina attributiva, nomina loci.

сикосемантични класове (лица, животни, растения и предмети) като: *водоносец*, *кръвопиец*, *дърводелец*, *саможивец*, *малоглавец*, *книголюбец*, *бомбоносец*, *спанчоносец*, *божегробец*, *рибоядец*, *картицоловец*, *пчелоядец*, *ветропоказалец* и т. н. Преобладаването на образуванията със суфикс *-ец* може да се смята като характерен белег на българското композитообразуване през XIX в., тъй като в съвременния БКЕ значително предимство вече са придобили суфиксите *-ач* и *-тел*.

Полифункционалността на суфикс *-ец* предопределя синонимните му връзки с редица други словообразователни форманти: *-тел*, *-ник*, *-ач*.

През Възраждането в книжовния език се засилва и употребата на суфиксите *-тел* и *-ник*, а понякога композитуми се оформят и със суфикс *-ач*.²⁹ Участието на тези суфикси като форманти в един и същи словообразователни типове се основава на тяхното инвариантно категориално словообразователно значение — те посочват, че думите, в които участвуват, са названия на носители на активно отношение към дадено действие или към друга субстанция. Въз основа на това през Възраждането е било възможно паралелното функциониране на сложни съществителни като:

названия на лица — *водоносец* и *водоносач*, *хороигрец* и *хороиграч*, *гробокопач* и *гробокопател*, *ръководец* — *ръководач* и *ръководител*, *кръвопиец* и *кръвопийник*, *книголюбец* и *книголюбител*, *книгопазител* и *книгопазник*, *дърводелец* и *дърводелник*, *саможивец* и *саможивелник*, *идолопоклонец* и *идолопоклонник*, *сладководец* и *сладководник*, *добрамисленик* и *добромислител*, *чужестранец* и *чужестранник* и т. н.;

названия на насекоми, животни, напр.: *въздухоплавач* и *въздухоплавател*.

Суфикс *-ач* все още не притежава тази голяма активност, с каквато той се характеризира в по-късната епоха. И това е обяснимо: присъщ на народните говори, и то за образуване на деривати, суфикс *-ач* не задоволява изискванията например за изграждане на професионална лексика, особено за образуване на сложни думи. Въпреки това в редица случаи възрожденските книжовници заместват книжовните суфикси *-ец*, *-тел* или *-ник* с *-ач*, особено когато те се срещат в думи, заети от друг език, срв. *въздухоплавател* — *въздухоплавач*, *гробокопател* — *гробокопач*, *писмоводец* — *писмоводач* 'секретар' и под. Нерядко това предпочитание достига и до крайности, когато то се ръководи единствено от тенденцията за „побългаряване“ и издигане на народната основа (срв. *ръководач* вм. *ръководител*, *пътеводач* вм. *пътеводител* и т. н.).

Няма основание да се допуска, че в тези случаи предпочитанието към *-ач* е резултат от изменение в „мотивировката на значението“ на композитума, както това се твърди за съвременния български език от Е. А. Захаревич.³⁰ Не е възможно например *въздухоплавач* да се мотивира примерно от съчетанието „плавач във въздуха“, а *въздухоплавател* — от „плувам във въздуха“, тъй като български език дори и днес не познава девербативното име *плавач*. Тук може да се говори само за борба на словообразователните форманти, която при композитумите от XIX в. е още в своето начало. По-скоро появата на суфикс *-ач* в структурата на сложните думи би могла да се разглежда като влияние на синонимните процеси при деривацията, където през същата епоха активизирането на суфикс *-ач* в книжовния език е много по-голямо.

²⁹ Тази констатация засяга само категорията *nomina agentis*.

³⁰ Е. А. Захаревич. Словообразовательные синонимы среди сложных имен существительных со значением лица в болгарском языке. — В: Славянская филология. Л., 1969, с. 85—93.

Формалното съвпадане на девербативното съществително име с втория компонент на композитума се дължи на формалното и семантико-функционално тъждество на мотивиращите единици на формантите в двата начина за словопроизводство: деривация и композиция.

Трябва да се посочи обаче и това, че суфикс *-ач* се проявява като конкурент на суфиксите *-ец* и *-тел*, когато се създава название от ежедневието, много често това е название на предмет. Няма да бъде пресилено да се подчертае, че още през Възраждането се поставя и началото на функционалната и стилистичната диференциация на посочените суфикси при участие им като слсвообразователни форманти в композитообразуването. Например *пътеводитач* е название на 'компас', а *пътеводител* означава и лице, *гробокочач* е професионално название, а *гробокочател* има и преносно значение — 'лице, което унищожава'; *въздухоплавач* е название на даден вид насекомо, а *въздухоплавател* — на лице и т. н.

Синонимията на словообразователните форманти е характерно явление и за други словообразователни типове с десубстантивен или девербативен компонент. При имената, назоваващи пространство, се наблюдава също голямо разнообразие от словообразователни суфикси, напр.: *каменопечатница* и *каменопечатня*, *гостоприемница* и *гостоприимало*, *суходол* и *суходолие* — *суходолица*, *странноприятилице* и *странноприемница*, *рудокон* и *рудоконня*, *рукоделня* и *рукоделница*, *коловоз* и *коловозник*, *книгохранилище* и *книгохранителница*, *дарохранилище* и *дарохранителница* и т. н.

Тенденцията към използване на български словообразователни форманти при тези имена се проявява в замяната на суфикс *-ня* (характерен за черковнославянски език) със суфикс *-ница* (срв. *книгопечатня* и *книгопечатница*, *рукоделня* и *рукоделница* и др.). Сложните съществителни със суфикс *-ня* обаче не са рядко явление в езика от Възраждането (вж. например съчиненията на Н. Бозвели). Може да се предполага, че по-голямата част от тях са проникнали в книжовния език като заемки от черковнославянски език. Значителният брой на сложните думи, оформени с този суфикс, е довел през XIX в. и до утвърждаване на словообразователен модел, макар и не за много дълъг период от историята на нашия книжовен език. Суфикс *-ня* не се среща като словообразователен формант в писмените паметници на предвъзрожденската епоха.³¹ Трябва да се отбележи също, че във възрожденския БКЕ броят на суфиксите за образуване на сложни съществителни *potina loci* е значително по-голям в сравнение с деривацията и с по-ранните епохи. Това говори, че през XIX в. значително нараства продуктивността на типовете, които образуват сложни думи от посочената категория поради нарастването и на нуждите от такава лексика в книжовния език.

Въз основа на наблюденията върху сложните съществителни от епохата на Възраждането може да се направи извод, че синонимията на суфиксите³² при тъждествено инвариантно словообразователно значение е явление, което характеризира книжовните езици (специално БКЕ) в периодите на тяхното консолидиране и утвърждаване. То непосредствено се свързва с вътрешноструктурните развойни процеси, отнасящи се към лексиката на езика, към засиленото словопроизводство, свързано със значителното разширяване на функционално-словообразователната натовареност на суфиксите и с движението им от един словообразователен тип към друг.

³¹ T. S z y m a ŋ s k i. Ор. cit., с. 60—70.

³² По-подробно за синонимията на словообразователните форманти при сложните думи от Възраждането вж. Ю. Б а л т о в а. За словообразователната синонимия и вариантност при композитумите в българския книжовен език през периода на Възраждането. — Бълг. език, XXIX, 1979, кн. 3, с. 205—208.

Образуването, калкирането и заемането на сложни съществителни *nomina propria* в БКЕ през Възраждането се очертава като необходим процес за изграждане на книжовна лексика, за сформяне спецификата на книжовния език като представителна форма на националния език. Схващането, че сложните думи са присъщи само на книжовния език, трябва да се приема с определена уговорка. Българският книжовен език действително се отличава от диалектните системи с множеството сложни думи, названия на конкретни и особено на абстрактни понятия. Изследваните в работата сложни съществителни обаче налагат известно допълнение към съществуващото схващане. В речниците и разговорниците, издадени през XIX в., в цялата възрожденска книжнина се срещат много думи, които са били познати и на българските диалекти. Част от тях, както беше посочено, са старо лексикално наследство, но други са създавали в своята словотворческа дейност и безписмените строители на българския език. Тези сложни думи са свидетелство за жизненост на словообразователните типове, поддържана, макар и слабо, в българските диалектни системи. По този начин са възниквали названия като *игроводец*, *хороводец*, *старосватица*, *бързоконец*, *восколей*, *двозъбник*, *сърпорец*, *гологлавец*, *златокрилка*, *хороигрище*, *самострелец* и т. н.

Следователно, като се вземе пред вид съществуването на композито-образуването в стария книжовен език, в езика на книжнината от новобългарския период и в системите на българските диалекти, може да се приеме схващането, че този начин за номинация, за създаване на лексика е присъщ на целокупната общобългарска езикова система. От това се определя и възможността за по-естественото му включване в системата на формирация се през XIX в. БКЕ.

Образуването на сложни думи в книжовния език се подчинява на закономерностите и тенденциите на епохата, на развойните процеси в самия език, който осъществява нова културна политика, неприсъщи нито на диалектите, нито на остарелите книжовни системи (черковнославянската и старобългарската). С други думи, на сложните съществителни се отрежда нова функция — да бъдат названия на определен вид понятия, които се нуждаят от точен и по-подробен езиков израз. За тази цел не могат да се използват други номинационни средства. Сложните съществителни са онзи лексикален пласт, който трябва да попълва и определени подсистеми (обикновено терминологични) в началото на стилового диференциране на книжовния език. В това се изразява и определената в работата своеобразна приемственост между стария и новия език — използват се познатите словообразователни модели, но с ново функционално предназначение: да създават лексика, която да обслужва цялата нация в нейното културно и обществено-политическо израстване.

Общественото и културното развитие на българската нация през XIX в. изискват ускорено формиране на професионалния и научния език, които са непосредствено свързани с цялостната интелектуализация на езика. Поради това в езика се образуват и заемат предимно сложни съществителни, свързани с професионалната именна терминологична лексика.

Най-голям дял се пада на сложните думи от категорията *nomina agentis professionis*. Те се създават: 1) за да се назове лице, което упражнява дадена професия, когато в езика не съществува дериват със същата семантика и функция; 2) за да се направи видова диференциация на професионалните названия според обекта на тяхната дейност или според характера (вида) на извършваното действие.

В БКЕ през Възраждането се засилва образуването и на съществителни, назоваващи субстанция-предмет с автоматично действие, които при елиминирани на признака „неодушевеност“ се отъждествяват в словообразователно-семантично отношение с *nomina agentis*. Поради това за тяхното образуване се използват всички суфикси, характерни за личните деятелни имена. Българските суфикси (-ло, -ла) за образуване на деривати от типа *nomina instrumenti* не се използват в композитообразуването.

Категориите *nomina loci* и *nomina attributiva* са по-слабо застъпени в езика от Възраждането, но представят по-голям дял в сравнение с диалектното словообразуване, със словообразуването например в езика на книжната от XVII и XVIII в. *Nomina loci* се образуват предимно като композитуми с втори девербативен компонент и почти винаги са във връзка със сложна дума от категорията *nomina agentis professionis*. *Nomina attributiva* са преди всичко названия на растения, животни и риби, а по отношение на предметната съотнесеност на названието и неговите компоненти те представят екзоцентрични имена.

Книжовниците от Възраждането проявяват силен стремеж да намерят и нови начини и средства за разширяване на номинацията чрез сложни думи. В резултат на това като сложни съществителни се оформят много сложни названия — устойчиви словосъчетания, които са свидетелство, че в периода на формиране на новобългарския книжовен език се очертава засилено предпочитание към номинацията чрез лексикални единици. Интензивността на процеса на тяхното масово създаване се определя както от екстралингвистични фактори, така и от вече съществуващите в системата словообразователни типове и модели. Освен това сложните думи, по силата на своята природа на завършени моновербални номинационни единици, се включват веднага и естествено в лексикалната структура, устойчивите сложни названия се нуждаят от по-продължителен процес за лексикализация. При това някои синтактично организирани съчетания, например от вида *валяк-харта* и под., не намират място в системата. Вместо тях се явяват словообразователно организирани наименования като *валякохарта*, *зажаротростие*, *сухопатка*, *варокаман* и др., които впоследствие остават в периферията на системата като оказинализми.

Характерна особеност на периода е словообразователната синонимия на формантите и вариантността на пълнозначните компоненти в структурата на сложните съществителни, които отразяват, от една страна, неустановеността на словообразователните модели, а, от друга, се дължат на въздействието на народните говори, доколкото всеки книжовник пренася съзнателно или неволно елементи от родния си диалект в книжовния език.

Образуването на сложни съществителни *nomina concreta* в БКЕ през Възраждането е резултат от динамичната връзка между език и общество. Като следват идеята за интелектуализация на езика, за превръщането му в специфична наддиалектна система, предназначена за комуникация на цялата нация, създателите на книжовния език от изследвания период насочват вниманието си и към номинационните процеси в езика — възстановяват или разширяват композитообразуването със съзнанието, че сложната дума със своята двучленна структура най-добре представя на езиково равнище както нововъзникналите понятия, така и тези, които са били назовавани с чужда дума. Образуването на сложни думи е онзи начин за номинация, който може да назове „новото“ чрез комбинаторика на идентифициращи и диференциращи (признакови) понятия с помощта на вече съществуващи в езика градивни елементи. Тук се крие отговорът на въпроса, защо в периода на из-

граждане на новобългарския книжовен език композитообразуването има приоритет спрямо деривацията и синтаксиса като начин за номинация.³³

ИЗПОЛЗВАНИ СЪКРАЩЕНИЯ:

БКЕ	—	български книжовен език
РДТГ	—	Речник на думи турски и гръцки в езика български от М. Павлев, Букурещ, 1855
Сосн	—	основа на съществително име
Гл/осн	—	основа на глагол
Пл/осн	—	основа на прилагателно име
Носн	—	основа на наречие
Сг	—	съединителна гласна
Сф	—	суфикс

ИЗТОЧНИЦИ

- Адженов, И. Волтер. Вавилонската княгиня (превод). 1879.
- Априлов, В. Българските книжници или на кое словенско племе собствено принадлежи кирилската азбука. Одеса, 1841; Сметка на душеприказниците, 1867.
- Берон, В. Естествена история. Ч. I. Болград, 1870.
- Берон, П. Буквар с различни поучения. Брашов, 1824.
- Блъсков, И. Изгубена Станка [2. изд.]. Болград, 1867; Злочеста Кръстинка. Русчук, 1870; Рада клюкарката или хлевоуста жена. Русе, 1873; Пиян баща, убиец на децата си. Русчук, 1879—1880.
- Блъсков, Р. Три повести за децата [превод]. Цариград, 1860.
- Бобеков, П. Бъдният вечер на Коледа. Приказка правоучителна [побългарена]. Цариград, 1871.
- Бобриков, Г. Историческо обозрение на България [превод]. Букурещ, 1874.
- Бобчев, С. Пътуване около света [превод]. Цариград, 1873.
- Богоров, Ив. Еничерите, 1849; Чюдосните на Робинзон Крусо [превод], 1849; Френско-български речник, 1869; За народната свая, за добро поменуване и родна реч, 1870; Българско-френски речник, 1871; Книговище за прочитане, кн. I—6, 1874—1875; Селският лекар [превод]. Виена, 1875; Чисто българска наковалня за сладкодумство, 1879, кн. I.
- Бозвели, Н. Славенобългарское детоводство за малките деца. Ч. II. Крагуевац, 1835; Славенобългарское детоводство. . . Ч. V. Землеописание. Крагуевац, 1835. Мати Болгария. С., 1925.
- Бозвели, Н., Ем. Васкидович. Краткое политическое землеописание за обучение на българското младенчество. Крагуевац, 1831.
- Бончев, Н. Разбойници [превод]. Бранла, 1870.
- Ботев, Хр. Съчинения. Т. I—III. С., 1929.
- Веженев, С. Химия за главни народни училища [превод]. Пловдив, 1872; Азбучен списък на българските имена на по-главните и по-известни растения. — Наука, 1883, кн. 3—4; Ботаническа терминология. — Наука, 1884, кн. 5—6.
- Величков, К. В. Юго. Лукреция Борджия [превод]. Цариград, 1872; Невенка и Светослав. Цариград, 1874.
- Войников, Д. Кратка българска история. Виена, 1861; Криворазбрана цивилизация. Смешна позорищна игра в пет действия. Букурещ, 1871; Ръководство за словесност. Виена, 1875.
- Геров, Н. Извод от физика. Ч. I. Белград, 1849.
- Гранитски, А. Поучителни речи на старите философи [превод]. Цариград, 1854.
- Груев, Й. Кратка всеобща история от Смарагдева [превод]. Цариград — Галата, 1858; Сирота Цветана. Приказка [побългарена]. Цариград — Галата, 1858;

³³ С течение на времето с окончателното формиране на новия БКЕ се наблюдават промени и в номинационната система: засилва се суфиксалното езиково строителство, синтаксисът развива нови форми за номинация. Поради това категорията на сложните думи в сравнение със състоянието ѝ през периода на Възраждането значително ограничава своя обем. В съвременния БКЕ композитообразуването остава като един от начините за номинация, най-широко използван при създаване на терминологична лексика.

- Кратка логика. Съчинение на И. Михневича [превод]. Пловдив, 1861; Уроци по естествено, гражданско и изчислително землеописание. Пловдив, 1871.
- Доброплодни, С. Здравословие, сиреч Правила, за да знаем как да си вардим здравето. Съчинено на гречески и френски от целителя С. А. Сарантиев [превод]. II изд. Земун, 1853.
- Друмев, В. Иванку, убиецът на Асеня I. Браила, 1872; Нещастна фамилия. Бълг. нар. повест. II изд. Русе, 1873.
- Дума на българските емигранти. Ред. Хр. Ботев. Браила, 1871.
- Дунавски лебед. Ред. Г. С. Раковски. Белград, 1860—1861.
- Жинзифов, Р. Кървава кошуля. Поема. С., 1899.
- Йоанович, Х. Цветообрание на старословенската книжнина в България [превод]. Белград, 1849.
- Йошев, Г. Н. Берге. Кратка всеобща история в прости разкази [превод]. Белград, 1861.
- Каравелов, Л. Съчинения. Т. I—VIII. Русе, 1886—1888.
- Кипиловски, А. Т. Кратко начертание на всеобщата история [превод Ив. Найденов.]. Будим, 1836.
- Княжески, З. Практическо ръководство по шелководство. Цариград, 1859.
- Кратко тълкование на евангелието от Матей. Цариград, 1867.
- Кръстевич, А. Л. Водачът по пътя на живота, нравствеността в класическите поучения [превод]. Виена, 1870.
- Михайловски, Н. Ръководство към всеобщата история. Съставил Д. Иловайски [превод]. Ч. I. Търново, 1873.
- Момчилов, Ив. Малко политическо земеописание. Търново, 1869.
- Мутев, Д. Естествена история за първото запознаване с естеството. Пловдив, 1869.
- Мутева, Е. Райна, българска царкиня. Приказ от А. Т. Вельтман [превод]. СПб., 1852.
- Павлев, М. Речник на думи турски и гръцки в езика българский. Букурещ, 1855.
- Петков, Б. Кратка всеобща география [превод]. Ч. II. Виена, 1868.
- Пишурка, К. р. Момина китка или книга за всякого [побългарена]. Виена, 1870.
- Радов, П. Краткий турско-болгарски речник и разговорник. Белград, 1851.
- Радулов, С. Свещенна история за децата, избрана из книгите на Вехтия и Новия завет. От Анна Зонтаг [превод]. Болград, 1865; Нравоучение за децата [превод]. Болград, 1871.
- Разговори български, гречески, турски, французки, англо-италиански. Цариград, 1856.
- Раковски, Г. С. Горски пътник. Нови Сад, 1857; Показалец. Ч. I. Одеса, 1859; Българска старина. Повременно списание, кн. I, Букурещ, 1865.
- Рилски, Н. Болгарска граматика. Крагуевац, 1836.
- Славейков, П. Р. Басненик [превод]. Букурещ, 1852; Езопови басни [превод]. Букурещ, 1852; Смесна китка. Букурещ, 1852; Избрани произведения. Т. I. С., 1954; т. II, С., 1956; Нова мода календар за 1857. Год. I. Цариград, 1856; Иванчо и Марийка. Цариград, 1868.
- Хитов, П. Моего пътуване по Стара планина и животоописанието на някои български стари и нови войводи. Букурещ, 1872.
- Хрулев, Т. Краткий речник на чуждестранните речи, които се намират в българският език. Браила, 1863.
- Цанков, Д. р. Кратка българска история. II изд. Пловдив, 1866; Тъмниците ми. [Силвио Пелико — превод]. Цариград, 1874.
- Шишков, Т. История на българският народ. Цариград, 1873; Не ще може или Глезен Мирчо. Нова комедия в три действия. Цариград, 1873; Велизарий. По Траудцен. Цариград, 1873.

Малина Иванова

ПРОБЛЕМИ НА БЪЛГАРСКОТО ПРЕВОДОЗНАНИЕ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО

(третата четвърт на XIX в.)

1

Изследването на появата и развоя на науката за превода има свое определено място за проучването на теориите на словесното изкуство. Извикана на живот от нуждите на практиката, и тя като всеки друг клон от науката тясно се свързва със закономерните промени в икономическия, социалния и културно-просветния живот на обществото при определени исторически условия.

Известно е, че преводознанието обхваща проучването проблемите на теорията и практиката на превода в синхронен и диахронен план.¹ Подходът към изследването на тези проблеми се определя в зависимост от характера на съответния раздел на преводознанието, към който те спадат.

По въпроса за разделите на преводознанието има различни мнения.² Тук ще посочим например схващането на К. Ю. Амбрасас-Саснава, което е съобразено както с теоретичните, така и с практическите аспекти на преводознанието. Амбрасас-Саснава различава: 1. Обща (универсална) теория на превода; 2. Специална теория на превода; 3. Практика на превода; 4. История на превода; 5. Критика на превода; 6. Библиография на превода; 7. Редактиране на превода. Това деление съществено улеснява изследването и решаването на различните проблеми, свързани с теорията и историята на превода.

С оглед на историята на българското преводознание през Възраждането (до 1878 г.) два от тези проблеми се очертават като основни — въпросът за появата и утвърждаването на преводаческата практика и въпросът за наценките на нашата наука за превода. Тези два въпроса са тясно свързани и не могат да се разглеждат изолирано, тъй като теорията, породена от практиката, съществено подпомага преводачите да осмислят своята дейност и по-бързо да преодолеят някои конкретни трудности. Цялостното изследване на тези проблеми обаче може да се реализира чрез комплекс от отделни проучвания на различните страни на явлениято. В същност проучванията,

¹ Вж. А. Лилова. Някои основни методологически принципи на преводознанието. — В: Изкуството на превода. Т. III. С., 1978, с. 91—120.

² К. Ю. Амбрасас-Саснава. Еще о разделах переводоведения. — Тетради переводчика, вып. 14, М., 1977, с. 3—11. Вж. също А. В. Федоров. Основы общей теории перевода. М., 1968; А. Д. Швейцер. Перевод и лингвистика. М., 1973, и др.

специално посветени на историята на науката за превода у нас, са много малко³ и в тях са поставени на анализ отделни конкретни въпроси. А такива важни проблеми като въпроса за началото и развитието на нашата наука за превода все още са останали непроучени.

Настоящото изследване е изградено както върху анализ на становищата за превода на наши възрожденски книжовници — писатели, публицисти, критици, така и върху наблюденията и изказванията на преводачи за тяхната работа главно през 60-те и 70-те години на XIX в., когато завършва духовното обособяване на нацията, а развоят на новобългарската възрожденска култура достига своя зенит преди Освобождението. Тогава именно българската културна интелигенция изпява ярко своето присъствие и чрез стремежа си да катализира българската културна еволюция с положителен чужд опит. Тогава рязко се увеличава и броят на преводите. В тази епоха на динамично културно строителство Л. Каравелов, Хр. Ботев, П. Р. Славейков, Н. Геров, Д. Войников, Р. Жинзифов, Гр. Пърличев, Н. Бончев не само превеждат, но излагат в печата своите схващания за превода. По тези проблеми се изказват и А. Пюскилиев (преводач и побългарител), А. Илиев (учител и преводач), М. Радославов (просветен и книжовен деец и революционер), Т. Шишков (книжовник, преводач, автор на учебни помагала и др.), В. Оджаков (учител, автор на учебна литература и побългарител) и др. Това изследване се усложнява от факта, че становищата на превода (които нерядко се повтарят в една или друга форма) не се излагат системно и последователно, а обикновено имат спорадичен характер и са намерили място в публикации, посветени на други въпроси (критики на конкретни преводни издания, рецензии, предговори към преводи и др.). При това библиография на изказванията по проблемите на превода у нас все още не е съставена, което също сериозно затруднява изследването на началото на българското преводознание през Възраждането. Обаче, въпреки че немалка част от изследваните източници имат фрагментарен характер, по тях може да се съди за насочеността на интереса на нашите книжовници от Възраждането към проблемите на превода. Ето защо нашата цел по-скоро е не да разглеждаме тези схващания по автори, а да представим в обобщен вид съществените тенденции в това отношение.

През Възраждането се поставят или само се набелязват някои проблеми, свързани по-малко или повече с общата и частната теория на превода. Не се засягат, и това е напълно естествено за дадения период, въпросите за историята, за библиографията на превода и за методиката на неговото преподаване. Особено заангажирано и остро с оглед на конкретните нужди на практиката се коментират редица езикови проблеми на превода, които са от основно значение за появата и разволя на нашето преводознание и по-точно за наченките на лингвистичната теория на превода у нас.

Както отбелязахме, първите стъпки на българското преводознание се обуславят от задачите и трудностите, свързани с утвърждаването и разгръщането на преводаческата практика. Затова още в самото начало то се развива с цел да бъдат разрешени преди всичко наши български проблеми. Това обаче не става изолирано, а във връзка с прогресивната европейска

³ П. Д и н е к о в. Преводите в историята на българската литература. — В: Изкуството на превода. Т. III. С., 1977, с. 7—19; Д. И в а н о в а - М и р ч е в а. К въпросу о характеристике болгарских переводческих школ от IX—X до XIV века. — *Palaeobulgarica*, 1971, 1, р. 37—48; М. И в а н о в а. За някои проблеми на превода през епохата на Възраждането. — Бълг. език, 1980, кн. 1, с. 44—50; D. I v a n o v a - M i r c h e v a. The Bulgarians — the First Translators into Their Own Language in Mediaeval Europe. — *Babel*, 1980, 2, p. 101—105.

теоретическа мисъл в тази област. Анализът на посочената връзка е сложен, той ни отвежда към комплексния проблем за типологията на теорията на превода, усложнен от различните прояви на съотношението между национално и интернационално, между частно и общо. И именно защото става дума не за външно подражание, а за творческо прилагане на теоретичния опит на други народи, обусловено от аналогичните условия в даден период, проследяването на чуждото въздействие в тази насока изисква сериозно и внимателно многопосочно проучване.

Трябва да се подчертае, че както адаптираните чужди публикации, така дори и цитатите, чийто автори са посочени, в същност в повечето случаи не са дадени в точен превод, а представляват свободна перифраза на оригиналния текст. От една страна, в тях откриваме редица допълнения и дописвания, а, от друга — понякога липсват цели пасажки от оригинала. Очевидно е, че в тези случаи става дума не за безотговорно извършен превод, а по-скоро за селекционен подход на съответния книжовник при представянето на проблеми, които според него са по-значително постижение на чуждото теоретично мислене и са злободневни и за нашите условия. Този подход е охарактеризиран стегнато и пределно ясно от Христо Ботев, който сочи, че е необходимо да се привнесат — първо, постиженията, „... които отговарят на нашите потребности и стремления и които имат съвременен и общочовешки интерес“⁴, и, второ, постиженията, създадени от „... ония народи, които са били или са и сега в такова положение, в каквото сме ние“⁵. По такъв начин се осъществява подбор само на определени фрагменти от даден текст.

Всичко това налага при разрешаването на централните за превода проблеми, засягащи отношението о р и г и н а л — п р е в о д, от една страна, и отношението а в т о р — п р е в о д а ч — ч и т а т е л, от друга, да приложим специфичен сравнителен метод, като представим идеите на чуждите автори предимно през погледа на техните български преводачи и побългарителни и изтъкнем новите моменти, внесени с оглед на нашата действителност.

При оценката на българския принос в областта на теорията на превода в етапа на нейното зараждане у нас (когато в същност и не може да се говори за теория като система, а само за първи стъпки в това отношение) трябва да се имат пред вид своеобразните условия, в които се е формирало тогавашното културно съзнание — оригиналността на възгледите невинаги се е смятала за точен критерий за тяхната стойност. Ето отношението на един от първите дописни членове на Българското книжовно дружество Нешо Бончев към заимствването от този тип: „... не можем да чакаме да ни се свалят от небото учени [. . .], та да ни бъдат ръководители [. . .]. Наши ръководители са сега другоземци. Но това да не ни плаши. Така е било и у всеки народ в началото.“⁶

В същност мнозинството от нашите възрожденци са застъпвали становището да се използва рационално чуждият опит, приложен трезво и съобразен с конкретните нужди и условия. Л. Каравелов например също ясно защитава тази позиция: „Когато у един народ се появява възрождение и стремление за напредък, то само по себе си се разбира, че тоя народ захваща да заимствува от чуждите народности, . . .“⁷ Следователно както и в други

⁴ Х р. Б о т е в. Знаме, бр. 12, 1875, с. 46—47.

⁵ Пак там.

⁶ Н. Б о н ч е в. Класичните европейски писатели на български език и ползата от изучаването на съчиненията им. — Псп, I, 1873, кн. 7—8, с. 3.

⁷ Л. К а р а в е л о в. Криворазбраната цивилизация. — Свобода, бр. 20, 1871.

области на нашия културен живот, така и в теорията и практиката на превода България е трябвало да догонва бързо страните, които са я изпреварили — „И така, нужда имаме да изгледаме внимателно всички оня път на духовния живот, който е изминат от другите народи.“⁸

Ето защо на тогавашния етап самото усвояване на зародилите се в други страни възгледи е вече сериозно постижение. На практика чуждите становища (използувани както в изводи, така и при излагането на основни тези) в една или друга степен тясно се преплитат и взаимно се допълват с оригиналните възгледи на нашите книжовници. В каквато и да са форма (цитат, превод на фрагменти от произведения, побългаряване на част от публикация и др.), те играят ролята на своеобразен субститут, който трябва изцяло или частично да запълни празнините в тази теоретична област у нас. Оттук и изходната позиция на настоящото изследване — да се определят чуждите адаптирани и допълнени постановки, като приети и усвоени от българските книжовници и в такъв смисъл като съставна част от техните възгледи в това отношение.

Външното въздействие върху становищата за превода може да се търси в някои тенденции на самата преводаческа практика и в съответните публикации, от които могат да се черпят данни за възгледите на нашите преводачи и други книжовни дейци за превода. Съществуват два типа такива източници: 1) публикации, в които се цитират чужди автори или се адаптират и развиват техните възгледи, и 2) публикации, където не се посочват евентуално използваните източници, нито имената на техните автори. Сходствата с чужди заключения обаче за втория тип случаи биха могли да бъдат интерпретирани не като заимствуване, а като непосредствен резултат от близостта в условията на културното строителство у нас и в чужбина през определен период. Ето защо в настоящата работа вниманието ни е насочено към отбелязване влиянието на чуждите източници, чиито автори са посочени. Ще излезем именно от техните становища, така както са изложени в оригиналите, за да минем през сравнение с повече или по-малко свободно интерпретираните преводни текстове, подбрани от преводачите и от побългарителите, и да стигнем до конкретните допълнения, свързани с обстановката в България. Именно този селекционен подход, доразвитите от тях положения и допълненията, обусловени от нашата практика, са и техният принос.

Когато се поставя въпросът за влиянията върху изграждането на българската възрожденска култура, трябва да се има пред вид, на първо място, отношенията с другите славянски народи и преди всичко тесните вековни връзки с руския народ, обусловени от общия произход и от близкото езиково родство.

Наред със славянското културно влияние важна роля в това отношение имат и импулсите на други въздействия — например на балканските страни (Гърция, Румъния, Сърбия, вкл. и Турция) — и особено мощното западноевропейско културно и политическо влияние.

Във връзка обаче с важния въпрос за чуждото въздействие върху началото на нашето преводазнание през Възраждането необходимо е да се дадат някои допълнителни пояснения.

Основни въпроси, които вълнуват нашите възрожденски книжовници, са например въпросът за преводимостта (отношението между свободен и точен превод), за разликите между спецификата на изходния и приемащия език и др. По тези проблеми, актуални за превода от и на всички езици, се дискутира в редица европейски държави и се изказват сходни становища —

⁸ Н. Бончев. Цит. съч., с. 3—4.

както от автори от различни страни, така и от автори от една и съща страна. При това сходство в становищата се наблюдава и между автори, които творят в един и същ исторически момент, и между автори от различни епохи. Ще посочим само няколко примера. Шлайермахер и Гьоте по едно и също време (1813) застъпват схващането, че при превод трябва да се предават „духът на автора“ и смисълът.⁹ Подобно становище поддържа и изтъкнатият френски просвещенски книжовник и преводач Ж. Делил около петдесет години по-рано (в предговора на своя превод на „Георгиките“),¹⁰ както и видният руски литературен критик Белински през 1837 г. в статията си за превода на „Хамлет“.¹¹

В посочената статия Белински изтъква също, че „всеки език има свои, само на него принадлежащи средства“ и че при превод понякога те трябва напълно да се променят.¹² Около година преди него (през 1836) в статията си „За Милтън и Шатобриановия превод на „Изгубения рай“ и А. С. Пушкин изказва подобна мисъл: „Всеки език има свои обрати, свои установени риторични фигури, свои усвоени изрази, които не могат да бъдат преведени на друг език със съответните думи.“¹³ В същата статия Пушкин взима отношение и към преводите на Делил и това доказва, че е познавал цитирания вече предговор. Още през 1770 г. Ж. Делил в същия този предговор подробно се спира на трудностите при превод поради спецификата на изходния и на приемащия език (*le caractère des deux langues*).¹⁴

Очевидно е, че когато нашите възрожденски книжовници изказват възгледи за превода, подобни на чуждите схващания, без да цитират имената на авторите и източниците, не би могло да се уточни, да се докаже и да се разграничи едно конкретно чуждо влияние от друго. Защото тези влияния се кръстосват и се наслагват и трудно може да се установи точно от кой автор би могло да бъде заимствувано дадено схващане. При това, както вече отбелязахме, напълно допустимо е редица възгледи да са възникнали по органичен път и на домашна почва — в резултат на конкретните исторически условия и нужди на епохата, когато преводаческата практика се разраства и трябва бързо да се вземе отношение по редица възникващи в момента въпроси.

Следователно възможностите за чуждо въздействие върху становищата за превода, където не се цитират чужди източници, не се отричат, но тъй като не е документирано, то винаги може да бъде оспорвано и именно затова в изложението се говори за чуждо влияние в случаите, когато източниците са цитирани (на страниците на възрожденския печат у нас се сочат френски и чешки такива източници). Разглеждат се публикации, посветени конкретно на превода (побългарени и преведени), поместени в издания, достъпни до широката публика.

И така върху ранните становища за изкуството на превода у нас влияние (конкретно и документирано) оказват някои мисли на френски книжовници от Просвещението и от предпросвещението и възгледите на изтъкнатия чешки филолог, литературен историк и преводач Йозеф Юнгман. И това е напълно обяснимо, като се има пред вид историческият момент.

⁹ F. Schleiermacher. *Sämtliche Werke*. Abt. III: „Zur Philosophie“, Bd. II. [S.l.], 1838, p. 229; J. W. Goethe. *Sämtliche Werke*, von H. Kurz. — Bibliogr. Institut, Leipzig und Wien, Bd. 12, p. 649—650.

¹⁰ J. Delille. *Discours préliminaire. Les Géorgiques de Virgile*. Paris, 1770.

¹¹ В. Г. Белинский. Полн. собр. соч. Т. II. М., 1953, с. 426.

¹² Пак там, с. 429.

¹³ А. С. Пушкин. Сочинения. М., 1949, с. 817.

¹⁴ J. Delille. *Oeuvres complètes*. Paris, 1870, p. 308.

България стъпва твърдо на пътя на буржоазното развитие по времето, когато Европа е минала през Ренесанса и Просвещението и притежавайки опита на три революции, е станала център на световната революция; в нея господствува моделът на френската култура. Чешкото влияние е напълно закономерно не само поради езиковата близост между двата народа, но и поради редица сходни черти в условията у нас и в Чехия по време на Възраждането. Развитието на нашето Възраждане, прекъснато още в зародиш в края на XIV в. от османското робство, четири века по-късно съчетава идеен на Ренесанса и на Просвещението в Европа. Поради това то се доближава по тип твърде много до чешкото. Обстановката, макар и със специфични особености за двете страни, показва редица успоредности: капиталистическото развитие е забавено от все още запазените феодални отношения, допълнително деформирани от загубата на национална независимост; поставено е началото на исторически прогресивния процес на консолидиране на нацията, свързан с изграждане на националното самосъзнание, кодификация на литературните езици, бурен подем на националната култура и др. Именно с това се обяснява и фактът, че чешките възгледи (по-точно възгледите на Йозеф Юнгман), които от своя страна силно са повлияни от френските, по основната си насоченост стоят по-близо до нашата действителност, отколкото френските (въпреки че у нас по въпросите на превода се цитират повече френски книжовни дейци).

На различни аспекти на френското и на чешкото културно влияние¹⁵ у нас са посветени редица трудове или части от публикации на друга тема. В някои от тях се поставят на разглеждане различни аспекти на тези влияния в областта на практиката на превода (подбор на автори и заглавия, тематична ориентация, издаване и т. н.). Никъде обаче не е отделено място на влиянието и значението на френските книжовници и на Й. Юнгман за появата и началния развой на българското преводознание. Това е напълно обяснимо, като се има пред вид, че теорията на превода е сравнително нова наука, която започва да се утвърждава от средата на нашия век насам.

Когато във Франция и в редица европейски страни струят лъчите на Просвещението (XVII—XVIII в.), те не хвърлят светлина у нас, защото в България все още не е изграден единен книжовен език, няма истинска художествена литература, нито активен интелектуален живот, културните интереси са ограничени, информацията и връзката с чуждата литература и наука са минимални. Мощният ренесансов и просвещенски глас на Паисий заговорва от страниците на неговата история през 1762 г., а началото на преводната възрожденска книжнина у нас се слага едва през 1802 г. от Софроний Врачански с втория Видински сборник.¹⁶ Влиянието пък на чуждото

¹⁵ Н. Бончев. Цит. съч., с. 3—5; А. Марков. Западноевропейските литератури на български език до Освобождението. — Училищен преглед, 7, 1902, кн. 6, с. 424—443; Б. Пенев. История на новата българска литература. Т. III. С., 1933; М. Арнаудов. Творци на българското възраждане. Т. I. С., 1969; Ив. Шишманов. Западноевропейското и българското възраждане. — В: Избрани съчинения. Т. I. С., 1965; Д. Леков. Проблеми на българската белетристика през Възраждането. С., 1970; К. Ничева. Езикът на възрожденските преводи на „Приключенията на Телемаха“ от Фенелон. — Изв. Инст. бълг. език, кн. XIX, 1970, с. 595—604; Н. Колев. Гаврил Баев Кръстевич родоначалник на преводите от френски език. — Проблеми на културата, 1979, кн. 1, с. 71—82; Н. Генчев. Франция в българското духовно Възраждане. С., 1979; Ем. Георгиев. Българската литература в общославянското и общоевропейско литературно развитие. С., 1973; Ив. Павлов. Рецепция на основоположниците на реализма в чешката литература в България. — В: Българо-чешката дружба в литературата на XIX в. С., 1975, и др.

¹⁶ Вж. Д. Леков. Цит. съч., с. 9.

теоретично мислене върху първите стъпки на нашата наука за превода — което ще бъде разгледано в хода на изложението паралелно с възгледите на нашите книжовници — идва още по-късно, когато се разраства самата преводаческа дейност.

2

Анализът на ексцерпирания материал от епохата на Възраждането разкрива буден интерес у нас към редица проблеми на превода от по-общ характер, които от днешно гледище бихме могли да отнесем към общата теория на превода (например въпроса за същността, ролята и значението на превода, за ролята на преводача, за преводимостта, за търсенето на преводачески съответствия и т. н.), както и към някои по-конкретни проблеми (като например въпроса за превод на поезия, някои проблеми на превода от чужд на български език и др.). Тук няма да се спираме на становищата за критиката на превода, за политиката на издаване или на други въпроси, които са предмет на изследване от по-друг тип. Тъй като издирените публикувани възгледи за превода имат фрагментарен характер и от тях в никакъв случай не може да се реконструира някаква пълна теоретична система, ще ги изложим, както отбелязахме, само по проблеми, а не по автори.

Преди всичко тогава, в зората на нашата съвременна култура, се поставя въпросът не толкова за същността на превода като творчески процес, колкото за значението и за мястото на превода в цялостния литературен живот, а също и в националното езиково и културно строителство.

Както беше изтъкнато, нашите възрожденски книжовници с ясно съзнание за тогавашната културна изостаналост на България наблягат на стимулиращата роля и на значението на преводите като проява на заимствването на чуждите постижения в това отношение. Естествено те наблягат и на значението на преводаческата дейност за процеса на взаимопроникването на културите и за разпространението им сред различни слоеве на обществото. „Преводите имат развивателна сила, . . . , европейската литература . . . трябва . . . да се вкорени сред нас, та да въздействува и на нашите млади умствени сили. . . “¹⁷

Необходимостта от преводите убедително се обосновава от пряката обусловеност на изграждането на съвременната литература и на книжовния език от наследството и традицията в културното строителство: „Ний знаем твърде добре, че европейските народности (. . .) и техните писатели — пише Добри Войников в предговора към своя превод на „Меропа“, — за да постигнат степента, в която днес ги виждаме, били са принудени да превозват или да следват по-старите писатели, съществуващи преди тях, били от същата народност, били от чужда.“¹⁸

По онова време на формиране на нацията много съществен е и въпросът, докъде трябва да се допуска преводната литература като една от проявите на чуждо влияние, за да не се стига до подражание. Във връзка с това в посочения предговор Войников основателно сочи вековния опит на другите народи. Да се разисква по въпросите, свързани с опазване на народността и чистотата на езика в епохата на робството, е не само напълно естествено, но и наложително (вж. и по-нататък). Подобно явление наблюдаваме и у

¹⁷ Н. Бончев. Цит. съч., с. 4.

¹⁸ Волтер. Меропа. Цариград, 1872, с. 3.

други славянски народи под чуждо владичество. Така например известният чешки учен и преводач Йозеф Юнгман отбелязва огромното значение на превода и неизбежната необходимост от тях: „Това, което в една страна се постига с много труд, веднага става достойние на всички народи (. . .). А какъв е начинът (. . .). Какъв друг начин, освен чрез превеждане.“¹⁹ При това се подчертава, че трябва „... от голямото множество на най-доброто“ да се избере „есенцията на всички науки и изкуства“.²⁰

Наблюдава се по същество пълна успоредница между тази позиция на Юнгман и становището за ролята на преводната литература, застъпвано по-късно на страниците на възрожденския печат у нас, а именно — литературното и езиковото строителство трябва да се извършва на основата на здравата сплав от национална традиция и творчески приложен чужд положителен опит: „Истина, чи йе добре да ся предпочитат народните списания от чуждите, но в всякой ли случай? Не! Те трябва да ся предпочитат само тогава, когато могат да удовлетворят на съвременните требования и нужди в същата степен, както и чуждите.“ Само така българинът ще познава „съвременните требования“ и няма да се изолира от културния свят. От чуждата словесност трябва да вземе всичко ценно, без, разбира се, да се пренебрегват и българските древни писатели, „защото и то може да принесе полза, откъм езикът, откъм историята и пр.“²¹ Следователно нашите книжовници отделят немалко място на значението на превода във всички области на новата възрожденска книжнина. Те приемат превода и преводната литература като важен градивен елемент в националната литература и в повечето случаи поставят еднакво високо писателския и преводаческия труд.

В предговорите и коментарите към преводите са поместени изказвания, които свидетелствуват за високото съзнание и за отговорността на преводачите при избора на дадено произведение. Хубавият превод на творба с висока литературна стойност се смята и от литературната критика за важен принос в разволя на словесността и за фактор за нейното обогатяване. Някои критици направо изравняват ролята на преводача и писателя в това отношение. В сп. „Читалище“ например се изтъква: „Читателите ни прочее разбират колко един български превод на това съчинение стига на г. Пърличева, за да го обезсмърти в историята на българската литература...“²²

По своята същност това мнение съвпада със становищата, изказвани по-рано в други страни. Сто години по-рано във Франция например Волтер (през 1772) в писмо до Френската академия пише за работата на знаменития френски книжовник от Просвещението и преводач на Вергилий Жак Делил, изтъквайки, че хубавият превод на Делил е „... голяма чест за Вергилий и за нацията...“ и че преводите на „Георгиките“ и на „Поemi на сезоните“ са „двете най-хубави поeми, с които е била удостоена Франция след „Поетическо изкуство““²³

Тясно свързани с все по-разгръщащата се преводаческа практика, възгледите за превода у нас, разбира се, не засягат теоретическото изучаване на превода, нито пък анализират въпроса за предмета на преводазнанието. Не се изяснява достатъчно точно (от съвременно гледище) и съдържанието на понятието превод, нито пък се дава научна дефиниция на превода като процес и резултат. Например в статията „Нещо за

¹⁹ J. Jungmann. *Boj o obrození národa*. Praha, 1948, p. 117—118.

²⁰ Ibidem.

²¹ Български книжици, 1860, кн. 5, с. 81.

²² Читалище, 1871, кн. 16, с. 481.

²³ J. Delille. *Op. cit.*, p. II.

преводите²⁴ Ат. Илиев дава следното определение на превода: „... привнасянето от един език на друг — превождането“. Във връзка с това ще посочим характеристиката, която прави Жак Делил на спецификата на превода. Тя, макар и образна по съдържание, е близка до посоченото определение и по своята същност в известен смисъл не е изгубила актуалността си и днес: „Всеки, който се наема да превежда, прави дълг. За да се издължи, той трябва да изплати същата сума, но с друга парична единица.“²⁵ Това изказване на Делил не е публикувано в България, но сигурно е, че то, както и възгледите на автора са били познати, защото името му се цитира от нашите възрожденци. При това в статията „Няколко реда за превождането“ на Пюскилиев²⁶ цели фрагменти звучат като перифраза, подражание на предговора на Делил към неговия превод на „Георгиките“. Смесват се побългарени и оригинални, дописани от автора пасажки с оглед на условията в България. Същността на превода се изяснява главно, като се сочат неговите цели и ролята му за културното строителство. Набляга се, че основната задача на превода е да предаде на друг език информацията, която носи оригиналът, чрез „привнасяне от един език на друг“... Това, що труд и мъка в една земя се спечели, начаса става имане на всички народи.“²⁷ Не по-малко е значението на превода и за изграждането на културното съзнание на личността: „Те (преводите — б. м., М. И.) помагат да се изтънчва и изостря вкусът на читателите.“²⁸ При това в процеса на превода се научават „... способности за говорене (...), сила в разтълкуването и изясненията на мислите и с това, дето подражаваме що е добро, спечелваме си способността и сами нещо такова да си измислим“²⁹.

Спецификата на превода *като творчески процес* се изяснява чрез сравнение на преводаческия и писателския труд, като се подчертава, че творческата инициатива на преводача е ограничена: „... списателя на оригиналната книга (...) самичък изнамира нещата и свободно ги съчинява (...). Преводача се отнася към оригиналния писател както фотографина към гениялния живописец: втория сам прави образите, а първия ги уприличава.“³⁰

При характеристиката на превода от съвременен гледище теоретниците обикновено съсредоточават вниманието си на съотношението и взаимовръзката между *оригинал (автор) — превод (преводач), преводач (превод) — читател, преводач — превод*. Процесът на превода пък, колкото и бързо да протича (в писмена или устна форма), може условно да бъде сведен до два основни, свързани помежду си момента: 1) тълкуване на оригинала (*анализ*), разчитане на информацията, която той носи със средствата на даден естествен език, и 2) превключване (*синтез*), т. е. преводачът търси и предава със средствата на друг език разчетената в оригинала информация. Такова ясно разграничение на двата основни момента в процеса на превода тогава не се е правело — нито в чуждата литература, нито в побългарените публикации, нито пък в нашите изказвания за превода. Все пак обаче се набеляз-

²⁴ А. Илиев. Нещо за преводите (от Юсефа Юнгмана). — Читалище, III, 1872), кн. I, с. 77—78. Тази статия в същност е побългарявана (в много по-различен вариант и публикувана и от М. Радославов. Словенските езици. Как да превеждаме. — Училище, I, 1871, кн. 24, с. 379—385.

²⁵ J. Delille. Op. cit., p. 309.

²⁶ А. Пюскилиев. Няколко речи за превождането. — Македония, IV, 1870, кн. 16, с. 2.

²⁷ А. Илиев. Цит. съч., с. 77—78.

²⁸ Н. Бончев. Цит. съч., с. 5.

²⁹ А. Илиев. Цит. съч., с. 77—78.

³⁰ Пак там.

ват някои препоръки, необходими за успешното реализиране на превода с оглед именно на тези два етапа. Любен Каравелов например по отношение на разчитането на оригинала набляга на отговорността на преводача: „... има правило, че да превежда човек някое съчинение, то трябва по-напред да го проникне, трябва да го изучи и премели в главата си. . .“³¹ Сочни се необходимостта от дарба, но и от солидна подготовка по съответните езици,³² както и необходимостта от опознаването на най-добрите образци на фолклора³³ и на националната литературна традиция. За обогатяването на езиковата култура Добри Войников препоръчва следното: „За да си присвоим свойствата на един език, трябва да изучим най-добрите негови списания, съставляващи цветът на неговата книжевност.“³⁴

По-горе посочихме, че в цитираната вече статия на Пюскилиев (както впрочем и в публикациите на Юнгман, посветени на езика и на превода)³⁵ се откриват редица моменти от възгледите на френския теоретик и преводач Жак Делил. Очевидно е, че на нашите възрожденци е било познато становището му за някои екстралингвистични фактори. Например, макар и накратко, Делил засяга и прагматичната страна, като отбелязва, че възприемането на превода и свързаното с него въздействие зависи както от лингвистичния, така и от екстралингвистичния опит (фоновите знания) на участниците в процеса на общуването *автор—преводач—читател*: „... една картина нова у латинския автор е изтъркана на френски. (. . .). Една географска подробност, една алюзия, свързана с нравите, може да се хареса от народа, за който е писана, и да не се хареса на вашите читатели. . .“³⁶ С оглед на това преводачът е длъжен да умее да подбере творба не само интересна, приятна и полезна (*agréable et utile*), но и притежаваща високи качества, хубав стил (*la beauté de style*);³⁷ той е длъжен да уважава автора, но да се отнася с още по-голямо уважение и към изискванията на читателя (*le plus grand respect pour le public*).³⁸ Делил изказва много важната за практиката на превода мисъл, че в редица случаи образните и изразните средства променят звученето си за друг читател в друго време: „Един образ може да е нов на латински и да е изтъркан на френски език, значи преводачът в такъв случай предава нов оригинален образ с тривиален.“³⁹

Важно е да се отбележи, че на този етап не се дискутира и дори не се поставя проблемът за *преводимостта* в смисъл — възможен ли е преводът, или не. Без да се изказват изрично по този въпрос, нашите книжовници приемат преводимостта като обективно съществуваща възможност и като неизбежна необходимост, въпреки различията между структурите и изразните средства в езиките. Тръгва се от една позиция, която звучи почти съвременно — мисленето е подобно и всяко съдържание може да се усвои и изрази, т. е. неизразимо съдържание няма: „Първата длъжност на един преводач е да даде същата мисъл; и списанията, които са само мисли, лесно ся преводат, стига само да се варди ясност, точност, благопристойност.“⁴⁰

³¹ Л. Каравелов. Как се превежда. Народният език. — Бълг. пчела, бр. 4, 5, 6 от 1864 г.

³² А. Илчев. Цит. съч., с. 77.

³³ Р. Жинзифов. Новобългарска сбирка. М., 1863, с. 61—65.

³⁴ Ръководство за словесност с примери за упражнение и разни видове съчинения на ученици [. . .]. От Д. Н. Войникова. Виена, 1874, с. 25.

³⁵ J. Jungmann. Op. cit., p. 117—120, 221—222, 226—227.

³⁶ J. Delille. Op. cit., с. 309.

³⁷ Ibidem.

³⁸ Ibidem, с. 297—299.

³⁹ Ibidem.

⁴⁰ А. Пюскилиев. Цит. съч., с. 3.

У нас повечето от книжовниците в своите изказвания, като определят становището си за *отношението превод—оригинал*, подкрепят „верния“, „точния“ превод и осъждат свободния превод.

Известно е, че през Възраждането в България, както и в други страни, но по друго време, се разпространява твърде много практиката на „приспособяването“, т. е. на свободния превод, който се утвърждава във Франция през епохата на абсолютизма и оттам постепенно се установява в цяла Европа, вкл. и в България. (У нас обаче не се цитират изказвания за този тип превод от най-разпалените му поддръжници, като например М. дьо ла Валтри, Ла Мот-Удар и др.)⁴¹ Интересно е да се отбележи, че Волтер също допуска, макар и по принуда, свободния превод, при който оригиналът се адаптира към представите за норма и естетика в аристократичния френски елит, подчинен на ръководното начало „*bel esprit*“, „*bon goût*“. „Само двама-трима могат да превеждат антична литература — пише Волтер до М. д'Асие, една от преводачките на „Илиада“, — но аз съм дълбоко убеден, че тях изобщо няма да ги четат, ако те не смекчат, ако не направят по-елегантно почти всичко.“⁴² Много близки по своята същност до това изказване са възгледите на Григор Пърличев за работата му върху превода на „Илиада“. С преводаческата си практика и с изказванията си за превода той защитава принципите на свободния превод. Убеден, че поемата на места е скучна и че трябва да бъде съобразена с вкуса на читателя, той пише: „Ще съкратя: Многакж Хомер спи (. . .) Би било безумно да преведа точно, буквално. Тогава целта ми не сполучва. И тъй, преводът ми ще бъде свободен.“⁴³ Очевидно и в двата случая става дума за стремеж не към превод, а към приспособяване с прагматична цел. Възможно е Пърличев да се е повлиял от мнението на Волтер или от други изказвания за свободния превод. Не е изключено обаче и той сам да е стигнал до това становище с оглед на своите разбирания за нуждите, подготовката и предпочитанията на читателя, за достъпността на едно по-сложно произведение в тогавашната епоха. В това е може би основната, принципна разлика между българските и френските защитници на свободния превод — докато във Франция се стремят да задоволяват класовия вкус на ограничен кръг обществен елит от аристократичните среди, в България този принцип си проправя път в съгласие с общия възрожденски и просветителски устрем към демократизация и популяризация на знанията и образованието. Както вече беше отбелязано, тук посочваме като доказателство за влияние само автори и източници, чиито имена са цитирани. Посочената аналогия направихме само с цел да обосновем нашата изходна позиция с конкретен пример. (Други по-ангажирани или по-умерени изказвания, поддържащи този тип превод, не открихме, въпреки широкото му разпространение в практиката.) На този въпрос обаче тук ще се спрем малко по-подробно, защото във връзка с него някои факти, засягащи българската история на превода, се интерпретират, най-слабо казано, неточно.

Сериозен отпор на свободния превод през Възраждането оказват наши най-изтъкнати писатели и критици, които имат и преводачески актив. Нешо Бончев, Любен Каравелов, Петко Славейков и Христо Ботев например остро осъждат Пърличевия превод. Н. Бончев⁴⁴ изтъква, че Пърличев не превежда, а подражава, че авторът е „изопачен“, „почистен“, и отрича каквито и да било

⁴¹ За тях вж. G. Moulin. Les belles infidèles. Cahiers du Sud, 1955, p. 13.

⁴² Ibidem, с. 13 и сл.

⁴³ Цит. по М. Арнаудов. Григор Пърличев. С., 1968, с. 41.

⁴⁴ Псп, I, 1871, кн. IV, с. 81—109.

качества на превода на „Илиада“. Не по-малко остра е убийствената епиграма на Хр. Ботев.⁴⁵ Л. Каравелов и П. Р. Славейков наблягат и на някои езикови слабости на превода.⁴⁶ Това дава повод на някои съвременни автори в чужбина да твърдят, че Пърличев е критикуван главно защото е писал на родния си диалект, тъй като „не бил знаел български език“⁴⁷. В същност по онова време, време на все още неустановен книжовен език, на липса на речници и помагала за „езикоучене“, Пърличев пише на българския охридски диалект, примесен с църковнославянски, новобългарски и дори руски думи. Той сам в своята „Автобиография“ обяснява начина си на работа: „Нешастие, че нямах български книги: жедно вникнах в руските, щом намирах дума поетическа или кратка (. . .), я преписвах в словаря при гръцката дума, на която съответствуваше. . .“⁴⁸ Езиковата писмена практика на Пърличев прилагат и други книжовници от различни краища на България и те също са били критикувани безпощадно за неиздържания си език. Във връзка с това тук ще цитираме само кратък отзив за едно издание на Христо Г. Данов: „... А какъв е календарът на г. Данова? Съдържанието му не отговаря на назначението, а езикът му не е ни български, ни руски, ни славянски.“⁴⁹

В същност тук основният спор е породен от различните становища на привържениците на двете основни противоположни тенденции в преводаческата практика за подхода към оригинала. Същата непримирима борба срещу същите слабости при свободния превод се води и срещу други преводачески опити. Във в. „Свобода“ Каравелов напада Й. Груев за неговата „Сирота Цветана“ и като нарича побългаряването „шарлатанство“, подчертава: „... френецът не може да бъде българин и българинът — френец. Цветана не може да бъде Луиза и Луиза — Цветана. Също така френският народен дух, френските обичаи и нрави не могат да бъдат еднакви и у българите.“⁵⁰ Във връзка с преводаческата дейност на Кр. Пишурка Каравелов, макар и накратко, също обосновава отношението си към свободния превод: „... превождайте така, както превождат хората, защото е срамota (. . .). Преведете буквално, т. е., без да изоставите и без да притурите нещо; а ако в тая книга се намират такива идеи, които са по вашето мнение криви или непонятни за българите, то вие можете да напишете отдоле свои забележки, но никак нямате право да прекроявате чуждите произведения и да им давате други характер.“⁵¹

В рубриката „Наша книжевност“ (вече като редакционно становище) се изтъква, че свободният превод е в разрез с интересите на авторите: „... съкращенната или допълнената книга може да потегли преводачът пред съд.“⁵²

Следователно критиката, която наши изтъкнати книжовни дейци правят на свободния превод и на езика на някои преводни произведения, не е насочена само срещу Гр. Пърличев, а е част от общата борба за изясняване принципите на преводаческата практика и за изграждането на българския книжовен език (вж. и по-нататък).

⁴⁵ Хр. Ботев. Защо не съм? — Будилник, бр. 3, 1873.

⁴⁶ М. Арнаудов. Григор Пърличев, с. 41.

⁴⁷ Г. Сталев. Григор Пърличев. — Литературен збор, 1963, бр. 1, с. 3—4.

⁴⁸ Гр. Пърличев. Автобиография. С., 1928, с. 159.

⁴⁹ Свобода, 1869, бр. 8, с. 103.

⁵⁰ Л. Каравелов. Българска книжнина. — Бълг. пчела, бр. 3, 4, 5, 6 от 1864 г.

⁵¹ Свобода, бр. 4, 1871.

⁵² Свобода, бр. 6, 1871.

За превода на Гр. Пърличев има и други, положителни отзиви, които Г. Сталев не цитира. Така например в „Читалище“⁵³ преводът на първа песен на „Илиада“ се печата с квалификацията „... хубав и гладък превод...“ и с призива „... ние българите трябва да насърчим това хубаво, това народно дело на г-на Пърличева...“. След Освобождението К. Величков⁵⁴ и Ив. Вазов отбелязват и добри страни на този превод: „Лишихме се от един поетичен превод, направен от поет.“⁵⁵

Наред с Каравелов, Ботев, Н. Бончев в подкрепа на верния и точен превод се изказва и Р. Жинзифов: „... при превода ми се печалехме доколкото ни беше възможно да предадим чешката ръкопис по-верно и по-близо до първообразното“⁵⁶. Във връзка с този превод на Жинзифов Т. Шишков изтъква, че от два превода винаги по-добрият е този, който „... е по-верен, сир. по-близо до подлинника“⁵⁷. Същото мнение изразява и М. Хр. Радославов: „Верний преводач е на първо място от свободний“⁵⁸. Интересно е становището на А. Илиев. Той одобрява работата на преводач, който, когато се налага, „... някои неща махнал, а някои превел“⁵⁹, и смята, че верността на превода не трябва да се абсолютизира. Очевидно под „верен“ превод в дадения случай авторът разбира буквален — това личи от следната негова квалификация с доста общ характер: „Верният преводач се различава от свободний, както се различава играч с волни крака, от другий играч с вързани.“⁶⁰ В статията на А. Пюскилиев „Няколко речи за преводането“, където намираме фрагментарно и накратко изложени основните тенденции в становищата за превода у нас, също се взема отношение към свободния и към верния (точния) превод. За разлика от Делил, който твърдо застъпва позицията за еквивалентен превод в рамките на контекста, Пюскилиев поддържа противоречиво становище. От една страна, той изтъква, че „... онзи, който се отдалечава много от оригиналът си, не превожда, но подражава. Ако ли пък го следва, като че ли сменя копнито, тъй е като роб.“⁶¹ От друга — обективистично заявява: „Всяко едно от тези мнения с право остава на преводача да си избере един път, който обича.“⁶² Очевидно е, че Пюскилиев застъпва по убеждение принципа на точния, а не на свободния превод — той подчертава: „... онзи, който се отдалечава от оригиналът си, не превожда, но подражава“⁶³. Според него не трябва да се заглаждат дори недостатъците на оригинала: „Няма да е истински преводач този, който (...) не уважава дори драгоценните погрешки.“⁶⁴ Но Пюскилиев допуска свободния превод може би в съгласие с разпространената тогава тенденция за по-българяване с оглед на популяризирането на литературата сред по-широк кръг и по-малко подготвени читатели.

Макар и съвсем бегло, у нас през Възраждането се споменават и някои други проблеми на превода. Така например в статията на Пюскилиев се пре-

⁵³ Читалище, 1871, кн. 2.

⁵⁴ К. Величков. Григор Пърличев. Преводът на „Илиада“. — В: Български писатели. С., 1914, с. 104.

⁵⁵ Цит. по М. Арнаудов. Григор Пърличев, с. 41.

⁵⁶ Р. Жинзифов. Новобългарска сбирка. М., 1863, с. 63.

⁵⁷ Т. Н. Шишков. *Eléments de littérature*. Елементарна словесност в два курса. Цариград, 1873, с. 199 и сл.

⁵⁸ М. Хр. Радославов. Цит. съч., с. 383.

⁵⁹ А. Илиев. Цит. съч., с. 80.

⁶⁰ Пак там.

⁶¹ А. Пюскилиев. Цит. съч., с. 2—3.

⁶² Пак там, с. 2.

⁶³ Пак там.

⁶⁴ Пак там.

поръчва да не се променя жанровата форма: „... да се превозжда поезия на поезия, защото хармонията на прозата не може да замени тази на стиховете. Ако един преводач на стихове да е отдалечен от оригиналът си. . .“⁶⁵ Илиев набляга на това, че (що се отнася до поезията) за предпочитане е не превод, който предава „... свободно смисъла на оригинала, без да гледат на думите, мярката на слоговете и стиховете“, а превод, подобен на оригиналното не само в смисъла, но и в нарежданието (. . .), в мярката“.⁶⁶

Може да се предположи, че у нас твърде малко се пише по този въпрос не защото той не е актуален, тъй като тогава се появяват и развиват редица жанрове на прозата и поезията на новата литература и естествено преводът от чужди литератури е поставял редица проблеми. Възможно е в случая нашите преводачи просто да са ползували чужда литература в оригинал — като например цитираната публикация на Делил, в която авторът отбелязва, че творбата като обект на превод трябва да се анализира с оглед на жанра и стиховете да се превеждат със стихове; една поема, изградена като дидактична, да се предава в аналогична форма, а не да се превеждат „Георгиките“ като „Илиада“. В противен случай преводът е свободен, той не е верен (*la fidélité d'une traduction de vers en prose est toujours très infidèle*),⁶⁷ тъй като ефектът, който произвежда дадена мисъл в проза и в стихове, е съвършено различен.

От една страна, Делил е против свободния превод и против преводаческия произвол в решаването на въпроса за предаването на съдържанието и формата на дадена творба, а, от друга страна, той е и против буквалния превод: „Забелязал съм, че една прекалена точност (*extrême fidélité*) при превода винаги води до крайна неточност.“⁶⁸

В края на изложението на проблемите на превода с по-общ характер накратко ще засегнем въпроса за употребените още при зараждането на нашето преводознание термини от тази област. Терминологичните въпроси, свързани с превода, се налагат във връзка с критиката на преводаческата практика и с изказванията за превода, които имат известен теоретичен характер.

Употребата на термините от областта на преводознанието у нас през XIX в. създава впечатление за голяма непоследователност и неуточненост. Като се имат пред вид критичните и много взискателни изказвания на Н. Бончев, Л. Каравелов, Хр. Ботев и др. за преводаческата практика, тази непоследователност може да се обясни само с факта, че по онова време просто не е придавано голямо значение на точните определения и на строгото ограничаване на семантичния обем на даден термин.

През Възраждането у нас срещаме в употреба термини, които са еквивалент на някои разпространени в цяла Европа френски термини, а именно: *превод*, *превеждане*, *превозждане* (*traduction*), *свободен превод* (*traduction libre*), *подражание*, *приспособяване* (*imitation*), *верен*, *точен превод* (*traduction fidèle*).

Наред с термина *оригинал* среща се изолирано и *подлинник* и *първообраз*.⁶⁹ За езика на превода срещахме *преводния език* или пък просто *български език*, а за езика на оригинала — *чужд език*. Наред с подражанията като проява на практиката на свободния превод у нас се разпространява и

⁶⁵ А. Пюскюлиев. Цит. съч., с. 2.

⁶⁶ А. Илиев. Цит. съч., с. 82.

⁶⁷ J. Delille. Op. cit., p. 307.

⁶⁸ Ibidem, с. 308.

⁶⁹ Р. Жинзифов. Цит. съч., с. 7—16.

домашният термин *побългаряване*. Във връзка с посочените термини са и следните термини, срещани в печата: *преводач, верен преводач, свободен преводач*,⁷⁰ *преводител* и *побългарител*,⁷¹ *побългарявам, побългарен* и др.

На практика е невъзможно да се определят от днешно гледище точните семантични граници между отделните термини. Макар че понякога те се употребяват в значението, което и днес се влага в тях, по-често смисълът, в който са употребени, може да се открие само в конкретния контекст и по-широк контекст. Не можем да се доверяваме безкритично на авторите, защото дори у един автор се срещат неточности и противоречия в това отношение, и то понякога в една и съща публикация. Например Пюскилиев твърди, че „този, който се отдалечава от оригиналът, не *превозжда*, а *подражава*“; в същата статия обаче той говори, че при превода „... се варди ясност (...), точност (...), тънкость“, когато не се предава само мисълта, но и съответстващите на тази мисъл изразни средства, — „... една реч, всичко що е мъчно за *подражаване*“.⁷² Хр. Ботев също понякога употребява *превод* и *подражание* неточно, срв.: „Да промениш само заглавието на някое стихотворение и да изоставиш един или два куплета, защото си не можал да ги преведеш, то не ще да каже, че това е произведение на твоя талант. То е *превод* или *подражание*“.⁷³ Л. Каравелов си служи с термина *буквален, буквално* в смисъл на *точен, адекватен превод* с интегрален текст: „... преведете я *буквално*, т. е., без да изоставите и без да притурите нещо“⁷⁴. А в своята книга „Наука за песнотворство и стихотворство“ П. В. Оджаков употребява *буквалност* в значение на *буквализъм*.⁷⁵

От тези случаи става ясно, че дори когато се говори за *превод, точност* и т. н., смисълът, който се влага в тези понятия, понякога е твърде далече от днешната представа за интегралност на текста, т. е. до съвременното разбиране за точен превод.

Във времето, когато книжовният език е в процес на устройство, а научният и научно-популярният стил все още не са изградени, посочената неустановеност в употребата на термините, свързани с превода, е нормално и закономерно явление. Подобно е положението и в други страни при аналогични условия — например във Франция през XVIII в.⁷⁶

Постепенно с развоя на нашата литература и с разрастването на преводаческата дейност се очертава тенденция към намаляване на случаите на смесване на термините и стремеж към по-голяма точност при тяхната употреба. Това явление се свързва също и с развоя на поетиката на *точния, верния* превод за сметка на свободния, както и с повишаването на знанията и опита на българските книжовници от онова време.

3

Езиковите проблеми на превода заемат централно място в нашето преводознание още в началото на неговото развитие. Те отрано привличат вниманието на редица изтъкнати писатели, публицисти,

⁷⁰ А. Илиев. Цит. съч., с. 80.

⁷¹ П. Р. Славейков. — Цариградски вестник, бр. 429, 1859.

⁷² А. Пюскилиев. Цит. съч., с. 2.

⁷³ Хр. Ботев. Книжевни известия. — Знаме, бр. 13, 1875.

⁷⁴ Хр. Ботев. Книжевност. — Свобода, бр. 4, 1871.

⁷⁵ Наука за песнотворство и стихотворство, [...]. Изработена от Петра В. Оджакова. Одеса, 1871, с. 55.

⁷⁶ C. B. West. La théorie de la traduction au XVIIIe siècle par rapport surtout aux traductions françaises d'ouvrages anglais. — Revue de littérature comparée, R. XII, 1932; A. O. Aldridge. Le Problème de la traduction au XVIIIe siècle et aujourd'hui. — Revue Belge de Philologie et d'Histoire, 1961.

критици, преводачи, като П. Р. Славейков, Л. Каравелов, Р. Жинзифов, Гр. Пърличев, Н. Геров, Н. Бончев, А. Пюскиолиев, А. Илиев, М. Радославов и др. Това не е случайно. От една страна, се тръгва от спецификата на самото явление, като се приема, че основното в превода като процес и като резултат е неговата езикова същност; преводът се определя като „привнасяне от един език на друг“ и като „сближаване на гения на два езика“.⁷⁷ От друга страна, нашите книжовни дейци ясно осъзнават голямото значение на превода за развоя на литературния процес и преди всичко — на книжовния език в периода на неговото изграждане.

Езиковите въпроси са основните проблеми, които се поставят в редица публикации през Възраждането, пряко или косвено свързани с превода. Те се поставят и в почти всички статии (вкл. и в побългарените френски и чешки публикации), които представят възлови пунктове в началото на нашето преводознание (някои от тях вече цитирахме).

За да се изясни по-добре мястото на българските възгледи в общия контекст на езиковите проблеми и в европейското културно строителство, някои от тях ще изложим паралелно със становищата на френските книжовници и на Юнгман, а други — веднага след тях.

Известно е, че по мнението на редица изследователи много важен за произхода и характера на просвещенската идеология е предпросвещенският етап на развитие — френските мислители от XVII в. са били непосредствени предшественици на „волтеровския етап“ на Просвещението във Франция.⁷⁸ Един от тези мислители е например Боало-Депрео, който с прогресивните страни на своето „Поетическо изкуство“ (1674) става предшественик или най-ранен теоретик на рационалистическата естетика на Просвещението, без чиито идеи е немислима поетиката на просветителите във Франция и в Европа. Неговите постановки и тяхното влияние върху възгледите за превода са красноречив пример за връзката на общественото и културното развитие през XVIII в. с предходния етап.

Импулсите на Просвещението у нас имат важно значение и се обясняват с характера на нашето Възраждане, което съчетава идеи на Ренесанса и на Просвещението в Европа.

Основна задача във Франция в епохата на Ренесанса, както и в България през Възраждането, е да се превърне езикът в средство за общуване, отговарящо на изискванията на поелата качествено нов път наука и на нуждите на новата култура. Въпреки това обаче у нас не се и споменават становищата на изтъкнатите представители на френския Ренесанс в това отношение (Дю Беле, Ронсар, Монтен)⁷⁹ — дори и на по-късните автори от XVII в. Изключение в това отношение прави Боало. Причината трябва да търсим във факта, че през Ренесанса Франция (от периода на Плеядата например) още не се е наложила като първостепенна сила в Европа в областта на културата. Това става по-късно чрез отделни представители на класицизма и преди всичко чрез авторитетите на Просвещението, които слагат силен отпечатък върху материалната и духовната култура на буржоазна Европа от онова време, пък и по-късно. Най-точна характеристика на това време дава Фр. Енгелс: „Бейкън, Хобс и Лок са бащи на блестяща школа материали-

⁷⁷ А. Пюскиолиев. Цит. съч., с. 2.

⁷⁸ V. Klemperer. Geschichte der französischen Literatur in 18. Jahrhundert. Bd. J. Das Jahrhundert Voltaires. Berlin, 1954, p. 109.

⁷⁹ Du Bellay. Défense et illustration de la langue française. Paris, 1904; P. Ronsard. Oeuvres. T. VI. Paris, 1925, p. 406; M. de Montaigne. Essais. T. I. Paris, p. 25.

сти [Дидро, Даламбер, Хелвеций, Монтескьо, Волтер, Русо, Бюфон — б. м.], които въпреки всички победи, удържани от германците и англичаните по суша и море, направиха XVIII в. предимно френски, и то много преди увенчалата края на този век Френска революция, към чийто резултати ние, както в Англия, така и в Германия, все още се стремим да се аклиматизираме.⁸⁰

В България едва през 1871 и 1872 г. сп. „Читалище“ помества — под различни заглавия — два побългарени откъса от „Поетическо изкуство“.⁸¹ Разбира се, при положение, че френският език дълго време е бил най-изучаваният западен език у нас и че френските автори са били най-превежданите в България западноевропейски автори, вероятно не само А. Пюскилиев, но и редица други книжовници и читатели са познавали в оригинал това произведение на Боало.

Схващанията на Боало за нормативност в езика, стила и словесното изкуство, които оказват влияние върху възгледите за езика и за превода както във Франция, така и в много други страни, вкл. и в България през епохата на Възраждането, очевидно допадат на нашите книжовници с антирелигиозната си насоченост, с култа към рационализма в светското образование и с живия интерес към историята. „Поетическо изкуство“ на Хораций е изходна позиция за Боало не толкова с античната теория за жанровете, колкото с високите изисквания за единство на съдържанието и формата. Репликата *Idcircone vager, scribamque licenter*⁸² на Хораций направлява основната тенденция у Боало — борбата срещу произвола, срещу липсата на отговорност и субективизма в отношението към езика, препоръките за неуморна работа върху езика и стила, подчинена на разума. За Боало езикът е от решаващо значение в творческия процес — той е гравидо от първостепенно значение в литературното и културното строителство: „*Sans la langue en un mot l'Auteur le plus divin / Est toujours quoiqu'il fasse un méchant Ecrivain.*“⁸³ („С една дума, без език и най-възвишеният автор, всякога каквото и да прави, е лош писател.“) За периода на консолидиране на нацията и на кодификация на книжовния език във Франция този факт е особено важен. Боало в същност тръгва от изходната позиция, че всяко творческо увлечение при словесното изкуство трябва да се осъществява с респект към езика: Вдъхновението и дарованието се реализират именно на езикова основа и това задължава да се работи упорито и търпеливо върху изразните средства, тъй като много рядко произведение с езикови грешки може да блести с изисквана мисъл: „*Hâtez-vous lentement et sans perdre courage, / Vingt fois sur le métier remettez votre ouvrage / Polissez - le sens cessé, et le repolissez / Ajoutez quelque fois et souvent effacez.*“⁸⁴ („Бързайте бавно и без да губите смелост, преработвайте двадесет пъти вашето съчинение и пак го оглаждайте непрестанно. Допълвайте понякога или пък заличавайте.“)

Наред с по-общите указания Боало поставя и по-конкретни и актуални за оригиналното творчество и за преводаческата дейност проблеми, а именно проблема за подбора на думи, подходящи по семантика и с хармоничен зву-

⁸⁰ К. Маркс, Фр. Енгелс. Съчинения. Т. XXII. С., 1968, с. 292.

⁸¹ Н. Боало. Към стихотворците. Преработил А. Пюскилиев. — Читалище, I, 1871, кн. 9, с. 273; Поетическо изкуство. Преработил А. Пюскилиев. — Читалище, II, 1872, кн. 14, с. 661; кн. 15, с. 702.

⁸² Цит. по Боало. Към стихотворците, с. 273.

⁸³ N. Boileau. Oeuvres complètes. Paris, 1939, p. 86.

⁸⁴ Ibidem.

ков състав. Особено много той набляга на стилистичната характеристика на текста, обусловена от плана на съдържанието, в зависимост от която трябва да се разнообразява стилът: „Sans cesse en écrivant variez vos discours. / Un style trop égal et toujours uniforme / En vain brille à nos yeux, il faut qu'il nous endorme.“⁸⁵ („Като пишете, непрестанно разнообразявайте речта си. Еднаквият стил винаги е еднообразен и напразно се мъчи да блести — той само ни приспива.“) Боало приема за задължително и постоянното търсене на нови изразни възможности за стилистично нюансиране.

Изтъкнахме само онези моменти от теорията на Боало, които имат отношение към проблемите на превода. На тях акцентира и А. Пюскилиев в цитираните свои преработки на кратки фрагменти от „Поетическо изкуство“. В слаби стихове — бледо подражание на Боало, Пюскилиев подчертава отговорния път на творческата личност („... отдалек открива ся Парнас, / но много труден път отвежда тамо нас.“⁸⁶) и порицава липсата на стремеж към обработка на езика: „И криво-ляво днес писател със перо, / свободно както ще, той дращи зло, добро.“⁸⁷ Дори и талантливите трябва да са подготвени и квалифицирани, за да владеят богатството на изразните средства за нюансиране: „различни тонове за чувствуване разнo“⁸⁸. Само така може да се избегне опасната монотонност на стила, „... защото същата краска за навряд / досажда скоро“⁸⁹. Дарованието трябва да се обогатява с познание и с упорит труд и да се съчетава със самокритичност: „... Пред всичко туй поет естествено дарен, / с наука само той да бъде съвършен; / каквото по-роди, да го поправя често, / че бързото перо греши и е злочесто.“⁹⁰

Свободно интерпретирайки Боало, Пюскилиев добавя една реплика, с която в същност разкрива, че публикува тези фрагменти и с оглед на преводаческата дейност, като сочи, че тя е творчески процес с по-особен характер — ограничена е от оригинала: „Списателят без тъ... можил би у превод, / кат следва само там веч начертан повод.“⁹¹ Очевидно с дълбока вътрешна увереност в голямото значение за бъдещите поколения на работата в областта на езиковото и литературното строителство, свързано с оригиналната и с преводната литература, той добавя от себе си — с оглед на българските условия: „... трябва във всяка стъпка и бъдещност да дирим / за потомството си най-първо да помислим“⁹².

Върху страниците на възрожденския печат се срещат и фрагменти от творби на видните просветители Волтер, Русо, Монтескьо, Мадам дьо Стал и др. Списание „Читалище“ помества и очерци за Волтер и Русо.⁹³ Но публикации от тези френски автори, посветени специално на превода, не откриваме, въпреки че у нас по онова време, както отбелязахме, наред със стремежа към точен превод извънредно много се разпространява практиката на „побългаряването“ и приспособяването, т. е. на свободния превод, който се утвърждава именно във Франция.

Трябва да отбележим обаче, че от значение за превода е и становището на Волтер за задължителното единство между форма и съдържание при определящата роля на съдържанието, за самоконтрола на твореца с оглед на оп-

⁸⁵ N. Boileau. Oeuvres complètes. Paris, 1939, p. 83.

⁸⁶ Читалище, I, 1871, кн. 9, с. 273.

⁸⁷ Пак там.

⁸⁸ Читалище, II, 1872, кн. 14, с. 661.

⁸⁹ Пак там.

⁹⁰ Пак там.

⁹¹ Пак там, кн. 15, с. 702.

⁹² Пак там.

⁹³ Читалище, I, 1871, кн. 7, с. 202; кн. 8, с. 230.

ределени норми, целещ да се постигне оптимален непосредствен и ясен начин на изразяване: „... Всякога ясно и спретно и с един слог кога жив и стремителен, кога пак разложен и цветущ (...), чрез силогизми, които естествено приличат на разказът и никога чрез прекаленост.“ Тази позиция на Волтер, изложена в „За красноречието“⁹⁴, по своята същност е близка до гледището на Боало.

Изобщо Волтер придава изключителна важност на преводаческото изкуство и на неговото значение за езиковия и литературния развой. Той например предлага за член на Френската академия изтъкнатия просветенски книжовник Жак Делил за неговия великолепен превод на „Георгиките“ от Вергилий. Именно в уводните бележки към този превод Делил, както посочихме, излага своите възгледи, които изцяло са подчинени на общата по онова време тенденция в схващанията, че преводаческата дейност, макар и възприемана като изкуство (*l'art de traduire*), задължително трябва да се съобразява с известни правила и да се изучава.

За да можем по-добре да очертаем това влияние, целесъобразно би било тук да изложим някои от основните положения в предговора на Делил (в оригиналния му вид), тъй като е важно да се сравни кои проблеми поддържа и актуализира с оглед на българските условия Пюскилиев в своя побългарен вариант (който беше цитиран по-горе).

Делил формулира своите принципи (наречени от него *le système de version*) и своя метод на превод главно с оглед на едно конкретно произведение в стихове. Неговата ерудиция и високата му квалификация му позволяват да направи обаче заключения с по-универсален и теоретичен характер. Делил например оценява опита на основателя на Академията на науките в Берлин Лайбниц (1646—1716) да проектира универсален език като невъзможно начинание („... *ce projet est plus séduisant que possible*“⁹⁵) и във връзка с това подчертава голямата роля на преводната литература за езиковото и литературното строителство на всеки народ. Той изтъква, че преводите са като „пътешествия за духа“⁹⁶ и най-доброто средство за обогатяване на езика.

Основен принцип, препоръчван от Делил в неговата система, е да се държи на точното предаване не на отделните изразни средства със съответните средства на друг език, а на функциите на речевите средства в контекста, в цялото: „... най-важната задача на преводача е да се стреми да възпроизведе чрез всеки откъс същия ефект като автора“⁹⁷. Виждаме, че становището на Делил се доближава твърде много до съвременния принцип на функционалните еквиваленти.⁹⁸

За да се постигне необходимото за реализирането на такъв превод умение, важно задължение на преводача е да изучава характерното, своеобразното в езика на превода и на оригинала.⁹⁹ Когато те са близки по своята специфика, използва се точно съответствие и в такъв случай преводът е точен, верен (*fidèle*), а когато са отдалечени, прибегва се до еквивалент (*équivalent*), който трябва да е съобразен с нормата на приемащия език и да се отклонява минимално от авторовия почерк.¹⁰⁰

⁹⁴ Читалище, III, 1872, кн. 3, с. 275.

⁹⁵ J. Delille. Op. cit., с. 302—303.

⁹⁶ Ibidem, с. 308.

⁹⁷ Ibidem, с. 109.

⁹⁸ Вж. А. Людсканов. Принципът на функционалните еквиваленти — основа на теорията на превода. — Език и литература, 1958, кн. 5.

⁹⁹ J. Delille. Op. cit., с. 308.

¹⁰⁰ Ibidem.

Делил отбелязва също (макар и да не го формулира достатъчно ясно), че в различните епохи отношенията — социални, политически и културни, са били различни и това е дало отражение върху сходните стилистични пластовете в езика: „В Рим народът е бил владетел (. . .) и изразите от народния език не са имали същото значение, както у нас. . .“¹⁰¹ Авторът подчертава значението на субективния фактор и ролята на преводача и на писателя в изграждането на езика на оригиналната и на преводната литература. Преводачът не само превъзмогва разликата между езиците, но и обогатява приемащия език („ . . . transporte les richesses d'une langue dans une autre“¹⁰²).

Делил особено много набляга на стилистичните проблеми. От изложението (без това изрично да е формулирано) става ясно, че за автора стилистичните системи имат национален характер и дори когато в редица езици са налице сходни стилистични средства, самото им функциониране може да бъде различно. Във всички случаи определяща е ролята на съдържанието, което се реализира — в зависимост от спецификата на езика — с различни комбинации от думи и конструкции в тяхната пряка или преносна употреба.¹⁰³ Приемащият език може да притежава много думи-синоними за изразяване на предмет, действие, качество и т. н., всяка от които е носител на специфичен нюанс.¹⁰⁴ Преводачът трябва да анализира значението и различните отсенки на тези синоними.

Спецификата на отделните езици се очертава особено релефно, когато приемащият език разкрива своите вътрешни потенциални възможности, които активизира с оглед на превода. Така езикът на превода под влияние на специфичния начин на мислене и изразяване в оригинала („ . . . езикът на превода неусетно взема баграта на езика на оригинала. . .“¹⁰⁵) може да обнови и да увеличи своите изразни възможности, особено когато преводът се реализира от даровита личност. В такива случаи преводачът „ . . . може да даде на нашия език неподозирани богатства“¹⁰⁶.

С оглед на решаването на стилистичните проблеми преводачът трябва да пристъпва към спецификата на всеки откъс от оригинала като към единство от идейно съдържание и динамика на стила (*fond des idées, mouvement du style*). Затова той трябва да е в състояние да разчете и най-дребните стилистични детайли, различните тонове, разцветки, нюанси. Разнообразието на стила се свързва тясно и с някои особености на синтаксиса, като например дължината на изречението. Необходимо е и в това отношение спецификата на оригинала напълно да се запазва; не трябва жива и динамична фраза да се превежда с периоди, утежнени с много обособени части, и обратно — да се накъсват многобройните величествени по своя тон периоди.¹⁰⁷

От значение са и бележките на Делил за подбора на лексикалните съответствия с оглед на стилистичната стратификация на езика. Макар и да са фрагментарни, в тях може да се открият важни положения, като например въпроса за разликата в стилистичната отнесеност на някои семантични междуетикови съответствия. Определена дума, която в латински е изискана, „благородна“, във френски може да е от по-нисък регистър. Подценяването на стилистичната характеристика на думите в това отношение води до изопа-

¹⁰¹ J. Delille. Op. cit., с. 303.

¹⁰² Ibidem, с. 305.

¹⁰³ Ibidem, с. 303.

¹⁰⁴ Ibidem.

¹⁰⁵ Ibidem, с. 306.

¹⁰⁶ Ibidem.

¹⁰⁷ Ibidem, с. 308.

чаване на информацията: „... ако вие бъдете прекалено точни, ще смените благородния изискан стил с нисък стилистичен пласт“¹⁰⁸. Отбелязано е дори частично, а не пълното наслагване на стилистичната обогрненост на думите от емоционалната лексика. „... една дума в латинския език е дръзка, а във френския — рязка. И така, вие замествате дръзостта с грубост“ (la hardiesse par la dureté).

Не на последно място Делил изтъква колко важно е да се пресъздава не само своеобразието на стила на автора, на неговия почерк (le génie, la démarche, la physionomie), но и специфичните стилистични особености на конкретно негово произведение (le caractère de l'ouvrage)¹⁰⁹. Езикът и стилът на всеки превод по принцип не трябва да е претрупан, а да се отличава с точност; за образец в това отношение се сочи „Поетическо изкуство“ на Боало.

В стремежа си прецизно да предаде всички посочени особености на стила, преводачът в редица случаи може да бъде ограничен от спецификата на различните прояви на нормата на приемащия език и това го принуждава да прибере до някои замени (например инверсия), особено при превод на поезия. Ако на едно място в оригинала преводачът е заставен да отнеме от автора нещо, той е длъжен да го възстанови на друго място (чрез компенсация) („... qu'il (le traducteur) lui résulte plus bas ce qu'il lui dérobe plus haut; en sorte qu'il établisse partout une juste compensation, ...“)¹¹⁰. Така ще се постигне пълноценен превод, защото за него трябва да се съди не по формалната, а по функционалната еквивалентност на отделните думи и изречения в контекста (C'est sur l'ensemble et l'effet total de chaque morceau, qu'il faut juger de son mérite)¹¹¹. Следователно, макар че засяга и по-общи въпроси (вж. по-горе), в центъра на вниманието на Делил стои преди всичко въпросът за езиковата същност на превода.

Вече отбелязахме, че възгледите на Пюскюлиев за превода са от съществено значение за началото на нашето преводознание. Централно място в тях заемат езиковите и стилистичните проблеми. Той изцяло приема становището на Делил за ролята на превода при обогатяването на всеки език („... благопслучно сношение на богатствата на едни езици“)¹¹²; за опасността от чуждоезикова интерференция поради лош превод: „... без да съзрем, преводът привнася в езика множество обращения, изображения, които са като отдалечени от неговът гений. ...“¹¹³ и др. Отправната точка на Пюскюлиев е сходна с позицията на Делил, когото той представя, т. е. тя е изградена върху концепцията на Боало за езика в „Поетическо изкуство“. Основното в превода е да се изпълти съдържанието в талантливо подбран израз, тъй като: „... характерът на мислите се състои в изражението (...), чрез изражението се изискува величие (...), изящност (...), красота (...), тънкост. ...“¹¹⁴. Подчертава се значението и на изборното отношение на преводача към средствата за изразяване на съдържанието.

Както бе отбелязано по-горе, наред с френските просвещенски дейци друг виден чужд учен, който е оказал влияние върху началото на българското преводознание, е Й. Юнгман. Основните проблеми на превода, който той разглежда, се обуславят от нуждите на културния живот в Чехия през периода на изграждане на нацията и на ускорено езиково и литературно

¹⁰⁸ J. Delille. Op. cit.

¹⁰⁹ Ibidem.

¹¹⁰ Ibidem, с. 307.

¹¹¹ Ibidem, с. 309.

¹¹² А. П ю с к ю л и е в. Цит. съч., с. 2.

¹¹³ Пак там.

¹¹⁴ Пак там.

строителство. В редица моменти и у него откриваме силното влияние на френските просвещенски възгледи (Боало, Делил), използвани обаче с оглед на конкретната обстановка в Чехия, страна, която е загубила независимостта си и поради това е изостанала в своето развитие. В този смисъл редица положения в неговите възгледи стоят по-близо до българските схващания. У нас се публикува концепцията на Юнгман за езиковото строителство и тясно свързаното с възгледите за езика негово становище за превода.¹¹⁵ Основните проблеми в това отношение той поставя в статиите „Книжовният език е опора на народността“, „Новият чешки език“, „За нуждата от чистота на езика“, „Вредят ли преводите на народността?“, „Как да се превежда?“. Редица важни принципи положения от тези негови публикации са залегнали и в цитираните вече тук статии на А. Илиев и М. Радославов (вж. по-горе). Тези статии, от една страна, могат да се разглеждат като самостоятелни произведения, силно повлияни от Юнгман (поради сходството на условията на културното строителство в двете страни), а, от друга страна — като типичен пример за побългаряване на произведения от научно-популярния жанр.

За Юнгман книжовният език е най-добрата изява на качествата на нацията. Той трябва да се изгражда и храни на родна земя от народната реч, от фолклора, от езика на добрите писатели, от литературната традиция. Езикът е опора на националното съзнание и трябва да се пази, да се смята за закон и да се уважава. Затова и всеки народ трябва да започва образованието на младото поколение с граматиката. Юнгман изтъква и необходимостта от речници и помагала и подчертава, че Френската академия не е допускала грешки по отношение на езика, а в Русия във висшите училища е въведен докторат по роден език. Той перифразира и Боало, като отбелязва, че писател без добър език е и винаги ще бъде посредствен. Особено много Юнгман набляга на ролята на превода за обогатяване на езика, литературата, културното съзнание на народа. Това се осъществява на практика при разумен подбор на литература за превод („да изберем за себе си само полезния сок“¹¹⁶), като се бди за чистотата на езика и като се пази той от чуждоезиково влияние и проникване на чужди за него елементи.

И така в България, както и във Франция и Чехия, в центъра на вниманието е преди всичко въпросът за езиковата същност на превода като процес и резултат и свързаните с това проблеми на езиковия развой, които имат пряко или косвено отношение към превода.

В епохата на подем на националното съзнание, на активен духовен и политически живот с особена сила се налага въпросът за единен кодифициран език — както за оригиналната, така и за преводната литература. „Езикът (. . .) постига назначението си тогава, когато може по-лесно и по-бързо да стане общ, да го разбират и приемат всички. . .“¹¹⁷ — изтъква П. Р. Славейков. А по друг повод, загрижен за езика на българите, заявява тревожно: „... равнодушието ни, немарението ни и непогрижването ни за едно обединение в езика поне не е само заблуждение, а дори и престъпление. . .“¹¹⁸.

Силно впечатление прави фактът, че още по онова време най-важните проблеми на развоя на нашия книжовен език се открояват особено ярко във

¹¹⁵ За обогатяването на бащиния наш език (според И. Юнгмана) от К. И. Попов. — Читалище, IV, 1874, с. 554—556.

¹¹⁶ Пак там.

¹¹⁷ П. Р. Славейков. За нашия книжовен език. — Читалище, 1871, кн. 21, с. 642.

¹¹⁸ П. Р. Славейков. За изучаване на българския език (първ годишен отчет на Областната реална гимназия в Пловдив за уч. год. 1881—1882). Пловдив, 1882, с. 3.

връзка с представянето на чужди творби на български език у нас, т. е. при превода, когато се осъществява междуетиков контакт. Красноречив пример за това е посочената по-горе статия „Класичните европейски писатели на български език и ползата от изучаването на съчиненията им“ от Н. Бончев¹¹⁹, брошурата на Н. Геров „Няколко думи за преводът на математическата география на г. А. Богоева“ (Одеса, 1842) и др. Именно по повод на езика на своите преводи Р. Жинзифов в „Новобългарска сбирка“ излага известната си концепция за националната и езиковата общност на населението от всички области на България и за изграждането на българския книжовен език.¹²⁰

В изказванията си за превода нашите книжовници изцяло застъпват становището за единен новобългарски език върху народна основа. Те настойчиво препоръчват да се избягват книжни архаични думи и изрази,¹²¹ за да се постигне по-голяма непосредственост и изразителност в преводните творби, респ. по-голямо въздействие върху литературните вкусове, и за да се възпита и развие точен езиков усет у тогавашния читател. Тази позиция за езика на преводите намира израз в препоръките да се търсят и откриват широките възможности за обогатяване на българския език, в дадения случай езика на преводната литература, от съкровищницата на фолклорните произведения. Това становище е в съзвучие с общия засилен интерес към народното творчество по това време. Р. Жинзифов например е проникнат от съзнанието, че само преводач, който е „добре познат“ с народния език, може да работи добре „... спроти духа нашего народного языка“.¹²² Когато се подготвя за превода на „Слово о полку Игореве“, той чете народни песни и изучава техния език. Л. Каравелов, който също има преводачески актив, с възрожденски патос подчертава: „И наистина, две книги имаме за света и само из тия книги можем да изучим народния си език (. . .) — безценните сборници народни песни, които са събрани от Миладинова и Верковича.“¹²³

Трудностите на превода се обуславят от спецификата на отделните езици — „всеки има своя гений и своите сръчности“¹²⁴, затова и преводът е един от факторите, които влияят върху изграждането и обогатяването на езиците, разкриват потенциалните възможности на приемащия език — „... когато тълкувами, языкът на който превождами, зема, без да забележим, цветът или боята на онзи език, от който превождами“¹²⁵. Р. Жинзифов в предговора към превода на „Краледворски ръкопис“ подчертава също, че в процеса на превеждането (особено с оглед на предаването на надежните отношения) се е стремил да се изразява на правилен български език: „... мислиме що мие не престъпихме законите (доколку мие знаеме) болгарского языка; и читателите молиме, нека погледнат в нашите народни песни и ще видат дали нашият язык довардил падежи, или не; а пред народний язык не можиме да не кютиме.“¹²⁶ В нашата възрожденска литература се изтъква също, че ако не се избегне привикването с оригинала, в езика на превода се принасят „обращения“ (конструкции), т. е. стига се до нежелателна интерференция поради немарлив или неграмотен превод, в който „... се съгледва

¹¹⁹ ПСп, I, 1873, кн. 7—8.

¹²⁰ Р. Жинзифов. Новобългарска сбирка. М., 1863, с. 15 и 16.

¹²¹ Вж. Л. Каравелов. Книжевни известия. — Свобода, бр. 3, 1869.

¹²² Р. Жинзифов. Цит. съч., с. 64.

¹²³ Л. Каравелов. Българска книжнина. — Българска пчела, бр. 4, 1864, с. 1.

¹²⁴ М. Радославов. Цит. съч., с. 381.

¹²⁵ А. Пюскилиев. Цит. съч., с. 3.

¹²⁶ Р. Жинзифов. Цит. съч., с. 64—65.

чуждото и грозни на езика каквото неспособно закръпената дреха, на която конците се гледат редом озъбени¹²⁷.

Наблюденията върху материала показват, че макар и фрагментарно, по онова време вече се набелязват някои лексикални и граматични проблеми на превода. Така например тогава, когато изграждащият се език е широко открит за чужди влияния, остро се поставя въпросът за правилното отношение към чуждите елементи в него, проникнали при контакт на два и повече езика по книжовен път — чрез преводите.

Известно е, че в процеса на превода в речниковия състав на приемащия език се търсят най-подходящите еквивалентни съответствия на чуждата дума. Разбира се, тогава формиращият се книжовен език все още не разполага с богат запас от изразни средства на всички равнища за нуждите на преводаческата практика: „Още не се е обработил и устоял езикът ни, не е приел образът си.“¹²⁸ Така се налага въпросът за чуждите думи и за словотворчеството, т. е. за източниците за обогатяване езика на преводите. Първото място се отрежда (както отбелязахме по-горе по друг повод) на „народното слово в самото му гнездо“ (Н. Бончев), във всичките му клонове (т. е. диалектите) и в „сегашният говорим език“ (Н. Бончев), които трябва да се изучават и познават до съвършенство. Като втора възможност за българите — „стрък от великото славянско племе“ (Н. Бончев) — да обогатяват своя език, се сочат славянските езици и на първо място руският.¹²⁹ На трето място се поставя образуването на нови думи, но само в случаите, когато то се извършва според спецификата и законите на българския език и се координира и регламентира от един център — книжовните дружества в България.¹³⁰

За предаването на нови понятия при превод, т. е. за въвеждане на нови думи „самоковки“, е необходимо, както подчертава П. Р. Славейков, „съвършено знаене на съществуващия език, правилата и законите му, както и самата му способност за създаване на нови думи“¹³¹. Основен принцип на „словопроизводството“ трябва да бъде „коренът на една дума да я има в живия език“; само тогава „свободно можем да заемаме всичките производни от нея думи в другите славянски наречия...“¹³² При това се препоръчва в езиковото строителство, свързано с нуждите на преводната литература, да се използва опитът на други страни (например Франция), но без да се подражава, а с оглед на специфичните домашни условия: „Този пример трябва да следуваме (. . .), като си останем в същото време Българи, като си съхраним народното и отличителното свойство на нашият език, ний ще сполучим да занимайми в европейската литература отличното и частното място, което ни са стои.“¹³³

Необходимостта от заемки и от нови думи особено се актуализира във връзка с превода на учебници, помагала и др. Във връзка с това Н. Геров например настоява да се предпочитат домашните думи за съответствие на чужди термини: „Още аз не мога да зная мнозина ли щат разумеят география, а землеописание ми се чини всякой ще разуме. И така не е ли по-добре да е наша дума и всякой да я разуме, нежели чужда и никому неизвестна.“¹³⁴

¹²⁷ Училище, I, 1871, бр. 24, с. 382 [Редакционна бележка към цитираната статия на М. Радославов].

¹²⁸ Н. Бончев. Цит. съч., с. 7.

¹²⁹ Н. Геров. Цит. съч., с. 12; Н. Бончев. Цит. съч., с. 4—5.

¹³⁰ М. Радославов. Цит. съч., с. 4—5.

¹³¹ П. Р. Славейков. За нашия книжовен език, с. 642.

¹³² Пак там.

¹³³ За българската литература. — Турция, V, 1869, кн. 40.

¹³⁴ Н. Геров. Няколко думи за превод на математическата география. . . Одеса, 1842, с. 6. Този отзив е може би и първата рецензия на превод на научно-популярна литература у нас.

Същата позиция поддържа и П. Р. Славейков, като изразява подчертано отрицателно отношение към „куповете невнятни думи“¹³⁶.

Пак в кръга на лексикалните проблеми на превода, като се излиза от семантиката, се отбелязва важният за изкуството на превода общолингвистичен факт — синонимичните връзки между определени думи, т. е. констатира се, че поради наличието на паралелни лексикални средства може да бъде предадено повече или по-малко еднородно съдържание: „Колкото по-добре познаваме думите, усвояваме си сръчността да ся изреквами разновидно или за да превождами. . .“¹³⁷

Обусловените от вътрешните закономерности на развитието на отделните езици разлики в граматичната структура и произтичащите от тях граматични трудности при превод също отрано привличат вниманието. Изтъква се, че всеки език в зависимост от своята „етимология“ е в състояние (или не е) да изрази определена мисъл, като възпроизведе дадена граматична форма. „Тази способност и неспособност зависи от материята и формата на езика“¹³⁷, т. е. от плана на израза. Допускат се и известни грешки и неточности — например когато се твърди, че даден език, „ако и да изразява сполучливо някои мисли, не е способен пак никак да изрече други“¹³⁸. В същност всеки език може да изрази всяка мисъл, но в редица случаи с различни изразни средства. Но все пак още тогава се сочи актуалният за лингвистичната теория на превода факт, че едни и същи категории от плана на съдържанието често се предават в отделните езици с различни средства от плана на израза (според терминологията на тогавашните публикации — „формата“, „граматичната форма“). Структурните разлики, предизвикващи граматични трудности, се определят по следния начин: „... колкото за формата, различават ги [езиците], склонението и спрежението, члена и други частици, причастията, спомагателните глаголи. . .“¹³⁹. Именно това налага да се познават специфичните средства, носители на определена семантика. Изрично се подчертава, че колкото по-сходни са два езика по писмените си форми, толкова повече се улеснява преводачът. Това твърдение се илюстрира например със следното сравнение на българския език с други езици: „Новият български език, като лишен от падежи и има всичките си почти времена, както и френският, по-лесно се превежда на него от френски, отколкото от гръцки и латински.“¹⁴⁰ Тази констатация представя интерес, тъй като по същество не е изгубила актуалността си и днес, още повече, че за пръв път в литературата, посветена на превода у нас, се отбелязват предимствата на богатата българска глаголна система. Така у нас преди повече от сто години, макар и без теоретическа мотивировка, се посочва, че сходствата в граматичния строеж дори на езици от различни езикови семейства улесняват преводаческата практика. От друга страна, Р. Жинзифов, споделяйки своя преводаческия опит, обръща внимание върху наличието на трудности при превод и от близки езици (например от руски): „... таков език, който е близък секому из сегашните наречия, кому по-веке, кому по-малко, али пак има в себе си такива мъчнотии, такива темни места, щото и досега они оставаят неразбрани“¹⁴¹.

¹³⁶ П. Р. Славейков. Книжевни забележвания. — България, IV, 1859, кн. 21, с. 11—25.

¹³⁷ М. Радославов. Цит. съч., с. 381.

¹³⁸ А. Илиев. Цит. съч., с. 80.

¹³⁹ М. Радославов. Цит. съч., с. 381.

¹⁴⁰ А. Илиев. Цит. съч., с. 80—81.

¹⁴¹ Пак там, с. 81.

¹⁴² Р. Жинзифов. Цит. съч., с. 63—65.

(Това в същност е първото изказване за превод от близкородствен език на български.) Л. Каравелов също набляга на граматичните проблеми на превода и на нуждата те да се познават — например в „Свобода“ той призовава да се обърне най-голямо внимание на „българското народно произношение и на конструкцията на българският език“¹⁴². Когато рецензира преводна или оригинална литература, той отрежда първостепенно място на езика и се възмущава, че някои нямат и понятие, що е граматика. В рубриката „Нашата книжевност“ с възмущение се констатира: „Нашата книжевност прилича на школки съчинения, които учениците пишат, за да покажат на учителите си (...) своите граматически погрешки.“¹⁴³

Д. Войников, който има добър преводачески опит, правилно отбелязва като особено важен въпроса за спазване на българския ритъм и строеж на фразата с оглед на изразните средства, специфични за приемащия език. Това е от значение и за добрия стил на всяко словесно произведение: „Чистотата на слога зависи от добре познаване на езика, на когото пишем. А един език се познава добре, когато се изучи с всичките му свойства (идиотизми), що го отличават от настройството на други езици.“¹⁴⁴ Това е възлов момент във Войниковите възгледи, който е актуален за разрешаване на една от най-големите трудности при превода. Точно при сблъскването с трудности от този тип се изпитва и преводаческото майсторство — в търсенето на по-оригинално разрешение при по-голяма творческа свобода: „По тая причина не може да става превод от един език на други реч по реч, а трябва преводачът да познава добре и двата езика, за да може да преведе както трябва.“¹⁴⁵

Н. Геров (в цитирания отзив) и П. Р. Славейков засягат и въпроса за членуването в преводната литература. П. Р. Славейков посочва например, че под чуждо влияние членните форми се срещат в несвойствена за българския език употреба. Така той за пръв път у нас отбелязва факта, че дори при наличие на формално съответствие (пряк морфологичен еквивалент) в приемащия език при превод поради езиковата интерференция има опасност от привнасяне на чуждоезикови елементи, които замърсяват езика и променят облика му: „... както сме потръгнали, скоро ще пристигнем да останем без език, само с чоперестите ония ставици, чуждински членове наричани, които пречим тук-там низ обезобразените си преводи и съчинения като белег уж на българщина.“¹⁴⁶

Изказвания по въпросите за транскрипцията на чуждите собствени имена в българския език почти няма. Само П. Р. Славейков в края на издадения от него превод на Пюскилиев „Последний Абенсераж“ отбелязва, че при предаването на чуждите имена трябва да се излиза от оригинала: „При поправянето, понеже нямахми оригиналът пред очи, станали са няколко погрешки в собствени някои имена.“¹⁴⁷

Някои правописни проблеми, актуални и за преводната литература, поставя Н. Геров в предговора на „Няколко думи за превод на математическата география...“. Те обаче стоят по-встрани от предмета на настоящото изследване и на тях няма да се спираме.

Съответствието на езика на преводната литература на определени норми, свързани с неговата самобитност и специфика, е предпоставка за осигуряване

¹⁴² А. П ю с к ю л и е в. Книжевни известия. — Свобода, бр. 3, 1869.

¹⁴³ Свобода, бр. 3, 1869.

¹⁴⁴ Ръководство по словесност с примери за упражнения в разни видове съчинения на ученици (...) от Д. Н. В о й н и к о в а. Виена, 1874, с. 25.

¹⁴⁵ Пак там.

¹⁴⁶ П. Р. С л а в е й к о в. За изучаване на българския език, с. 3.

¹⁴⁷ „Последний Абенсераж“. Повест от Шатобриана. Цариград, 1869, с. 64.

на пълноценност на превода. От това положение се ръководят нашите книжовници, като поставят остро въпроса и за правилното отношение към чуждите елементи в него, т. е. за чистотата на езика на преводната литература. „Тъй също трябва да гледаме и изреченията ни да бъдат настроени с по-свойството на езика ни. На това трябва (...) да внимава особено когато превозда от чужд език, т. е. преводът му да става не по свойствата от който език превозда, а по свойствата на българския език.“¹⁴⁸ В същност всички изказвания по езиковите проблеми на превода повече или по-малко са свързани с въпроса за чистотата на езика. И това е естествено в условията на робството, при наличие на билингвизъм на част от населението, при липса на изграден книжовен език и на координирана издателска дейност. При това голяма част от нашата интелигенция получава образованието си в чужди училища и в много случаи притежава много по-системни знания за съответния чужд език, а самата тя е носител на език, който все още е в процес на интензивно устройство. Затова у нас, когато се говори за превода като контакт на два езика (сближение на гения на два езика), лингвистичните (лексикални, граматични и др.) проблеми се поставят във връзка с овладяването на спецификата и богатството на изразните средства преди всичко на приемащия език.

Нашите възрожденски книжовници с точен усет за нуждите на историческия момент, за ролята на езика на преводната литература и изобщо на българския език (в дадения момент от неговото развитие) ясно виждат необходимостта да се коментират и да се анализират езиковите проблеми на превода. Например Р. Жинзифов в предговора към „Краледворски ръкопис“¹⁴⁹ подчертава, че върху езиковите въпроси на преводите е необходимо да се говори „по-тънко и по-нашироко“, „како що треба“.

Още преди сто години такива стълбове на нашето Възраждане като Л. Каравелов и П. Р. Славейков горещо воюват срещу липсата на езикова култура на превода поради непознаване на родния език. Очевидно наличието на дарба за тях — а те са имали най-голямо право да говорят за дарба — е било задължително, но недостатъчно условие за хубав превод. Ето защо те са се борили за активно опознаване и изучаване на богатството, правилата, законите на родния език: „Ний си не знаем езика, а то не е добро. . . Учим божем, но какво? Всичко друго, може би само български език не. . .“¹⁵⁰ Оттук и тревожният повик за издаване на граматики, речници, помагала, толкова нужни за преводаческата дейност. Оттук и необходимостта да се анализират критично преводите на български език, като се правят както конкретни препоръки, така и насочващи теоретични указания.

И така при разрешаване на всички тези нелеки проблеми българските книжовници излизат от нуждите на нашата практика, но използват теоретичния и практическия опит и на други народи с оглед на условията на нашето културно строителство. Във връзка с това трябва да отбележим и един друг факт. Нашите възрожденски книжовници (в съгласие с Делил) смятат, че дейността на преводача се обуславя не само от неговата подготовка, но и от състоянието на езика и литературата в определения момент. По времето на Делил ситуацията във Франция по отношение на езиковото и литературното строителство се различава твърде много от положението в България (и Чехия) през Възраждането. Докато Делил например пише: „... нашият език бе обогатен, и аз се осмелявам да го кажа, от своите велики гении с

¹⁴⁸ Д. Войников. Цит. съч., с. 16.

¹⁴⁹ Р. Жинзифов. Новобългарска сбирка, М., 1863, с. 61—65.

¹⁵⁰ П. Р. Славейков. За изучаване на българския език, с. 3.

безброй идеи, изрази и образи. . .“, които го превръщат в „... език за всички случаи, на всички времена, на всички изкуства“.¹⁵¹ Д. Войников характеризира състоянието на нашия език — общо, но точно, с чувство за реалност — по следния начин: „Тряба да се работи на книжовното поле много години, докато достигне един ден, дето езикът ни да се вижда у своето съвършено обработване.“¹⁵² Т. Шишков пък в своята „Елементарна словесност“ добавя: „Колкото за нас, българите, като нямаме още такива писатели, на които да сочат с пръст, не можем каза, че имаме и определен слог. Никой от нас не употребява чисто една или другия слог, но повечето смесено си служат и с двата.“¹⁵³

Оттук произтича и основната разлика между българските (и чешките) и френските възгледи за превода. Във Франция създават и поддържат свободния превод, за да задоволят класовия вкус на ограничени кръг обществени елит от аристократичните среди. В България посоченият принцип си проправя път в съгласие с общия възрожденски и просветителски устрем към демократизация и популяризиране на знанията и образованието. Французите наблягат на въпросите на поетиката и по-нашироко на стилистиката, тъй като френският книжовен език през епохата на Просвещението е стабилизирал и така филигранно изработен, че междуетниковите контакти не са били сериозна заплаха за него. Затова и френските автори спазват тона на спокойно изложение, на споделяне на опит и техните схващания имат характер на препоръка. Българите и чехите в онзи период на усилено езиково строителство се спират на лексикални, граматични и стилистични проблеми с оглед на нормативността и на опазване чистотата на езика от чуждоезикова интерференция. Освен това у нас становищата се излагат със силно дидактичен тон, в съгласие с дидактичния характер на голяма част от преводната и оригиналната литература по онова време. Нашите и чешките възгледи, както впрочем и френските, имат емпиричен, утилитарен характер и в тях почти не срещаме теоретична мотивировка на препоръките и на преводаческите правила.

И така българите черпят от по-богатия практически и теоретичен опит на французите и на чехите. По такъв начин основните проблеми на превода, дискутирани в Европа, се поставят и у нас, като възгледите се адаптират за нуждите на българската практика.

Трудно е да се прокара ясна граница между публикуваните у нас схващания за превода с оригинален характер и адаптираните френски и чешки становища. Както обаче беше посочено по-горе, българските книжовници селектират чуждите принципи за превода и вземат преди всичко актуалното за нас. Следователно наблюдава се не външно подражание, а творческо прилагане на чуждия опит.

Този обобщен преглед на публикуваните изказвания се прави от гледище на съвременната теория на превода, като се прилага историческият критерий. От него би могло да се стигне до следното заключение: за разлика от подбора на превежданите книги, който, както е известно, понякога има случаен характер, възгледите за превода се обуславят от преводаческата практика и се свързват с творческата позиция на книжовните дейци; с оглед на ролята на преводите в националния литературен живот и на влиянието им върху развоя на книжовния език към работата на писателя и към делото на преводача се поставят еднакво строги изисквания; многократно се изтъква, че преводът е значителен фактор за обогатяване на българския език при

¹⁵¹ J. Delille. Op. cit., с. 306.

¹⁵² Д. Войников. Цит. съч., с. 17.

¹⁵³ Т. Н. Шишков. Цит. съч., с. 56.

условие, че преводачът има добра езикова подготовка, и по такъв начин се стига до обективната необходимост от анализиране и обсъждане проблемите на превода.

В публикациите на нашите възрожденци се поставят проблеми, актуални за теорията и практиката на превода и до днес. Изразява се и дълбокото убеждение за нуждата от теоретични препоръки: „Как да се превозда? Превозждането така малко може от правила да се научи, както и списването. Но пак нищо на света добро не става без правила. Види ся, трябва да ся води и преводача от някои правила...“¹⁵⁴

Така, без да се отрича творческият характер на преводаческата дейност, се отбелязва необходимостта от теория на превода и се доказва нейната историческа обусловеност от развоя на националната култура и на словесното изкуство.

С общия си нормативен и дидактичен характер изказванията за превода у нас през Възраждането са резултат от своето време и служат на неговите нужди, т. е. те са нестделими от контекста на нашето културно развитие в онази епоха. Тези изказвания не са само сбор от съвети и препоръки — в някои от тях се откриват и наченки на теория на превода още в началото на развоя на българското преводознание.

¹⁵⁴ А. Илиев. Цит. съч., с. 79.

Владко Мурдаров

ДЕВЕРБАТИВНИ СЪЩЕСТВИТЕЛНИ ЗА ОЗНАЧАВАНЕ НА ЛИЦА В СЛАВЯНСКИТЕ ЕЗИЦИ*

1. През последните десетилетия интересът към словообразуването като явление, заемащо междинно място между граматичния строй на езиките и тяхната лексика, значително нарасна. Този факт се наблюдава и в изследванията на славянските езици. Почти всеки от тях разполага с добре проучена словообразователна система. Създадени са и интересни, за съжаление малко на брой, сравнителни изследвания, които обобщават резултатите от тези наблюдения. Един от първите значителни трудове в тази област от по-ново време е монографията „Словообразователни склонности на славянските езици“. С., 1958, от И. Леков. В нея авторът достига до следния извод: „И тъй колкото и пъстра и сложна поради кръстосването на изоморфите да изглежда днешната картина на съществуването и разпространението на словообразователните образци в славянските езици, все пак има възможност да се групират всички разглеждани явления по следния задоволителен начин. Съществува преди всичко безсъмнено и словообразователно с т а р о и н о в о единство (разр. м.) на всички славянски езици“ (с. 69).

1.1. Тенденциите в славянското словообразуване биват обобщени от И. Леков чрез подробен анализ на фактите, известни в отделните славянски книжовни езици и съпоставени с праславянското състояние, за което той черпи сведения от старобългарския език. От това следва, че за автора под с т а р о единство се разбира състоянието, в което са се намирали езиките (по-точно диалектите) в праславянския период, а под н о в о — сегашното им състояние.

1.2. Проследяването, по какъв начин от старото единство се достига до новото, може да се осъществи при едно диахронно проучване в областта на славянското словообразуване. Обект на нашето внимание обаче е синхронното изследване на резултатите от този процес. В случая старото единство като факт се използва по следния начин: Новото единство се разглежда в два плана — като резултат от старото единство и като продукт от самостоятелното, „паралелно“ развитие на отделните езици, дало еднакви резултати, както и еднаквите резултати вследствие на контакти между тях. Следователно старото единство е обект на нашето внимание само като повод за новото единство. На практика това означава, че в изследването са включени само явления, съществували в периода на балто-славянската езикова общност, праславянското състояние, както и развили се по-късно на тази почва,¹

* Предлагащото изследване е завършено през 1977 г. и затова в него не са намерили отражение някои по-нови проучвания в тази област.

¹ Като такива се разглеждат и явления от неславянски произход, които са били асимилирани в един много ранен период от други езикови групи, били са възприети от всички славянски езици и съществуват и в сегашното им състояние в тях, например тип *V+ag*.

т. е. словообразователни типове от славянски произход. В периода на старото единство те са изпълнявали еднаква функция — структурна и семантична — във всеки един от славянските езици и се характеризират с приблизително еднаква честота на употреба. Различията, които са съществували помежду им, са били на фонемно равнище.

Когато говорим, че избраният словообразователен материал (суфикси) е от славянски произход, ние нямаме пред вид класификацията, която прави Р. Бошкович, според която в праславянски суфиксите се делят на стари, наследени от индоевропейски, и нови, славянски² (въпреки че всички разглеждани в предлаганото изследване се отнасят случайно към втората група³), а само фактът, че те са били включени в неговия инвентар. Суфиксите по своята семантична „неизрожденост“, по своята широка употреба или по обща звукова структура са дали възможност при по-късното историко-функционално развитие да се достигне до известна нееднаквост, проявяваща се в качествено (различни функции) и количествено отношение (различна честота на употреба)⁴ при словообразователния материал у всеки език поотделно, сходна с еволюцията и резултатите от нея в някой друг славянски език. А всичко това е продукт от едно непрекъснато заемане и възраждане на словообразователни типове поради факта, че става дума все за материал типично славянски, което до голяма степен подпомага спонтанното налагане на типовете в съответния език.⁵

1.3. Това явление И. Леков обяснява по следния начин: „Своеобразието, различията, плод на наследствени тенденции и на по-късен самобитен развой на всеки отделен славянски език или на група близки по територия езици, се разпределят така; че в известен брой случаи севернославянските езици се отделят от южнославянските, а югоизточните от западните. Между едното и другото разграничение е невъзможно да се прокара отчетлива и значителна хронологична или количествена разлика“ (с. 69).

От това изказване може да се направи изводът, че И. Леков смята като решаващо условие за новото единство и в словообразователно отношение географското положение на различните езици помежду им, послужило като предпоставка за един по-непосреден културно-езиков контакт. Като доказателство за това твърдение може да се посочи фактът, че езици, отнасящи се генетически към различни групи, благодарение на пространствения си контакт си разменят различни особености.⁶ Особено ясно това се проявява при оформянето на граматичните системи на езиците поотделно.

² R. Bošković. Razvitak sufiksa u južnoslovenskoj jeziku zajednici. — JF, Beograd, 1936.

³ Вярно е, че между разглежданите явления има и такива, които представят индоевропейски суфикси. В периода на балто-славянската езикова общност обаче те са били нагледни, като са се разширили с типичен балто-славянски елемент (суфикс). Затова и те могат да се разглеждат като балто-славянски. Вж. В. В. Мартынов. Праславянская и балто-славянская суффиксальная деривация имен. Минск, 1973, с. 52—53.

⁴ Разглеждат се и количествено-качествени промени при разширяването на системата на словообразователния формант с други суфикси от славянски произход, които обаче на основата на сходни функции принадлежат към друга категория.

⁵ Вж. сходно схващане при A. Vaillant. L'unité linguistique balto-slave. — Filologia, t. I, 1957.

⁶ На явления от този тип са посветени множество изследвания. Ще се ограничим само с най-новите. И. Леков. Типология на структурните подобия между немски и съседните славянски езици. — In: Slavisch-deutsche Wechselbeziehungen in Sprache, Literatur und Kultur. Berlin, 1969, p. 97—101; B. Müller. Zum Einfluss slavischer Sprachen auf sozial determinierte Schichtungen des deutschen Wortschatzes. — ZfSl, 17, 1972, p. 742—750; B. Müller, K. Müller. Die Typen der lexikalischen Einflüsse slavischer Sprachen auf das Deutsche. — Stróscznia, Warszawa, 1973, p. 402—403.

В рамките на групата на славянските езици обаче невинаги всички явления и от тази област могат да се обяснят с географското положение. Докато при едно сравнително-историческо проучване опит за обяснение от такова естество може да бъде направен, при синхронното изследване това е напълно невъзможно. На това обръщат внимание някои изследователи,⁷ които изказват съмнение, че би могъл да се намери изоморфизъм на сигнификативните различия и съвпадения, т. е. приблизително еднакви групировки на славянските езици по отделни признаци на всички равнища.

1.4. Имаме основание да се съмняваме, че в словообразуването, което борави с конкретен лексикален материал, географското положение не е от решаващо значение. Така например възниква въпросът, как да се обясни близостта между словообразователните системи на езици, разположени далеч един от друг в географско отношение, и, от друга страна, различията между езици, намиращи се в непосредна близост.⁸ Така според нас от решаващо значение за сходствата, които ние наричаме н о в о единство, изпъква, на първо място, самостоятелното, „паралелно“ развитие на езиковите системи, съчетано с културно-историческия контакт, съществуващ между тях, който измества пространствения, на второ място.

Като се има пред вид мнението на И. Леков за ролята на географското положение и утвърдената в славистиката класификация на славянските езици, като обект на настоящото изследване е избран по един език от всяка съществуваща група — руски от източнославянската, полски от западнославянската и сърбохърватски от южнославянската. Като език еталон при това типологично изследване се използва българският език. Това означава, че словообразователната система на всеки език бива разглеждана контрастивно само с българския и неговата словообразователна система. Сравнения между другите езици се правят само за да се обясни по-точно отношението им към езика еталон.

1.5. Проучвания от този род могат да бъдат проведени на равнището на цялостната словообразователна система на езиците. Съществува обаче възможност сравнението да се проведе и в по-тесни рамки, като се избере само едно явление, притежаващо специфични черти (в случая — типична суфиксация), имащо връзка с традицията на самобитния езиков развой и заемащо значително място по отношение на своя обем в цялостната система.

За да се избегне чисто формалният принцип при подбора на явлениято, се поставя изискването то да се комбинира с известна семантична оформеност, характеризирана вътрешно и външно не само по отношение на словообразователния формант, но и по способността му да се свърже с определен тип на основи на думите. Като много подходяща се очертава в случая словообразователната категория (според терминологията на М. Докулил).

1.5.1. Проучвания от този тип са правени в славянските езици. Такъв е например трудът на А. Белич за умалителните и увеличителните наставки в славянските езици,⁹ както и споменатото вече съчинение на Р. Бошкович,

⁷ L. Djurović. *Tipologia flektivnoj osnovy v slav'anskix jazykax*. — *Skandoslavica*, XIX, 1973, p. 225—243.

⁸ Тезата на И. Леков за ролята на географското положение при разгръщането на словообразователните процеси може да се провери въз основа на студията на Р. Бошкович. Изводът на автора е, че между български, от една страна, и сърбохърватски и словенски, от друга, съществуват значителни различия. За нас подобен извод е интересен дотолкова, доколкото показва, че географското положение не може да се абсолютизира при откриване на отношения между езикови системи днес.

⁹ A. Belić. *Zur Entwicklungsgeschichte der slavischen Diminutiv- und Amplifikativ-Substantive*. — *Archiv slPhil*, XXIII, p. 134—206.

който с цел да докаже кои суфикси са само функционално южнославянски и кои освен това са и по структура такива, обръща внимание на модифициращата функция на суфиксите, както и на категорията „феминални суфикси“. На явления с подобен характер са посветени и различни проучвания на И. Леков, от които ще споменем само последното „Наследствени и по-нови тенденции на словообразуване при главните славянски единично-лични наименования за народностна принадлежност“¹⁰.

1.6. В предлаганото изследване като такова ярко в словообразователно отношение явление е избрана категорията девербативни субстантиви за означаване на лица. Изразена структурно, тя представя словообразователната субстантивна категория вербална основа + суфикс със семантична интерпретация „лице, носител на отношение към действие“¹¹. Причините за избора ѝ са, че тя разполага с широко разгърната система от словообразователни средства (суфикси) за изразяване на едни и същи отношения, даваща възможност да се отчетат ясно резултатите от еволюцията на езиците като самостоятелно съществуващи организми и обхващаща голям обем от лексикалния им състав.

1.6.1. Наличието на многобройни изследвания, проведени по различен начин, използващи различни методологии, някои от които съвсем оригинални, изисква те да бъдат обединени така, че при словообразователните системи да се осигури необходимото единство за провеждане на сравнението. На този факт обръща внимание М. Докулил,¹² както и на обстоятелството, че в изследване от този род вниманието трябва да бъде насочено само към лексикални единици, при които семантичната интерпретация е пряко свързана със структурата (лексикализираните единици не могат да бъдат използвани¹³).

1.7. Крайната цел на изследването е въз основа на едно явление, заемащо значително място в системите на славянските езици, да се установят отношенията, в които се намират те, както и да се очертаят тенденциите на развитието им. Това се постига на основата на семантичната класификация на материала, характеризиращ се с многообразие на функциите, тясно свързана с граматичната система на езиците.

¹⁰ Бълг. език, XXIII, 1973, кн. 1—2, с. 3—9.

¹¹ Разглежданата работа е до известна степен улеснена, доколкото на тази категория са посветени специални изследвания за отделните славянски езици, например за български: Е. А. Захаревич. Производные основы со значением лица в современном болгарском языке. — В: Вопросы грамматики болгарского литературного языка. М., 1959, с. 100—156; М. Димитрова. Номина агентис в съвременния български език. — Изв. Инст. бълг. ез., IX, 1962; за руски: В. Л. Воронцова. Словообразование существительных со значением действующего лица в древнерусском языке. Канд. дис. М., 1953; за полски: W. Zolotowa. Rzeczowniki dewerbal-osobowe we współczesnej polszczyźnie. — Poradnik językowy, 1962; за чешки: M. Dokulil. Některé typy názvu osob podle činnosti v českém jazyce. — Naše řeč, XXXIX, 1956, 3—4, 5—6; за словашки: J. Horacký. Sústava deverbatívnych substantív v spisovnej slovenčine. — Slovenska reč, XXXIII, 1973, 264—275, както за старобългарски: Š. Nikolić. Nomina agentis u staroslovenskom jeziku. — JF, XXVII, 1—2, 1966—1967, p. 1—84. Освен това съществуват множество изследвания, които разглеждат отделни типове от тази категория, както и студии, посветени на субстантивното словообразуване, където категорията заема своето място.

¹² M. Dokulil. Ke koncepci porovnávací charakteristiky slovanských jazyků v oblasti „tvoření slov“. — Slovo a slovesnost, XXIV, 1963, 2, p. 85—105.

¹³ Като обект на предлаганото изследване са използвани прозрачни словообразователни единици, т. е. с прозрачна структура и ясна връзка между съдържанието и структурата. Разглеждат се обаче и лексеми, при които настъпва период на лексикализиране, но връзката със словообразователната структура все още може да се установи, например *боле́льщик* (рус.).

2. Материалът за проучването е екскерпиран от обратните речници на съответните езици:

1) Обратен речник на българския език, отг. редактор Л. Андрейчин. С., 1976.

2) Rückläufiges Wörterbuch der russischen Sprache der Gegenwart, unter der Leitung von H. Bielfeld. Berlin, 1965².

3) Index a tergo do słownika języka polskiego pod redakcją Witolda Doroszewskiego. Warszawa, 1973.

4) J. Matesic. Rückläufiges Wörterbuch des Serbokroatischen. Wiesbaden, 1—4, 1965—1967.

С оглед към идеите, заложили при изработването на обратния речник на българския език, при екскерпирането на материала от другите славянски езици се наложи да бъдат направени някои съкращения, тъй като речниците по своя характер са твърде различни и обхващат материал от различни — по-широки и по-тесни периоди от историята на книжовните езици. Това наложи съобразно с най-новото състояние на езиците, което представя интерес за нас, да се преодолее автоматичният подход към материала. Чрез направените корекции сме се стремили да постигнем едновременност в употребата на лексикалния материал, защото в противен случай съществува опасност от нереално представяне на езиковата действителност.

При работата с руския материал сме се съобразявали с Обратный словарь русского языка, М., 1974. Това означава, че лексикални единици, срещащи се в речника, издаден под редакцията на Х. Билфелд, но непредставени в речниците, излезли след издаването на Толковый словарь русского языка под редакцията на Д. Н. Ушаков. М., т. I—IV, 1935—1940, откъдето е екскерпиран материалът за споменатия обратен речник, не са включени в нашето изследване, тъй като се предполага, че не се числят към активния речников фонд.

При обработването на сърбохърватския материал също се наложи да бъдат направени известни съкращения, тъй като речникът на Й. Матешич в стремежа си да обхване целия речников състав на модерния сърбохърватски език (от средата на XIX в.) включва и лексеми от речниците на Д. Даничич, В. Караджич, Ф. Ивекович и И. Броз. В нашето изследване те не са включени. В същото време сме се съобразили с развоя на новите значения на някои формации, отразени в излезлите досега токове на големия речник на сърбохърватския език.

При полския материал сме се съобразявали с информацията, която авторите включват при отделните единици, като лексеми с индекс **d** (dawny) и **p** (przestarzały) не се включват в проучването.

3. В методологическо отношение в изследването е използвана словообразователната концепция на В. Дорошевски,¹⁴ която се застъпва и в редица други полски славистични изследвания.¹⁵ Основното принципно поло-

¹⁴ Оценка на тази концепция може да се намери в статията Kształtowanie się metod analizy słowotwórczej w językoznawstwie polskim XX wieku. — Prace filologiczne, XVIII, 3, Warszawa, 1964. От трудовете на В. Дорошевски трябва да се отбележат специално Monografie słowotwórcze. — Prace filologiczne, XIII, 1928; Kategorie słowotwórcze. — In: Studia i szkice językoznawcze, Warszawa, 1962, p. 205—222; Syntaktyczne podstawy słowotwórstwa. — Z polskich studiów slawistycznych, seria 2, Językoznawstwo, Warszawa, 1963; O transformacjach słowotwórczych wyrazów. — Z polskich studiów slawistycznych, seria 3, Językoznawstwo (Prace na VII międzynarodowy kongres slawistów w Pradze 1968), Warszawa, 1968.

¹⁵ Тук се имат пред вид преди всичко изследванията на полски езиковеди, продължители на делото на В. Дорошевски, като Пузинина, Бродовска-Хоновска, Помяновски, Хайнц и др. Също като при тях терминът формация се използва, макар че материалът се разглежда синхронно, а не както е при В. Дорошевски — диахронно.

жение в тази концепция е съотнасянето на бинарната структура на производните и композитните думи, както и на функциите на техните компоненти със значението на еквивалентни по смисъл словосъчетания. Приема се, че между словообразователните елементи (словообразователна основа и словообразователен формант) съществуват същите логически отношения, които се намират между частите на една синтагма (според терминологията на Ш. Бали). Като най-важни се разглеждат структурните, синтактично-логически функции на словообразователния формант, които са определящи и за семантичните. Като се излиза от положението, че структурата на една производна дума е съотносителна с определена синтактична конструкция, се приема за основен метод на изследване използването на изреченската парафраза, чрез която се установяват структурните признаци на интересующите ни езикови форми — девербативни субстантиви — и законите за тяхното създаване чрез свързване. Тук е и теоретичната основа за семантичната интерпретация на словообразователните явления.¹⁶ Основание за съпоставяне с парафраза дава идентичността на значението на деривата и на съответстващата му синтагма. Парафразата е средство за разкриване на семантиката на производната дума, но заедно с това и словообразуваща схема. Чрез нея се установяват елементарните семантични елементи, съдържащи се в значението на деривата.¹⁷

3.1. Като се има пред вид, че в производните (или сложните) думи и в съответните им синтактични конструкции има съвпадение и аналогии на равнището на съдържанието, в изследването се прави опит да се намери еквивалент на ономазиологичните категории във формално отношение.¹⁸ Това се налага от обстоятелството, че вниманието е насочено предимно към семантичното тълкуване на формациите, което прави задължително използването на извършената от М. Докулил класификация на продуктите от словообразователните процеси в славянските езици.

3.2. В изследването се използва терминологията на В. Дорошевски относно различните словообразователни процеси и факти.

3.3. Методът на репрезентация на словообразователните явления в изследването е в общи линии синхронен. Това е причина да не се обърне внимание на продуктивността като явление, тъй като то носи подчертано диахронен характер.¹⁹ Въпреки това се правят разграничения между синхронната и генетичната същност на формациите, тъй като чисто синхронното представяне представя идеален случай. Сравнителната част от изследването изисква вмъкването на някои диахронни елементи за илюстриране тенденциите на разволя, т. е. потенциалните качества на езика в дадената област. Вмъкването на диахронно изясняване се използва в случаите, когато отбелязаното състояние на езиковата структура се намира не в съответствие с историческите данни. В словообразуването това е особено необходимо, за да се разграничи генетичният от синхронния план. Защото син-

¹⁶ W. Motsch. Syntax des deutschen Adjektivs. — Studia grammatica, 3, Berlin, 1964, p. 6.

¹⁷ E. H. Benaix. Componential Analysis of General Vocabulary. s'. Gravenhage, 1966.

¹⁸ M. Dokulil. Tvoření slov v češtině 1. Teorie odvozování slov. Praha, 1962; Tvoření slov v češtině 2. Praha, 1967; M. Dokulil, F. Daneš. K pomětu mluvnické a významové stavby vety. O věd poznání soubobůch jazyků, Praha, 1958, p. 231—246.

¹⁹ Подобно мнение застъпва Н. М. Шанский. Очерки по русскому словообразованию и лексикологии. М., 1959, с. 162. Различно е схващането на М. Докулил, който прави разграничение между синхронна и диахронна продуктивност, но подобен възглед може да се оспорва.

хронното описание не е формализирано схематично описание, при което съдържателната и функционалната страна са преминали на заден план или съвсем не се отчитат.

ДЕВЕРБАТИВНИ СУБСТАНТИВИ ЗА ОЗНАЧАВАНЕ НА ЛИЦА (КЛАСИФИКАЦИЯ)

4. Спирайки се на функциите на словообразователните форманти в субстантивите, В. Дорошевски насочва своето внимание към различните типове образувания и достига до извода, че формантът и основата се намират в отношение, подобно на отношението между частите на простото изречение. По-нататък той класифицира различните формации²⁰ въз основа на това, каква функция изпълняват точно формантът и основата. По този начин девербативните субстантиви, които са обект на настоящото проучване, биват отнесени към субектните образувания (podmiotowy), което означава, че при формациите, съответстващи като цяло на простото изречение, формантът се отнася към основата така, както подлогът към сказуемото:

$$\frac{F_m}{T} = \frac{S}{P}$$

4.1. В класификацията на В. Дорошевски не се прави разграничение на названията за лица, животни, оръдия за действие, тъй като разделянето на такива класове се осъществява на равнището на десигната, а не получава потвърждение от страна на езиковата форма. До същото мнение достига и М. Бродовска-Хоновска.²¹ Това схващане не подлежи на оспорване. Въпреки това в нашето изследване ние вмъкваме елемент от неезиков характер при определяне на категорията, за да ограничим обема на проучвания материал. Подобен опит прави в плана на полския език И. Юдицка, концентрирала своето внимание само върху имената, названия на място.²²

4.2. В рамките на субектните образувания В. Дорошевски разграничава две групи въз основа на обстоятелството, че субектът може да бъде активен или пасивен. Подобна класификация се среща и при други изследователи като В. Помиановска, С. К. Шаумян и др.²³ Така като решаващ фактор в този случай се очертава залогът на глагола в основата. Подобна класификация на материала за съжаление не е задоволителна, тъй като категорията залог е чисто трансформационна, и се оказва, че и при двете групи при парафразата се достига до един и същ тип изречение. Доколкото парафразата е решаваща за семантиката на формацията, може да се достигне до погрешния извод, че дериватите не се различават помежду си по отношение на своята семантика. В действителност обаче при парафразата на девербативните субстантиви се достига до различни типове изречения, на които съответствуват различни типове значение, които могат да се използват при класификацията.

4.3. В своето изследване „Rzeczowniki odrzeczownikowych“ В. Помиановска доразвива идеите на В. Дорошевски, като разглежда сказуемото в изречението не като откъсната синтактична категория, а като синтактична група. Подобни схващания застъпва и А. Хайнц.²⁴ В синтактичната група

²⁰ W. Doroszewski. Kategorie słowotwórcze, p. 208—210.

²¹ M. Brodowska-Honowska. Zarys klasyfikacji polskich derywatów. Wrocław, 1967, p. 21—22.

²² J. Judicka. Syntatyczna interpretacja struktur słowotwórczych (nomen loci). Warszawa, 1971.

²³ С. К. Шаумян. Философские вопросы теоретической лингвистики. М., 1971; В. Помиановска. Klasyfikacja rzeczowników odrzeczownikowych. Wrocław, 1963.

²⁴ A. Heinz. Funkcja egzocentryczna rzeczownika. Wrocław, 1957.

се включват наред с основния елемент — глагола, и още две допълнителни групи — комплекс от наречия, които са възможни при всички глаголи (към тях се отнасят всички модални, темпорални и локални пояснения), и комплекс от всякакви възможни номинални допълнения, чието количество се определя от броя на падежите в отделните езици и от валентността на глагола. При някои глаголи например тази група може изобщо да не бъде представена.

Б. В изследването резултатите от тази теза се съчетават с класификацията на М. Докулил с цел да се изясни тя и да се докаже, че различните значения при отделните групи деривати се основават на различни типове изречения при парафразата.

Според класификацията на М. Докулил девербативните субстантиви образуват седем различни групи, които се различават значително помежду си по своя обхват. В семантично отношение те се намират близко една до друга и затова съществува реалната възможност формации от едната група да преминат в другата.

Въз основа на отношенията, които съществуват между отделните групи, те могат да се представят схематично по начина, показан на табл. 1.

Таблица 1

А. Носител на действие	Б. Вършител на действие	Ж. Обект на действие
	В. Носител на способност или навик за действие	
	Г. Носител на действие като професия ²⁵	
Д. Участник в действие		
Е. Носител на отговорност за действието на друг вършител		
З. Резултат от действие		

5.1. Първата група са названия със значение А. 'Н о с и т е л н а д е й с т в и е' (positel děje), например *вредител* (бълг.), *болељицик* (рус.), *patrzywacz* (пол.), *badač* (схърв.). Характерното за тях е, че те бележат състояние или промяна на състояние и по този начин се намират непосредно до Nomina attributiva от традиционната граматика. Тъй като носят информация само за действието само за себе си, без да отбелязват неговата насоченост, тези формации не могат да се свържат с образувания за 'носители на отношение към предмет', т. е. да добият сложен ономаσιологичен признак (според схващанията на М. Докулил).

При парафразата се достига до изречение от типа SPAdvb. Глаголът, който е използван при тяхното образуване, е имперфективен по характер, непреходен, бележи активно отношение към действието. Това означава, че малкото по обем формации от възвратни глаголи в по-голямата си степен се отнасят към тази група. В случая става дума за глаголи, които според терминологията на Л. Андрейчин са във възвратно-среден залог. Действието

²⁵ Тази група не е включена в класификацията на М. Докулил. Вж. за нея по-долу.

не е точно ориентирано по темпоралната ос. То се покрива с момента на говоренето, но обхваща и предходния, и следващия момент. Това означава, че от гледище на семантиката то може да бъде характеризирано като $\langle \pm$ постоянно), $\langle -$ еднократно). При парафразата то се изразява с формите за сегашно време (по-правилно би било да се говори за формите на абсолютното сегашно време).

Насочеността на действието в случая е само във времето и затова обстоятелственото пояснение е за време. (Във всички образувания, които разглеждаме, се наблюдава преобладаването на този тип пояснение. Това зависи от лексикалната информация на глагола, а не от граматичната характеристика. При много глаголни основни модалната информация се изразява с определен словообразователен формант.)

Грамматико-семантичната характеристика на формациите от тази група е следната:

Sdev	
M_1	—перфективен
M_2	—транзитивен
M_3	+сег. време
M_4	+активен
M_5	$\pm$ рефлексивен
	$\pm$ постоянно
	—еднократно

5.2. Както сам М. Докулил изтъква, много близо до групата със значение 'Носител на действие' се намира групата от названия със значение Б, 'Вършител на действие' (agent činnosti), към която се отнасят формации като *бранител* (бълг.), *будильщик* (рус.), *dopisrywacz* (пол.), *basaf* (схърв.). При парафразата на тези образувания се достига до изречение от типа SPAdvb(O). Подобно на предходната група, глаголът, използван в него, е имперфективен и бележи активно отношение към действието. Фактът, че фигурира обект, който при формацията не се проявява, изисква глаголът да бъде $\langle +$ преходен). Във всички случаи обаче мястото на обекта не е заето от конкретна лексикална единица, поради което се създава впечатление, че в тези случаи глаголът е употребен като $\langle -$ преходен). Действието протича в момента на говоренето, т. е. глаголът е употребен в сегашно време. Обстоятелственото пояснение е също за време, характеризирано като $\langle \pm$ постоянно), $\langle \pm$ еднократно). Наличието на потенциален обект в някои случаи прави възможен прехода от групата 'Вършител на действие' към група 'Носител на отношение към предмет'.

Грамматико-семантичната характеристика на формациите от тази група е следната:

Sdev	
M_1	+перфективен
M_2	+транзитивен
M_3	+сег. време
M_4	+активен
	$\pm$ постоянно
	$\pm$ еднократно

5.3. Като преход от групата 'Носител на действие' към 'Вършител на действие' трябва да бъде посочена групата със значение В. 'Носител на способност или навик за действие' (*záliby v nějaké činnosti*), например *вещател* (бълг.), *выдумщик* (рус.), *bařacz* (пол.), *potkuřpljivař* (схърв.). Типът на изречението при парафразата е SPkorAdvb(O). Копулата има строго определен вид — и м а м с к л о н н о с т к ъ м Р (о б и ч а м д а Р). Това означава, че тя оказва точно определено влияние върху глаголната форма. Глаголът може да бъде перфективен или имперфективен (преобладават имперфективни форми) и бележи активно отношение към действието. Обектът, който невинаги се материализира при парафразата, изисква глаголът да бъде преходен, понякога възприеман като непреходен. Действието, белязано от копулата, е в сегашно време (по-точно в абсолютно сегашно време, което напомним групата 'носител на действие'). Обикновено в образуванията не се отчита към какъв обект е насочено действието, а само фактът, че съществува такова действие. Това също приближава имената от групата към групата 'носител на действие'. Обстоятелственото пояснение е за време, характеризирано като (<+ постоянно), (<+ еднократно).

М. Докулил²⁶ обръща внимание на факта, че формациите от тази група могат да се схванат и като носители на опосредствувано отношение, вследствие на което се приближават към групата 'носител на отношение към предмет' (това означава, че действието вече се разглежда като независимо, ограничено, следователно предметно явление). Подобна интерпретация на проблема се намира в пряка зависимост от избора на структурата на изречението при парафразата. Наблюденията на М. Докулил са насочени към идеята за синонимия между изречения от типа на SPkorAdvb(O) и SPkorAdvbO, като съществува разлика в обектите — в единия случай субстантив, а в другия — девербативно словосъчетание.

Характеристиката на формациите от тази група е следната:

Sdev	
M ₁	± перфективен
M ₂	+ транзитивен
M ₃	+ сег. време
M ₄	+ активен
	+ постоянно
	± еднократно

5.4. Като преход от групата със значение 'Вършител на действие, към 'Носител на отношение към предмет' трябва да се разглеждат формациите със значение Г. 'Носител на действие като професия', напр.: *говорител* (бълг.), *обробщик* (рус.), *badacz* (пол.), *brijař* (схърв.). Тази група не е включена от М. Докулил в неговата класификация, но ние смятаме, че на нея трябва да бъде отделено необходимото място именно тук. Причините да не бъде включена тя са, че за разлика от останалите групи тя притежава подчертано сложен ономаσιологичен признак, докато другите могат да се проявяват като носители на прост признак. Структурата на изречението при парафразата е от типа SPAdvbO. Глаголът е имперфективен и показва активно отношение към действието. Обектът имплицира информация, че глаголът е и преходен. Темпоралната характеристика ориентира към

²⁶ М. D o k u l i l. Tvorění slov v čeřtině I; Theorie odvozování slov, p. 55.

сегашно абсолютно време. Обстоятелственото пояснение е за време, характеризирано като $\langle + \text{постоянно} \rangle$, $\langle - \text{еднократно} \rangle$.

Грамматико-семантичната характеристика има вид:

Sdev
M_1 — перфективен
M_2 + транзитивен
M_3 + сег. време
M_4 + активен
+ постоянно
$\pm$ еднократно

5.5. Към двете основни групи 'Носител на действие' и 'Вършител на действие' могат едновременно да бъдат отнесени формациите със значение 'Участник в действие' и 'Носител на отговорност за действието на друг вършител'. В групата Д. 'Участник в действие' (*učastnik na činnosti*) в разглежданите езици се включват ограничен брой образувания. При това те могат да бъдат отнесени в зависимост от своите качества към една от двете групи, напр.: *съревновател* (бълг.), *забастовицик* (рус.), *ochronjacz* (пол.), *plešač* (схърв.). Фактът, че въпреки всичко те се абсорбират в отделна група, се дължи преди всичко на лексикалното съдържание на глаголната основа. При парафразата на формациите се достига до изречения от типа SPAdvb и SPAdvb(O), които могат да се обединят в структура SPAdvb(O). Глаголът, използван при тяхното образуване, е имперфективен и бележи активно отношение към действието. Като се обединят качествата на двете групи, следва изводът, че тези формации се образуват от преходни или непреходни глаголи, а съответно и от възвратни, както и от невъзвратни. Действието, което се бележи с тях, е $\langle \pm \text{постоянно} \rangle$, $\langle \pm \text{еднократно} \rangle$. В парафразата това е отразено с формите на сегашно (абсолютно и реално) време.

Грамматично-семантичната характеристика на формациите е от типа:

Sdev
M_1 — перфективен
M_2 $\pm$ транзитивен
M_3 + сег. време
M_4 + активен
M_5 $\pm$ рефлексивен
$\pm$ постоянно
$\pm$ еднократно

5.6. Към групата от формации със значение Е. 'Носител на отговорност за действието на друг вършител' (*rečeo u učitoj činnosti*) се отнасят още по-малко единици, напр. *odgovratnik* (схърв.). При това в някои езици тази група изобщо не съществува (например в български). При парафразата се наблюдават известни усложнения. Вместо обект в рамките на вербалната група е включено самостоятелно изречение. По този начин тя придобива вид SPAdvbO.

SPAdvb(O). При това като основа за образуване на формациите служи глаголът, включен в подчиненото изречение. Поради този факт се проявява още по-голяма неопределеност по отношение на неговата характеристика.

Само принадлежността на тази група към двете основни групи от значения — А. и Б., определя, че с глагола се изразява активно отношение към действието и че той е употребен във форма за сегашно време, като не е детерминирано точно дали става дума за сегашно реално, или абсолютно време. Инак формациите от тази група биха могли да получат същата характеристика, както и предходната група, с тази разлика, че няма точна информация по отношение на аспектиалната характеристика на глаголната основа — използват се както перфективни, така и имперфективни форми.

Sdev	
M ₁	± перфективен
M ₂	± транзитивен
M ₃	+ сег. време
M ₄	+ активен
M ₅	± рефлексивен
	± постоянно
	± еднократно

5.7. Групата от формации със значение Ж. 'Обект на действие' (patient činnosti), напр. *галеник* (бълг.), *призывник* (рус.), *pačetnik* (пол.), *ljubimac* (сърв.), се отличава съвсем незначително от 'Вършител на действие'. Разглеждайки залога като трансформационна категория, можем да смятаме, че разлика между тях не съществува. При парафразата и тук се достига до изречение от типа SPAdvbO. Глаголът, използван в него, е имперфективен и бележи пасивно отношение към действието. Обектът индуцира неговата транзитивност. Имперфективността имплицира темпорално ориентиране на действието към момента на говоренето. Става дума за сегашно абсолютно време. Обстоятелственото пояснение е за време, характеризирано като (<± постоянно>), (<± еднократно>).

Граматико-семантичната характеристика на формациите от тази група е:

Sdev	
M ₁	— перфективен
M ₂	+ транзитивен
M ₃	+ сег. време
M ₄	— активен
	± постоянно
	± еднократно

5.8. Групата на формациите със значение З. 'Резултат от действие' (výsledek děje činnosti) (може да бъде свързана с всяка една от трите основни групи — А, Б и Ж), напр. *поверител* (бълг.), *давальщик* (рус.), *adkrywca* (пол.), *izumjevac* (сърв.). Това се дължи на факта, че групата обобщава случан на резултат от собствено действие и от действието на друг субект. В зависимост от отношението ѝ към различните основни групи наблюдаваната се дели на няколко подгрупи.

5.8.1. По отношение на група А 'Носител на действие'. При парафразата изречението е от типа SPAdvb. Глаголът е имперфективен или перфективен, преходен и бележи активно отношение към действието. Обстоятелственото пояснение се характеризира като (<± постоянно>), (<— еднократно>). За

разлика от група А. 'Носител на действие' тук действието е ориентирано темпорално към момент, предхождащ момента на говорене, което означава, че се използва форма за перфективно-резултативно време.

Граматико-семантичната характеристика на формациите е от типа:

Sdev	
M_1	$\pm$ перфективен
M_2	— транзитивен
M_3	— сег. време
M_4	$+$ активен
	$\pm$ постоянно
	— еднократно

5.8.2. По отношение на група Б 'Вършител на действие'. Изречението при парафразата има структура SPAdvb(O). Глаголът е имперфективен или перфективен, преходен и бележи активно отношение към действието. Използвана е форма за перфективно-резултативно време. Обстоятелственото пояснение за време е $\langle \pm$ постоянно $\rangle$, $\langle \pm$ еднократно $\rangle$.

Граматико-семантичната характеристика на формациите е от типа:

Sdev	
M_1	$\pm$ перфективен
M_2	$+$ транзитивен
M_3	— сег. време
M_4	$+$ активен
	$\pm$ постоянно
	$\pm$ еднократно

5.8.3. По отношение на група Ж 'Обект на действие'. Изречението при парафразата има структура SPAdvb(O). Глаголът е имперфективен или перфективен, преходен и бележи пасивно отношение към действието. Използвана е форма за перфективно-резултативно време. Обстоятелственото пояснение за време е $\langle -$ постоянно $\rangle$, $\langle +$ еднократно $\rangle$ при перфективен глагол и $\langle -$ постоянно $\rangle$, $\langle -$ еднократно $\rangle$ при имперфективен (първият случай преобладава).

Въз основа на този факт формациите имат две различни граматико-семантични характеристики:

Sdev	
M_1	$+$ перфективен
M_2	$+$ транзитивен
M_3	— сег. време
M_4	— активен
	— постоянно
	$+$ еднократно

Sdev	
M_1	— перфективен
M_2	$+$ транзитивен
M_3	— сег. време
M_4	— активен
	— постоянно
	— еднократно

6. В своята статия „К построению системы дифференциальных признаков для словообразования существительных славянских языков“ О. Г.

Ревзина и И. И. Ревзин достигат въз основа именно на наблюденията си върху названията на носители на отношение към действие до извода, че в славянските езици съществуват квалификативни показатели, които дават възможност за противопоставяне при различните формации.²⁷ Като такива те посочват интензивност/неинтензивност, пределност/непределност и субективност/несубективност. Прави впечатление, че признакът пределност/непределност, за който говорят авторите, напълно съответствува на аспектualния характер на глагола от изречението при парафразата, т. е. той има граматично покриване. Същото отбелязват авторите и за признака интензивност/неинтензивност. Граматически изразено, това означава, че в някои случаи в парафразата съществува още едно обстоятелствено пояснение, което този път е модално и предава необходимата информация на формациите.

За разлика от двата квалификативни признака третият няма граматическа основа, а се намира в зависимост от лексикалната информация на глаголната основа.²⁸ Това обяснява факта, че при някои образувания съществува възможност информацията за интензивността да се свърже с информацията за експресивността, докато при други тя съществува самостоятелно.

7. По-голямата част от разглежданите формации е носител на едно значение; в този случай при разкриването му се осъществява само една от възможните парафрази. Останалите са потенциални и могат да се открият, ако думата развие ново значение. Въз основа на факта, че на една формация съответствуват при парафразата изречения от различни типове, може да се интерпретира наличието на повече значения на лексикалната словообразователна единица. При формациите от предлаганото изследване бяха установени случаи, когато те имат две значения и съответно при парафразата се достига до два типа изречение, например комбинация от БЗ в *основател* (бълг.), ВЗ в *донощик* (рус.), БГ в *zawiadowca* (пол.), АЗ в *bjegunac* (схърв.). Срещат се формации, които са носители на три значения, например БГЗ — *обновител* (бълг.), ВГЗ — *сочинитель* (рус.), *przepisywacz* — БВГ (пол.), БВЗ — *gibas* (схърв.), но тяхното количество не е много голямо. Може да се отбележи, че от всички теоретически възможни комбинации, чийто брой е 117, се срещат само 46 (под максимално количество се разбира сборът от комбинации с едно, с две и с три значения.). Фактът, че между количеството на възможните и осъществените комбинации съществува разлика, се дължи на известни ограничения, които пречат за свързване на някои от възможните компоненти, т. е. съществуването на единия компонент елиминира съществуването на другия. Като пример за това явление ще посочим комбинацията АБ. Както вече беше отбелязано, формациите със значение А се образуват от рефлексивни глаголи, а със значение Б — от нереплексивни. Този факт прави невъзможно свързването на двете значения в една лексикална единица. В този случай става дума за омоними, тъй като рефлексивните и нереплексивните глаголи са самостоятелни речникови единици.²⁹ В някои речници омонимите обаче се представят като различни значения на една и съща лексема. Тъй като целта на изследването е да представи семантичната интерпретация на лексемите, без да се променя броят на образуванията от обратните речници, защото по този начин ще се достигне до изменения по

²⁷ О. Г. Ревзина, И. И. Ревзин. К построению существительных славянских языков. — In: To Honor Roman Jakobson. The Hague—Paris, 1966, p. 1657—1667.

²⁸ По какъв начин протича този процес, е показано в статията ми: Разширяване семантиката на форманта в словообразователния тип. — Бълг. език, XXIV, 1974, кн. 4, с. 296—305.

²⁹ Вж. по този въпрос А. V. I s a c h e n k o. Die russische Sprache der Gegenwart. Halle, 1968, p. 446.

отношение на статистическата обработка на материала, невъзможната комбинация от значения А и Б, която се среща в речниците, тук се представя А/Б.

В числото на изследваните словообразователни единици е много голямо количеството на формациите със значение Г. Твърде често като обект на действието при парафразата се използват различни съществителни имена. В същност така типът на изречението при парафразата остава непроменен, но лексикалният пълнеж на обекта, а по този начин и на новосъздадената формация, се променя. Тези „различни“ значения Г биват отбелязани с индекс, напр. *осветител* — Г(Г₁) в български.

Както вече беше отбелязано, в рамките на значение З се развиват три различни групи с оглед към трите основни значения А, Б и Ж. Тъй като образуванятията със значение А и Б са много близки помежду си и практически се отличават само по това, че първата група се образува от рефлексивни, а втората от нереплексивни глаголи, образуванятията са обединени в едно цяло, когато става дума за значение З. За да се разграничи тази група формации от носителите на значението Ж, при останалите се използва допълнителен индекс — напр. *поселъщик* — З(З₁) в руски.

Комбинациите от значение Г не се причисляват към числото на възможните комбинации, тъй като различията при тях са на лексикално равнище, докато комбинациите от значение З се отнасят към възможните комбинации, защото различията имат своята граматическа мотивираност.

Разликата между числото на възможните и на реално съществуващите комбинации може да бъде обяснена и с това, че до момента в материалната действителност не е съществувала необходимост от тяхното създаване. Ако обаче съответните условия наложат тяхното създаване, може да се очаква, че подобни комбинации ще бъдат осъществени. Поради тази причина подобни комбинации могат да се разглеждат като потенциални.

МОРФОЛОГИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДЕВЕРБАТИВНИТЕ СУБСТАНТИВИ ЗА ОЗНАЧАВАНЕ НА ЛИЦА

8. В изследването са подбрани по четири словообразователни типа от всеки един от включените езици, характеризиращи се с относително най-висока фреквентност. Числото четири не е избрано произволно, а съответствува на четирите най-често употребявани суфикси в разглежданата словообразователна категория в езика еталон, които представят необходимо и достатъчно условие, за да бъде направена обща характеристика на системата.³⁰ При това не оказва влияние стилистичната оцветеност. По този начин в българския материал наред с формациите от типа *V + -ач*, разпространени преди всичко в разговорния стил, се поставят формации от типа *V + -тел*, които са с подчертано книжен характер.³¹

³⁰ Това схващане е застъпено от Л. Андрейчин. Основна българска граматика. С., 1944, където са разгледани само четири типа от тази категория. По същия начин са изградени и изследванията на Е. А. Захаревич и М. Димитрова. Така е постъпил и Ст. Стоянов. Граматика на българския книжовен език. С., 1964, но при него се разглеждат и типове, които нямат голямо значение за словообразователната система, например *V + -ан*, *V + -ко*, *V + -лю*.

³¹ За различията в стилистичната характеристика на словообразователните типове в българския език срв. Е. А. Захаревич. Производные основы со значением лица в современном болгарском языке, с. 110, 116; М. Димитрова. Номина агентис в съвременния български език, с. 150, 160; Л. Андрейчин. Основна българска граматика, с. 90—92.

9. От български са включени словообразователните типове $V + -ac$, $V + -tel$, $V + -nik$, $V + -ec$. Руският материал е представен от словообразователните типове $V + -чик (-щик)$, $V + -тель$, $V + -ник$, $V + -ец$; полският — от $V + -ciel$, $V + -acz$, $V + -arz$, $V + -ca$, а сърбохърватският — от $V + -ač$, $V + -ac$, $V + -nik$, $V + -telj$. Веднага прави впечатление наличието на почти едни и същи словообразователни форманти във всички разглеждани езици. За да проличи тази близост, те са подредени в табл. 2.

Т а б л и ц а 2

Език	$V + tel$	$V + ač$	$V + ec$	$V + nik$	$V + ar$	$V + ščik$
Български	+	+	+	+	(+)	+
Руски	+	(+)	+	+	(+)	+
Полски	+	+	+	(+)	+	=
Сърбохърватски	+	+	+	+	(+)	=

Знакът + означава, че в езика словообразователният тип има решаващо значение за характеристика на словообразователната система; (+) означава, че словообразователният тип е представен в езика, но не е с голяма фреквентност, поради това не оказва влияние върху характеристиката на неговата система. Сравнителното проучване изисква да се обърне внимание и на тези словообразователни типове във всички разглеждани езици, вследствие на което броят на проучваните словообразователни типове нараства на шест. Както веднага прави впечатление, някои от тях не се срещат в някои от езиците, напр. $V + -čik/ščik$ в полски и сърбохърватски, или се намират в периферията на разглежданите системи, напр. $V + -ar$ в сърбохърватски, български и руски, $V + -ač$ в руски или $V + -nik$ в полски. По-особен е случаят с типа $V + -čik$ в български (вж. по-долу).

10. Шестте словообразователни типа, които се разглеждат тук, съдържат суфикси, които според своя произход могат да се разделят на две групи. Към първата се отнасят суфиксите $-tel$, $-nik$, $-ač$, $-ec$, които съществуват и в праславянски и генетично са славянски. Към втората група се отнасят суфикси с различен произход — $-ar$, един суфикс, който се среща в славянските езици, но генетично не е славянски,³² както и $-ščik$, един генетично славянски суфикс, който обаче не съществува в праславянския период, а възниква при самостоятелното развитие на един език.³³ По този начин се обяснява фактът, че този суфикс не се среща във всички разглеждани езици.

10.1. Някои суфикси са останали от периода на праславянски — непроменени в славянските езици, например $-nik$. По-често обаче при самостоятелното развитие на отделните езици при суфиксите настъпват промени във формата. Това се осъществява обикновено на фонетична основа (като резултат от определени звукови закони), както е напр. при $-tel$, $-ar$, $-ač$ (в отделните славянски езици при него се наблюдават различни гласни, включени в състава му, напр. i в чешки.³⁴ В случай, че такива езици се разглеждат

³² Срв. например Б. Симеонов. Произход и правопис на наставката $-ar$ в съвременния български език. — Бълг. език, XVIII, 1968, кн. 2—3, с. 250—252.

³³ Ж. Варбот. Древнерусское именное словообразование. М., 1969, с. 92; И. И. Ковалик. Вопросы словообразования имен существительных восточнославянских языков. М., 1973, с. 29.

³⁴ М. Dokulil. Některé typy nazvu osob, p. 72; Tvoření slov v češtině 2, p. 32.

заедно, би било по-правилно да се говори за суфикс -џ.³⁵ Тъй като в четирите разглеждани езика гласната остава непроменена, уместно е да се говори за суфикс -аџ.) Възможно е да настъпят и морфологично-семантични промени при суфиксите като резултат от развитието на варианти и тяхното по-късно семантично диференциране, както е напр. при суфикс -ес.³⁶ Като промяна на морфологично равнище може да се разглежда формата на суфикса -чик в български (като вариант на съответния руски суфикс).³⁷

10.2. След разпадането на праславянски различните езици развиват различни варианти на един и същ суфикс, което се определя от фонетичния и морфологичния контекст. Това са морфи,³⁸ при които поне една съгласна се запазва и служи като основа за изграждането на суфикс. В случай, че не се наблюдават семантични различия между отделните варианти на един суфикс, те още не са се превърнали в самостоятелни суфикси и принадлежат към изходната форма. Като семантично неразграничение се разглежда еднаквото „выражение между значением производящей основы и семантикой создаваемого слова“³⁹.

10.3. В отделните славянски езици се развиват почти един и същи варианти. В някои изследвания се говори за по-голям брой на възможните варианти на суфиксите, но това в същност не са истински варианти, защото съдържат и част от глаголната основа.⁴⁰

10.3.1. Варианти, които са получени чрез промяна на първата съгласна в суфикса. Това явление се наблюдава например при развитието на суфикса -щик към -чик в руски,⁴¹ напр. в *обходчик*.

10.3.2. Варианти, които представят разширяване на суфикса с включване на допълнителна гласна. Към тази група се отнасят вариантите на суфикс -tel във всички разглеждани езици, както и вариантите на -са в полски.⁴² Така се достига до варианти -itel, напр. в *повелитель*, *движитель* (рус.) или *truciciel* (пол.), както и -amel — *двигател* (бълг.).

10.3.3. Варианти, които представят разширяване на суфикса с допълнителна морфема. Те се делят на три групи:

10.3.3.a. Като морфема се включва суфиксът за вторична имперфективация -ов (-ав, -ув), който е много продуктивен във всички езици и лесно може да се интегрира със словообразователната основа. По този начин се получават варианти като -овач в български, напр. в *сортировач*, -овщик в руски, напр.

³⁵ Е. А. Захаревич. Производные основы со значением лица в современном болгарском языке, с. 107; В. Т. Коломиец. Развитие словотвору словянских мов у післявоєнний період. Київ, 1973, с. 15; J. Hornecky. Slovtvorná sústava slovenčiny. Bratislava, 1959, p. 78—81.

³⁶ W. Doroszewski. Monografie słowotwórcze. Warszawa, 1928, p. 75; M. Dokulil. Některé typy nazvu osob, p. 70; W. Zółtowa. Rzeczowniki dewerbalne osobowe, p. 318; W. Zółtowa. Rzeczowniki osobowe z suffiksem -ec (*owiec*) we współczesnym języku polskim. — Poradnik językowy, 1957, p. 259—357.

³⁷ N. Damerau. Russische Lehnwörter in der neubulgarischen Literatursprache. Berlin, 1960, p. 38.

³⁸ Срв. Грамматика современного русского литературного языка. М., 1970, с. 32—36.

³⁹ Н. Д. Арутюнова. Очерки по словообразованию в современном испанском языке. М., 1961, с. 52.

⁴⁰ В. В. Виноградов. Русский язык. М.—Л., 1974², с. 120; Ст. Стоянов. Грамматика на съвременния български книжовен език, с. 164; В. Т. Коломиец. Развитие словотвору словянских мов у післявоєнний період, с. 15; Грамматика русского языка. Т. I. М., 1952, с. 215.

⁴¹ А. В. Исаченко. Морфологическая интерпретация долгих и мягких шипящих, с. 42—43; както и D. Worth. „Surface structure“ and „Deep structure“ in Slavic Morphology. American contributions to the sixth international Congress of Slavists. Prague, 1968, p. 219—220.

⁴² St. Szober. Gramatyka języka polskiego, p. 126.

в *выборовщик*. Особено активни са образуванятия в сърбохърватски вариант *-ovac* и в полски *-ownik*, *-owca*.⁴³

10.3.3.б. Като морфема се включва суфиксът *-l'*,⁴⁴ вследствие на което се получават варианти като *-льщик*, *-льник* в руски, напр. *носильщик* или *-lnik* в полски.⁴⁵

10.3.3.в. Като морфема се използва формантът за образуване на еловото причастие. По този начин се достига до разширяване на суфикса във вид *-лец* в руски и български, *-lca* в полски и *-lac* в сърбохърватски. Този вариант е толкова разпространен в последно време, че някои изследователи застъпват схващането, че е по-правилно той да се разглежда като самостоятелен суфикс.⁴⁶ Към тази група биват ориентирани понякога неправилно и формации като *страдалец*, *пришелец* (бълг.) или *давалец*, *сиделец* (рус.),⁴⁷ но и в двата случая елементът *-л* е съставна част от глаголната основа.

10.3.3.г. В много изследвания⁴⁸ композиции от две морфemi като *-енес*, *-анес*, *-annik* се разглеждат като варианти на съответните суфикси. Ние сме на мнение, че в този случай още не се е достигнало до създаване на варианти, защото за тях може да се говори само тогава, когато като основа се използва съответната причастна форма, както е например в *разложенец* (рус.).

11. За предлаганото изследване е необходимо да се посочи фреквентността на всеки словообразователен тип, за да може да се определи неговото относително място в отделните словообразователни системи.⁴⁹ В български типове са разпределени по следния начин: *V + -mel*⁵⁰ — 218, *V + -ac* — 192, *V + -ник* — 133, *V + -ец* — 39, *V + -ар* — 23, *V + -чик* — 10. В руски: *V + -чик/-щик* — 370,⁵¹ *V + -тель* — 250, *V + -ник* — 85, *V + -ец* — 83, *V + -ач* — 13, *V + -арь* — 12. В полски: *V + -acz* — 331, *V + -arz* — 113, *V + -ca* — 108, *V + -ciel* — 103, *V + -nik* — 76.⁵² В сърбохърватски: *V + -ač* — 509, *V + -ac* — 271, *V + -nil* — 242, *V + -telj* — 175, *V + -ar* — 66.

⁴³ W. Zółtowa. Rzeczowniki deverbatiwne osobowe, p. 320.

⁴⁴ Грамматика современного русского языка, 1970, с. 49; Ж. Варбот. Древнерусское именное словообразование, с. 103; В. Л. Воронцова. Словообразование существительных со значением действующего лица в древнерусском языке, с. 267—270; A. V. Isačenko. Russian Derivation in *-l'* and *-tel'*. — IJSLP, 1973.

⁴⁵ Gramatyka opisuwa języka polskiego z ćwiczeniami. Warszawa, 1956.

⁴⁶ S. Babić. Odnos izvedenica sa *-telj* i *-lac*. — Jezik, 1973, p. 90.

⁴⁷ Срв. Ст. Стоянов. Граматика на българския книжовен език, с. 164; Грамматика русского языка. Т. I. 1952, с. 216.

⁴⁸ Ст. Стоянов. Цит. съч., с. 164; В. В. Виноградов. Русский язык, с. 120; Грамматика русского языка. Т. I. 1952, с. 215; В. Т. Коломиец. Развитие словотвору словянских мов у післявоєнний період, с. 15.

⁴⁹ На решаващата роля на количествените отношения обръща специално внимание М. Докулл. K koncepcii porovnávaci charakteristiky slovanských jazyků, p. 85—87. В своята статия той посочва, че това може да се установи на две равнища — с оглед към абсолютната и към относителната честота на разглежданото словообразователно явление. Поради специфичния характер на материала за разглежданото изследване не е възможно да се даде информация за относителната честота. Освен това тези данни не са необходими и поради факта, че вниманието е насочено към равнището на езика, а не на речта.

⁵⁰ Включените квантитативни характеристики са релевантни само за това изследване. Те съответствуват на броя на формациите, които според автора се отнасят към различните словообразователни типове от синхронно гледище.

⁵¹ Големите различия между количеството на лексикалните единици от тип с еднакъв рангов номер в различните езици се дължат на различията в словниковия материал от екскерпиранияте речници. Тези различия не оказват влияние върху резултатите от изследването, защото за нас представя интерес количественото съотношение между типовете в рамките на един език.

⁵² Интерес представлява фактът, че подредбата на типовете в полски и руски според фреквентността им отговаря напълно на данните, представени в изследванията на Д.

РЕАЛИЗИРАНЕ НА СЛОВООБРАЗОВАТЕЛНАТА КАТЕГОРИЯ В ОТДЕЛНИТЕ СЛАВЯНСКИ ЕЗИЦИ

I. Български език

12. Различните словообразователни значения и комбинации се разпределят по словообразователни типове по следния начин (въз основа на своята фреквентност):

V + -тел
Б — 60
БЗ — 49
З — 32
Г — 30
В — 26
А — 8
БВ — 3
БГЗ, ВЗ, ГЗ, Д — 2
АГ, ГГ₁ — 1

V + -ач
Г — 68
В — 33
Б — 28
БВ — 14
БГ — 9
А, БЗ — 8
ВГ — 5
ГГ₁ — 4
З — 3
БВЗ — 2
АВ, БЕ, ГГ₁Г₂, Д — 1

V + -ник
З — 33
В — 16
Б — 15
А — 12
Г — 10
БЗ — 8
Д — 6
АЗ — 5
БЗ — 4
ВЗ, Ж, ЗЗ₁ — 3
БВ — 2
АЖЗ, БГД, БД, ВГ, ЖЗ — 1

V + -ец
В — 11
Г, З — 5
АЗ — 4
БГ — 2
АВ, АДЗ, Б, ВЗ, ГГ₁, Д — 1
V + -ар
Г — 14
Б, В — 2
БВ — 1
V + -чик
Г — 7
Б, БГЗ, В — 1

II. Руски език

13. В руски различните словообразователни значения и комбинации се разпределят по словообразователните типове по следния начин:

V + -чик/щик
Г — 249
БГ — 25
Б — 21
В — 14
З — 12
БВ, БЗ — 9
ГГ₁ — 7
А, ВГ — 5

V + -тель
Б — 70
БЗ — 42
З — 28
Г — 24
А, В — 20
БГ — 9
БВ — 4
ВЗ, А/Б — 3

Müller-Ott. Zur Bildung der „Nomina agentis“ aus quantitativer Sicht. — WSI Jahrbuch, XVIII, Wien, 1973, p. 174—176, u L. Schneider. System morfosemantyczny rzeczowników sufikalnych we współczesnym języku rosyjskim. Wrocław, 1973. Различията между посочените изследвания и предлаганото се състоят в това, че там обект на изследване са словообразователните форманти, които се свързват в различни словообразователни типове с оглед към основата, докато за нас представят интерес само онези словообразователни типове, при които характерът на основата е точно определен.

БВЗ, ВЗ, Д — 2
АВ, АЗ, БГЗ, ЗЗ₁ — 1

V + -ник

З — 20

А, Г — 12

Б, В — 6

Ж, ЖЗ — 3

БЗ, Д — 2

А/Б, АВ, АЖ, АЖЗ, АЗ, БГ,

БГГ₁, БГЗ, ВЗ — 1

V + -ач

Г — 5

В — 4

БГ, БГ — 1

БГЗ, Д — 2

ВДЗ, ГЗ — 1

V + -ец

З — 24

В — 13

Г — 11

А — 6

Б, ГГ₁ — 3

АЗ, БГ — 2

АГ, АГД, БВ, Ж, ЖЗ, ЗЗ₁ — 1

V + -арь

Г — 7

А, БГ — 1

III. Полски език

14. Различните комбинации от словообразователни значения се разпределят в полски по словообразователни типове въз основа на своята фреквентност по следния начин:

V + -acz

Г — 114

Б — 105

БВ — 28

В — 25

АВ, БГ — 14

А — 9

ГГ₁ — 7

БЗ, ВГ — 3

АЗ, БВГ, ГГ₁Г₂ — 2

БВЗ, БГЗ, ВД — 1

V + -ca

Б — 28

Г — 17

З — 14

БЗ — 9

АВ, БВ, БГ — 7

А — 4

В, ВГ, БГГ₁, ГГ₁, ГЗ — 2

БЖ, БГЗ, Ж — 1

V + -nik

Г — 20

Б — 12

З — 10

А — 5

АВ, БГ, В — 4

БВ, БЗ, Д — 3

ЗЗ₁ — 2

АД, А/БВ, АВГ, БД, ГД, Ж — 1

V + -arz

Г — 71

В — 14

АВ — 6

Б, БВ — 5

А, БГ — 3

БВГ, ГГ₁ — 2

А/Б, Д — 1

V + -ciel

Б — 42

З — 19

БГ — 9

БЗ, Г — 8

А, БВ — 6

В — 2

АЗ, ВЗ, ГГ₁Г₂ — 1

IV. Сърбохърватски език

15. Подобно на останалите езици всеки словообразователен тип в сърбохърватски се използва за образуване на различни комбинации от словообразователни значения, които се разпределят по типове въз основа на своето количество по следния начин:

<i>V</i> + -ač	<i>V</i> + -ac
Б — 184	Б — 62
Г — 81	З — 42
В — 43	Г — 27
БГ — 39	А, В — 24
БВ — 35	БЗ — 19
А — 33	БГ — 17
БЗ — 31	БВ — 11
АВ — 25	АВ — 8
З — 9	БГГ ₁ — 7
БВГ — 5	АЗ, Ж — 4
ГГ ₁ — 3	А/Б, БГЗ, ВГ, ВД, ЖЗ — 2
АЗ, БГГ ₁ , ВД, Д — 2	А/БГ, БД, БЖЗ, БГГ ₁ , ВЖ,
А/Б, АГ, БВЗ, БД, БЖ, ВГГ ₁ , ГГ ₁ , ГЗ, ГД — 1	
ВЗ, ЗЗ ₁ — 1	
<i>V</i> + -nik	<i>V</i> + -telj
З — 106	З — 54
Б — 23	Б — 49
А — 20	БЗ — 25
БЗ — 14	БГ — 9
Г — 13	А — 7
Ж — 12	В — 6
В — 7	Г — 4
БГ — 6	БВ, АГ, ВЗ, ГЗ — 2
АЗ, ЖЗ — 5	АЗ, БВГ, БВЗ, БГГ ₁ , ВГ,
АВ — 4	ГГ ₁ З, Ж — 1
БВ — 3	
ВЗ, ГГ ₁ — 2	
АЖ, АЖЗ, БГЗ, ВГ, БЖ, Д,	
ДЗ, Е, ГГ ₁ З — 1	
<i>V</i> + -ar	
Г — 25	
А — 9	
БГ — 8	
Б, В — 6	
БВ — 4	
З — 3	
АВ, БВЗ, ГГ ₁ — 1	

СИНХРОНЕН СРАВНИТЕЛНО-СЕМАНТИЧЕН АНАЛИЗ НА СЛОВООБРАЗОВАТЕЛНИТЕ ТИПОВЕ ОТ КАТЕГОРИЯТА

16. Построено на синхронния принцип, предлаганото изследване е от едно сравнително-историческо проучване. Това означава, че за нас не представя интерес фактът, в кой от разглежданите езици се е запазило първоначалното словообразователно значение на словообразованията, по какъв

начин то се е променило в другите езици и какви са причините за настъпването на изменение. (В същност в конкретния случай всички словообразователни типове във всички езици в началния период на своето съществуване са носители на едно и също словообразователно значение, което се е запазило и до днес в тях, но наред с него са възникнали и нови или се е стигнало до комбинации от няколко значения в отделни формации, представители на тина.) Интересно е само, че съществуват разнообразни значения при един словообразователен тип, които се различават до известна степен в отделните езици.

17. При съпоставката между езиците нашето внимание е насочено към два важни проблема. Наблюденията могат да се правят на равнището на конкретния словообразователен тип и в областта на цялостната система на словообразователната категория за всеки отделен език.

17.1. При словообразователните типове за изследването представят интерес следните факти:

1) Количеството и характерът на комбинациите от словообразователни значения, които се срещат при съответния тип в различните езици и се отличават до известна степен във всеки един от тях.

2) Начинът, по който словообразователните типове във всеки език комбинират различните словообразователни значения, т. е. дали определена комбинация се налага при даден тип, за да се твърди, че той се е специализирал за тази комбинация, или не се е достигнало до такива резултати, което означава, че типът се използва „хаотично“ при образуване на формации с различни комбинации от словообразователни значения.

17.1.1. Словообразователните типове, разглеждани в изследването, се делят на две големи групи:

1) Типове, които имат решаващо значение за характеристиката на системата на словообразователната категория във всички езици. Към тях се отнасят $V + -tel$ и $V + -ec$, и

2) Типове, които имат такава роля само в някои от разглежданите езици. При това такива типове може да са с решаващо значение за характеристиката на три езика, напр. $V + -ač$, $V + -nik$, или на един — $V + -ar$ и $V + -ščik$ (последният тип е застъпен само в два езика).

17.1.2. Словообразователен тип $V + -tel$. При този тип са реализирани общо 23 комбинации от словообразователни значения. От тях най-голям брой се срещат в сърбохърватски (17). Откриват се комбинации, употребявани в четирите езика (вж. табл. 3.), в три, два или един от тях. При това може да се установи, че ако в един език не е реализирана определена комбинация, се достига до образуването на друга комбинация, която не се среща в другите езици. В този случай може да се говори за едно съотношение 3:1. Процесът се проявява особено ясно в сърбохърватски (срв. комбинации като БВГ, БВЗ, БГГ₁ и др.), в полски (комбинации АЗ, ГГ₁Г₂) и в български (срв. комбинации БГ и ГГ₁). При комбинациите, срещани само в два езика, се наблюдава групиране на български и сърбохърватски (АГ), български и руски (БГЗ) или на полски и сърбохърватски (АЗ). Сходство не се проявява между руски и полски, както и между руски и сърбохърватски.

От разпределението на формациите от типа в отделните езици може да се направи изводът, че той се е специализирал по отношение на комбинациите Б и З. Специализиране в рамките на три езика има по отношение на комбинацията БЗ (бълг., рус., сърб.), а в два езика — при В и Г (бълг., рус.), което едновременно с това означава неспециализиране на останалите два езика към тази комбинация. Може да се констатира и специализирането на руски като единствен език за комбинацията А.

Таблица 3

Комбинация	Български език	Руски език	Полски език	Сърбохърватски език
A	8	20	6	7
A/B		3		
AG	1			2
A3			1	1
B	60	70	42	49
BВ	3	4	6	2
BГ		9	9	9
B3	49	42	8	25
BВГ				1
BВ3				1
BГГ ₁				1
BГ3	2	2		
B	26	20	2	6
BГ				1
B3	2	3	1	2
BВ3		1		
Г	30	24	8	4
ГГ ₁	1			
Г3	2	1		
Д	2	2		1
З	32	28	19	54
ГГ ₁ Г ₂			1	
ГГ ₁ 3				1

Общо може да се направи заключение, че във всички езици типът *V + -tel* се е специализирал за няколко комбинации от словообразователни значения. Въз основа на по-точно осъществена съпоставка може да се установи сходство между системите на български и руски. По отношение на останалите езици, както и за отношенията между тях не могат да се правят категорични изводи.

17.1.3. Словообразователен тип *V + -ec*. При този тип се наблюдават повече комбинации от словообразователни значения в съпоставка с типа *V + -ec* (30), чието количество до голяма степен се дължи на големите възможности за комбиниране в сърбохърватски. Може да се установи, че от всички възможни комбинации само пет са застъпени в четирите езика, което може да се използва като доказателство за самостоятелното развитие на този словообразователен тип във всеки един от тях. Съществуват обаче значително повече комбинации в три езика — по две, които не се наблюдават в български, руски и полски. За сърбохърватски този феномен не се проявява. При комбинациите, срещани в два езика, може да се установи сходство между сърбохърватски и полски (БД, ВГ, БГГ₁, Г3) и до известна степен между руски и сърбохърватски (Ж, Ж3). Български остава в това отношение изолиран — той образува или комбинации, срещани поне още в два езика, или комбинации, специфични само за него. (Поради тези резултати е необходимо да се обърне внимание на факта, че и незначителното количество на формациите, представители на типа, е решаващо за неговата характеристика.) То оказва влияние и при характеристиката на типа във всички езици.

Общо няма комбинация от словообразователни значения, за която да са се специализирали и четирите езика (вж. табл. 4.). Наблюдават се комбинации, типични за три или два езика. Комбинациите, срещани в три езика са Г и З (рус., пол., схърв.), а в два — В (бълг., рус.) и АВ, Б, ВВ, Б3 (пол., схърв.).

Таблица 4

Комбинация	Български език	Руски език	Полски език	Сърбохърватски език
А		6	4	24
А/Б				2
АВ	1		7	8
АГ		1		
АЗ	4	2		4
АБГ				1
АГД		1		
АДЗ	1			
Б	1	3	28	62
БВ		1	7	11
БГ	2	2	7	17
БД			2	1
БЗ	1		9	19
БГЗ				1
БЖЗ				1
БЗЗ ₁				1
В	11	13	2	11
ВГ			2	2
ВД				2
ВЖ				1
ВГГ ₁			1	7
Г	5	11	17	27
ГГ ₁	1	3		1
ГД				1
ГЗ			2	1
ГГ ₁ З				1
Д	1			
Ж		1		4
ЖЗ		1		2
З	5	24	14	42
ЗЗ ₁		1		

В разглежданите езици може да се говори за самостоятелно развитие на словообразователния тип $V + -es$, което е довело до известни сходства между полски и сърбохърватски.

17.1.4. Словообразователен тип $V + -nik$. При този тип са се развили общо 29 комбинации от словообразователни значения. При това може да се установи, че всеки от четирите езика разполага с голяма част от тях. Дори и в полски, за който този тип не е от решаващо значение при характеристиката на категорията, са налице 16 комбинации, поради което този език не се отличава значително от останалите (в български комбинациите са 18, а в руски — 19). Най-голям брой комбинации има в сърбохърватски (22). При това могат да се установят 9 комбинации от словообразователни значения, разпространени в четирите езика. Четири са комбинациите, срещани в български, руски и сърбохърватски, 2 — в български, полски и сърбохърватски и 1 — в руски, полски и сърбохърватски. Въз основа на тези факти, а и поради обстоятелството, че има само по една комбинация, специфична за по два езика (български/полски, български/сърбохърватски, полски/сърбохърватски и руски/полски), не може да се твърди, че между два от четирите разглеждани езика се наблюдават никакви значителни сходства.

Във всички езици словообразователният тип се е специализирал в две комбинации от словообразователни значения — Е и З (вж. табл. 5.). Специализирането за други значения при различните езици е различно. Изво-

дът, който може да се направи от тези резултати, е, че във всички разглеждани езици словообразователният тип $V + -ес$ се е развивал по отношение на семантиката по еднакъв начин (в количествено отношение полски се отличава от останалите езици), което се проявява в разгръщането на голямо количество от комбинации словообразователни значения и тяхното специализиране. Поради тези факти разглежданият тип не може да бъде използван за установяване на по-значителни сходства между два или три от изследваните тук езици.

Таблица 5

Комбинация	Български език	Руски език	Полски език	Сърбохърватски език
А	12	12	5	20
А/Б		1		
АВ		1	4	4
АД			1	1
АЖ		1		
АЗ	5	1		5
АБВ			1	
АВГ			1	
АЖЗ	1	1		1
Б	15	6	12	23
БВ	2		3	3
БГ	4	1	4	6
БЖ				1
БЗ	8	2	3	14
БГГ ₁		1		
БГД	1			
БГЗ		1		
В	16	6	4	3
ВГ	1			3
ВЗ	3	1		2
Г	10	12	20	13
ГГ ₁ З				1
Д	6	2	3	1
Е				1
Ж	3	3	1	12
ЖЗ	1	3		5
З	33	20	10	106
ЗЗ ₁	3		2	2
БД	1		1	

17.1.5. Словообразователен тип $V + -аџ$. Този тип е развил 26 комбинации от словообразователни значения. Най-голямо количество от тях могат да се установят в сърбохърватски (24), което се дължи на факта, че в сърбохърватски има развита богата система от комбинации словообразователни значения във всички разглеждани типове, и, от друга страна, защото типът $V + -аџ$ се характеризира с най-висока фреквентност в него. Срещат се комбинации, застъпени и в четирите езици. Техният брой (4) съответствува на общото число на комбинациите в руски. Този факт може да се разглежда като доказателство за самостоятелното, но и сходно развитие на значенията на словообразователния тип в славянските езици. Седем комбинации се срещат едновременно в български, полски и сърбохърватски. Особен интерес представя броят на комбинациите, представени в по два езика — 3 в сърбохърватски и полски, български и сърбохърватски и 1 в български и полски.

Само въз основа на тези числа може да се твърди, че съществува сходство между сърбохърватски и български, от една страна, и между сърбохърватски и полски — от друга. Първото сходство може да се обясни с географското положение на двете езикови системи една спрямо друга (интересно е, че сходството се проявява при тип, който стилистично се характеризира като принадлежащ към битово-разговорния стил и е израз на пространствените и културно-исторически контакти). Сходството между системите на типа в сърбохърватски и полски трябва да се разглежда като случайно; то е резултат от самостоятелното им развитие.

Въз основа на квантитативната характеристика на комбинациите от словообразователни значения (вж. табл. 6.) може да се твърди, че се е достигнало до специализирането на типа в няколко значения (особено ясно изразено при Б, БВ, БГ, В, Г). Сходство между два езика може да се установи поради специализиране на равнището на комбинации от словообразователни значения — АВ (между полски и сърбохърватски) и БЗ (между български и сърбохърватски).

Таблица 6

Комбинация	Български език	Руски език	Полски език	Сърбохърватски език
А	8		9	33
А/Б				1
АВ	1		14	25
АГ				1
АЗ			2	2
Б	28		105	184
БВ	14		28	35
БГ	9	1	14	39
БД				1
БЕ	1			1
БЖ				1
БЗ	8		3	31
БВГ			2	5
БВЗ	2		1	1
БГГ ₁				2
В	33	4	25	43
ВГ	5	1	3	
ВД			1	2
ВГГ ₁				1
Г	68	5	114	81
ГГ ₁	1		7	3
ГГ ₁ Г ₂	1		7	2
Д	1			2
Ж	3			9
ЗЗ ₁				1

17.1.6. Словообразователен тип *V + -ar*. За разлика от всички разглеждани досега словообразователни типове този е от решаващо значение за характеристиката на системата на словообразователната категория само в един език. По този начин може да се обясни фактът, че при този тип количеството на комбинациите от словообразователни значения в съпоставка с останалите типове е значително по-ограничено (вж. табл. 7.). При това повечето комбинации се срещат преди всичко в полски, което изобщо прави типа интересен за изследването. Необходимо е обаче да се подчертае, че и в

сърбохърватски при този тип са се развили много комбинации, т. е. че и там той е активен. В останалите два езика броят на комбинациите е много малък, което означава, че за съответните комбинации се използват други типове. Има само две комбинации, които се срещат и в четирите езика — БВ и Г, три, представени в три езика (2 в български, полски и сърбохърватски и 1 в руски, полски и сърбохърватски). Броят на комбинациите, застъпени в полски и сърбохърватски, е по-голям.

Таблица 7

Комбинация	Български език	Руски език	Полски език	Сърбохърватски език
А		1	3	9
А/Б			1	
АВ			6	1
Б	2		5	6
БВ	1	1	5	4
БГ			3	8
БВГ			2	
БВЗ				1
В	2		14	6
Г	14	7	71	24
ГГ ₁				1
Д			1	
З				3

В четирите езика може да се установи специализирането на словообразователния тип само по отношение на значение Г. (Тъй като в български и руски съществуват други типове, специализирали се за тази комбинация, активността на словообразователния тип в тях е значително ограничена.)

Поради тези факти може да се направи изводът, че при този тип се наблюдава сходство между сърбохърватски и полски, което се проявява не в специализиране по отношение на дадена комбинация от значения или в броя на еднаквите комбинации в двата езика, а в тенденцията към разгръщане на широка система от комбинации словообразователни значения.

17.1.7. Словообразователен тип $V + -\check{c}ik/\check{s}\check{c}ik$. Това е единственият тип в изследването, който не е представен във всички езици, а само в два от тях. При това не може да се говори и за количествена съпоставка между двата езика, тъй като различието в количеството на формациите в тях е значително. Може да се установи, че всички формации, наблюдавани в български, са заети от руски, като техните значения са останали непроменени. Показателен е фактът, че от всички възможни комбинации словообразователни значения (вж. табл. 8) в български са се развили само тези, които са с висока квантитативна характеристика. Затова е ясно, че комбинацията, за която се е специализирал типът в руски, и в български се среща най-често. Диахронно погледнато, това може да се обясни по следния начин: в руски съществува при разглеждания словообразователен тип комбинация, която е доминираща. Именно тази комбинация се заема от български, като всички останали значения се включват в езика покрай нея.

Съотношенията при словообразователния тип $V + -\check{c}ik/\check{s}\check{c}ik$ могат да се използват като доказателство за културните контакти между двете езикови системи. Вследствие на тях се е достигнало не само до развитие на еднакви комбинации словообразователни значения в отделните езици, но и

до заемане на цял словообразователен тип заедно със системата от комбинации на неговите словообразователни значения.

17.2. При съпоставката на езиковите системи на равнището на отделен словообразователен тип може да се направи изводът: конкретен тип може да се привлече при детерминиране на отношенията между езиките (както е при типа $V + -tel$, $V + -ec$ и др.) или не може да се използва (напр. $V + -nik$). При това от решаващо значение е количеството на формациите, които представят типа в отделните езици. За да се даде по-голяма точност на изводите, необходимо е това количество да съответствува на отделната система.

Таблица 8

Комбинация	Български език	Руски език
А		5
АВ		1
АЗ		1
Б	1	21
БВ		9
БГ		25
БЗ		9
БВЗ		2
БГЗ	1	1
В	1	14
ВГ		5
ВЗ		2
Г	7	249
ГГ ₁		7
Д		2
З		12
ЗЗ ₁		1

Въз основа на наблюденията ни върху конкретните словообразователни типове от категорията 'Дeverбaтивни съществителни за означаване на лица' в български, руски, полски и сърбохърватски може да се твърди следното:

17.2.1. Всеки един от четирите езика разполага с богата система от комбинации словообразователни значения по отношение на всеки словообразователен тип. Нейният обхват зависи от мястото на типа в ранговия списък за съответния език (колкото по-напред е разположен той, толкова обхватът на системата е по-широк). Съществува възможност комбинациите от словообразователни значения да се срещат при всичките четири (напр. комбинация Б при типа $V + -tel$), при три (напр. комбинация БЗ при типа $V + -ec$), два (напр. комбинация Б при типа $V + -nik$) или в един език (напр. комбинация БЖ при $V + -nik$). Въз основа на този факт може да се говори за сходство между четирите или съответно три или два езика. Колкото по-голям е броят на еднаквите комбинации в отделните езици, с толкова по-голяма сигурност може да се говори за сходство между системите (напр. за сходства между български и руски при словообразователния тип $V + -tel$). Сходство между системите може да се установи (от чисто количествена гледна точка) и когато числото на идентичните комбинации не е голямо, но те разполагат с количество комбинации, което е сходно с количеството комбинации в друга езикова система (напр. приликата между сърбохърватски и полски при типа $V + -ar$).

17.2.2. Въз основа на разпределението на формациите, които представят типа с различните комбинации от значения, може да се установи, че словообразователният тип се специализира за определени комбинации (срв. напр. комбинацията Г при типа $V + -\check{c}ik/\check{s}\check{c}ik$ в руски). (Дали тези комбинации при различните типове в един език са различни или еднакви, остава прелевантно за изследването, защото не се разглежда синонимията между типовете.) Въз основа на броя на тези комбинации, които се срещат във всичките четири (напр. БВ и Г при $V + -ar$), три (Г и З при $V + -es$ в руски, полски и сърбохърватски) или два (напр. АВ, Б, БВ, БЗ при $V + -es$ в полски и сърбохърватски) езика, може да се установят и сходства между тях.

17.3. Въз основа на всички възможни отношения на сходство в четирите езика може да се твърди, че полски и сърбохърватски показват по-голямо количество общи признаци. Наблюдават се и някои общи признаци между български и руски (тяхното число обаче не е толкова голямо и сходството не е така изразено, както първото).

17.4. Възможно е при съпоставителното изследване да се правят сравнения и на равнището на цялата система на словообразователната категория в отделните езици:

17.4.1. В четирите езика формациите най-често са носители на комбинации от едно или две словообразователни значения. Срещат се и комбинации от три компонента, но те са единични случаи и затова не оказват решаващо въздействие върху характеристиката на цялата система.

17.4.2. При сравнението между различните словообразователни типове, използвани в рамките на системата, прави впечатление, че най-малко един тип се е наложил въз основа на своята фреквентност (в български тези типове са два). Същият тип се характеризира и с най-богато развитата система от комбинации словообразователни значения (в руски е широка системата и на типа с рангов номер 2.). При останалите типове не се наблюдават големи различия във фреквентността (като особено ярък случай може да се посочи системата на категорията в полски), което води и до приблизително еднакво широко развита комбинационна система.

17.4.3. Всеки словообразователен тип се характеризира в отделните езици с многобройни и разнообразни комбинации от словообразователни значения за различните формации. При това характерът на езика определя дали системата от комбинации ще бъде по-обхватна (като в сърбохърватски), или по-ограничена (като в полски). Освен това може да се установи, че словообразователният тип с рангов номер 1 се е специализирал за определена комбинация, която по фреквентност се отличава значително от останалите комбинации в типа (срв. напр. комбинация З в рамките на типа $V + -nik$ в български или З в типа $V + -\check{c}ik/\check{s}\check{c}ik$ в руски). Има и изключения, при които първите две комбинации от словообразователни значения биват представени от приблизително еднакво количество формации (вж. напр. $V + -a\check{s}$ в руски). При всички словообразователни типове се наблюдават приблизително едни и същи комбинации. Разбира се, съществуват и комбинации, специфични само за един тип; техният брой обаче е ограничен и те не могат да оказват влияние върху системата на езика като цяло (срв. напр. ситуацията в полски). По отношение на онези значения, които се проявяват с най-голяма фреквентност, се достига до конкуренция между словообразователни типове (напр. при Б между $V + -a\check{s}$ и $V + -ac$ в сърбохърватски). Забелязва се конкуренция и при други комбинации в количествено отношение.

17.4.4. Въз основа на обхвата на материала от всеки език може да се установи, че само някои комбинации са от решаващо значение за характеристиката му. Във всичките четири езика броят на тези комбинации е общо

14 — А, АВ, АЗ, Б, БВ, БГ, БЗ, В, ВГ, Г, ГГ₁Г₂, Д, Ж, З. От тях само пет са релевантни за четирите езика — А, Б, БГ, Г, З и могат да се привлекат при характеризизиране на тяхната система. От това проличава, че за нея са характерни преди всичко формации с едно словообразователно значение. В рамките на всяка комбинация се достига до налагането на един словообразователен тип — *V + -ač* в БГ, Г в български; Б, БГ, Г в полски; А, Б, БГ, Г в сърбохърватски, *V + -tel* в Б в български; А, Б в руски; З в полски, *V + -nik* в А в български и З в сърбохърватски, *V + -ščik* в Г в руски, или до конкуренция на два типа (*V + -tel* и *V + -nik* при З в български) или три типа (*V + -tel*; *V + -ec*, *V + -nik* в З в руски; *V + -arz*, *V + -ciel*, *V + -nik* в А в полски). Въз основа на разпределението на типовете по комбинации от словообразователни значения може да се установи, че в български за всяка комбинация са се специализирали различни типове. В останалите три езика по един тип се използва за няколко комбинации наред с тип, специализиран само за една комбинация.

17.4.5. От изложените наблюдения могат да се направят следните изводи:

Категорията 'девербативни съществителни за означаване на лица' е довела до самостоятелно развитие на словообразователната система на български, руски, полски и сърбохърватски което се проявява в три варианта:

17.4.5.а. Семантична диференциация при специализирането на словообразователните типове в рамките на категорията, т. е. различни типове са се специализирали за различни комбинации от словообразователни значения (български).

17.4.5.б. Семантична унификация при специализирането на словообразователните типове, вследствие на което един словообразователен тип доминира в количествено и качествено отношение в системата (полски и сърбохърватски).

Като преход между двете възможности се развива

17.4.5.в. Симбиоза от семантична диференциация и унификация при специализирането на словообразователните типове. Това означава, че един тип доминира в почти всички комбинации, но допуска специализирането и на друг тип (руски).

18. В началото на изследването беше изказано съмнение, че при синхронно проучване на словообразователните процеси в славянските езици географското положение не е от решаващо значение за сходствата между различните системи. Предлагащата работа показва, че съмнението е било основателно. Развитието на отделните езикови системи протича сравнително самостоятелно и може само до известна степен да се повлияе от различните контакти между езиците. При това културно-историческите връзки (преди всичко между български и руски) имат много по-голямо значение от пространствените (както е например между български и сърбохърватски или между руски и полски).

Въз основа на резултатите от развитието на категорията от словообразователната система на четирите езика те могат да се групират по следния начин:

полски език	руски език	български език
сърбохърватски език		

Гергана Михайлова

СЕМАНТИЧНА СУБКТЕГОРИЗАЦИЯ В ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИЯ КЛАС НА ГЛАГОЛИТЕ ЗА СЪОБЩЕНИЕ

ОБЕКТ, ЗАДАЧИ И МЕТОДИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Обектът на изследване в настоящата работа е лексико-семантичният клас „глаголи за съобщение“ (Г-съобщавам). Задачата, която се решава, е установяване на семантичната характеристика, обща за всички представители на класа, отделяне на семантичните характеристики, въз основа на които участниците в класа се субкатегоризират в семантичните подкласове (Г1-информирам, Г2-докладвам, Г3-доносна, Г4-доверявам и Г5-оповестявам). Инвариантната за класа семантична характеристика е диференциален признак, по който той се отделя от останалите лексико-семантични глаголни класове, като тези на „глаголи за мисловна дейност“, „глаголи за чувство“, „глаголи за движение“ и др. При решаването на задачи като тази се използват редица положения и процедури, разработени в областта на теоретичната семантика.

Обектът на изследването (лексико-семантичният клас Г-съобщавам) представя парадигматична групировка от думи, организирана въз основа на инвариантното за класа значение. Оформянето на класа става чрез опозиitivното сравнение на значенията на неговите представители и групиране на основата на съвпадане на значенията или на части от тях. Един от методите за отделянето на този тип групи е чрез съпоставяне на дефинициите от речниците. Повторяемостта на едни и същи думи или синонимна лексика в тълкуването на предполагаемите претенденти за участници в класа се приема като признак за тяхното обединение в лексико-семантична група.

Но разработките в областта на теоретичната семантика от 40-те, 50-те и 60-те години разкриват и други възможности за сравняване на значението на думите. В тези изследвания се налага идеята за компонентния строеж на думата и възможността значението ѝ да бъде представено като съвкупност от семантични диференциални признаци (множителни, елементарни значения, семи). В същност идеята за анализ на значението на думите по диференциални признаци е постановка, заимствувана от фонологията и граматиката.

В един по-късен етап от развитието на компонентния анализ през 60-те години се стига до определяне на стойността на отделните семи от значението на думата, т. е. до тяхната йерархическа организация или до представата за семантичната структура на думата. В работите на различните автори се срещат различни тълкувания и назовавания за различните семи. В изследването се приема класификацията и терминологията, предложени

от В. Г. Гак¹. Във връзка с компонентния анализ на изследвания обект Г-съобщавам се въвеждат следните понятия — архисема, диференциална сема, потенциална сема и семантична структура.

Архисемата отразява признаци, свойствени за цял клас обекти. Тя е обща сема от значението на всички представители от разглеждания лексико-семантичен клас, който се съотнася към класа обекти. Архисемата има родов характер. При „глаголите за съобщение“ отношението 'общуване' се приема за архисема на класа. (Засега оставяме без тълкуване в термините на определен семантичен език архисемата и това ще направим и за диференциалната и потенциалната сема.) Архисемата става диференциална сема по отношение на архисемите от други класове. Например, когато се противопостави класът „глаголи за съобщение“ на други лексико-семантични глаголни класове, като „глаголи за мисловна дейност“, „глаголи за движение“ и т. н., архисемата на Г-съобщавам има диференциращо значение.

Диференциалната сема играе роля за обема на понятията, изразени вътре в лексико-семантичния клас, и отделя значението на дадена дума от това на нейните съседи в класа. Когато диференциалната сема присъствува в значението на няколко представители на класа, те се субкатегоризират като семантичен подклас в рамките на класа, например в значението на глаголите *обявявам, оповестявам, разгласявам, разтръбявам* присъствува диференциалната сема 'съобщава се, за да се знае от всички'. По нея те се отделят като подклас в класа „глаголи за съобщение“ и се диференцират от останалите семантични подкласове в класа.

Потенциалната сема разкрива незадължителен признак за думата, различни асоциации, с които даденият обект от действителността (в работата отношението 'общуване') се свързва в съзнанието на говорещия и които в определени условия стават релевантни за значението на думата. Когато потенциалната сема се актуализира, тя става диференциална сема от значението на разглежданата дума, напр.: „Профпредседателят събщи на всички (на колектива) за взетите решения.“ В този пример в значението на глагола *съобщавам* се актуализира потенциалната сема 'съобщава се, за да се знае от всички', която става диференциална сема и по нея глаголят *съобщавам* в това си разширено значение се субкатегоризира към семантичния подклас Г5-оповестявам.

Съвкупността от семи в термините на В. Г. Гак се нарича семантема, но в работата се приема терминът семантична структура. Семантичната структура представя йерархично организирана съвкупност от семи, която разкрива значението на думата.

След отделянето на семите в значението на изследваната дума (в работата — „глагол за съобщение“) и определянето им като архисеми, диференциални и потенциални семи, т. е. след реализирането на компонентния анализ въз основа на този елементарен смисъл, се тълкува значението на думата. Чрез тълкуването на значението се сравняват претендентите за участници в определен лексико-семантичен клас. Това определя и изискванията към тълкуването. То трябва да отговаря на условията: унифицираност, еднозначност, експлицитност и икономичност. Тези изисквания се постигат, когато тълкуването на значението на думите става в рамките на определен семантичен език. Това е метаезикът на описание на семантичните структури на изследваните думи. В работата лексическото значение на думите от лек-

¹ В. Г. Гак. Семантическая структура слова как компонент семантической структуры высказывания. — В: Семантическая структура слова. М., 1971, с. 81; К проблеме семантической синтагматики. — В: Проблемы структурной лингвистики. 1971. М., 1972, с. 370.

сико-семантичният клас „глаголи за съобщение“ се разкрива чрез неговото семантично тълкуване, което от своя страна представя превод на думата на избрания семантичен език.

Такъв начин на описание на лексиката е наложителен при решаване на задачи като моделиране на естествените езици, във връзка с въпросите, свързани с изкуствения интелект. Такова описание помага и за решаване на въпроси от областта на лексикографията и лексикологията. То е свързано и с проблемите от областта на семантичния анализ на текста.

При създаване на семантичния език, т. е. на метаязик, за описание на семантиката на „глаголите за съобщение“ са използвани принципни положения и постановки по този въпрос на Ю. Д. Апресян от книгата му „Лексическая семантика“².

Семантичният език се състои от речник и синтаксис. Речникът съдържа думи, които отговарят на съответно елементарно значение, т. е. сема от значението на думите от естествения език. Основното изискване към думите от речника на семантичния език е това на една сема да отговаря само една дума от речника. При имената на семите не се допускат синонимия и омонимия. В речника влизат имена на елементарни предикати като 'каузирам', 'зная', 'факт' и др. Те са аналози на глаголите от естествения език; имена на елементарни предмети, които са аналози на съществителните от естествения език, напр.: 'източник', 'адресат', 'средство', 'посредник', 'контрагент', 'съдържание' и др.; имена на предметни променливи (А, В, С...); логическите връзки И($\wedge$), ИЛИ($\vee$), АКО—ТО ($\rightarrow$); кванторите за съществуване и всеобщност. Тук беше посочена част от лексиката на семантичния речник, която ще се използва при описание на значението на глаголите от Г-съобщавам.

Другият компонент от семантичния език е синтаксисът. Описанието на синтактичната организация на семите може да бъде реализирано по различни начини. В работата се използва приетата от Ю. Д. Апресян „система на зависимостите“³ или предикатно-аргументният синтаксис в терминологията на Ч. Филмор. Системата на зависимостите представя ядрото на синтаксиса на семантичния език и почти изцяло се съдържа в неговия речник. Зависимостите разкриват валентните свойства на семите, т. е. това са т. нар. семантични валентности.

Съвкупността от семи, която представя значението на думата, е организирана, т. е. въз основа на определени отношения между семите се изгражда семантичната структура. С помощта на синтаксиса на семантичния език се разкриват типовете съчетаемостни отношения между семите (техните „роли“) в семантичната структура. В зависимост от ролята си (типа отношение, в което влизат) в семантичната структура семите получават определено съдържание — 'адресат', 'място' и др. Семантичните валентности произтичат непосредствено от лексикалното значение на думата. Семите с роля 'източник' (в работата така се назовава един от участниците в отношението 'общуване'), 'адресат' и 'съдържание' според Ю. Д. Апресян са винаги част от значението на предикатната дума.⁴ Това са семи от значението на всички представители от класа на „глаголите за съобщение“.

Изследваната в работата глаголна лексика се тълкува в термините на разгледания семантичен език. Значението на „глаголите за съобщение“ се разкрива, като се използват елементарни предикати и други елементарни единици от семантичния речник, които назовават семите от значението на

² Ю. Д. Апресян. Лексическая семантика. М., 1974, с. 65—163.

³ Пак там, с. 78.

⁴ Пак там, с. 126.

този клас. При тълкуването на глаголите трябва да се отчитат следните характеристики, които са резултат от синтактичните свойства на семите: брой на места при предиката, които отговарят на броя на участниците в ситуацията; съдържание на местата, т. е. ролите на семите в тези места и редът на предиката. Под „ред“ се разбира възможността поне едно от местата на елементарния предикат да бъде заето от друг елементарен предикат, например 'каузирам' е предикат най-малко от втори ред, тъй като неговото второ място задължително се заема от име на цяла ситуация със свой предикат — 'А1 каузира да знае...'

Тълкуването на глаголната лексика, както посочихме, има своите особености, но разликите между име и глагол по отношение на тяхното значение ще разгледаме, като използваме зависимостите от семантичния триъгълник. При именната лексика са налице следните съответствия: 'предмет' във върха на денотата, 'понятие' във върха на сигнификата и 'дума' в позицията на номината. При глаголната лексика денотатът е 'ситуация', във върха на сигнификата имаме 'понятие и връзки' ('отношение'), а в позицията на номината имаме означаване или в рамките на един езиков знак — думата, или езиков израз от типа на изречение. 'Ситуацията', респ. 'отношението' изискват представянето и на участниците в тях. Когато тълкуваме глаголна лексика, участниците в 'събитието' са част от значението на глагола. Тази особеност на глагола да разкрива значението си извън рамките на знака на сигнификативно равнище определя особеностите и трудностите при неговото семантично описание и групирането му в лексико-семантични класове.

В началото на 40-те и 50-те години в теоретичната семантика съществува мнението, че с помощта на компонентен анализ може да се изследва значението само на относително прости системи от типа на родствени отношения, названия на животни или групи думи, които принадлежат на ясно очертан и затворен денотативен клас. Но методите и процедурите, разработени в последните изследвания по семантика, дават възможност да се използва този анализ и по отношение на по-абстрактна лексика, към която принадлежи и наблюдаваният в работата глаголен клас. Така че единият момент при определяне на семантиката на „глаголите за съобщение“ е тълкуването на тяхното значение в термините на зададения семантичен език. Това е семантичната формула на глаголите, по която се определя принадлежността им към общия клас и по която те се субкатегоризират в семантични подкласове.

Като се излиза от особеността на глаголната лексика, че в нейното значение синтагматичната значимост доминира над номинативната, семантиката на изследвания обект „глаголите за съобщение“ се анализира и описва и с оглед на функционирането на тези глаголи в изречението. В изследването се наблюдава поведението на глаголите в избраното значение по отношение на тяхната синтактична и семантична съчетаемост и морфологичните ограничения, типични за тях. Отчитат се типичните синтактични конструкции за класа и подкласовете, семантиката на класовете думи, които заемат местата, открити от семите в семантичната структура, или пък лексикалните списъци от думи, допуснати в тези места. По тези характеристики ние съдим за семантиката на разглежданите глаголи в изречението. Това са формалните признаци, по които се определя принадлежността на даден глагол към семантичния клас или подклас. Но тъй като проявите на тези глаголи в изречението до голяма степен зависят от тяхното значение, с тези параметри се проверява точността на семантичното тълкуване, експлицитността на семантичната структура.

Друго средство за разкриване на семантиката на „глаголите за съобщение“ и процедура за субкатегоризиране в подкласове на неговите представители е параметърът — синтагматично взаимодействие на значението на глаголите от класа Г-съобщавам, със значенията на компонентите от изреченията, в които участвуват тези глаголи. Въпросът за синтагматичното взаимодействие на значенията на компонентите на изречението е разработван от редица автори. В работата се приемат някои положения от концепцията на В. Г. Гак относно този семантичен закон, развити в изследванията му от 1971, 1972 и 1977 г.⁶

В основата на закона за семантичното съгласуване лежи идеята за повторяемостта на една сема в значението най-малко на два компонента от изречението или в рамките на различно синтактически оформени словосъчетания.

Различаваме семантично съгласуване, което бива същинско семантично съгласуване, при което повторяемостта на семите е формално средство за организиране на смисъла на изречението, напр.: „Момчето ('лице') събщи ('лице', 'събитие') на приятеля си ('лице') за случката ('събитие')“. В скобите са посочени семите от значението на компонентите на това изречение. Семата 'лице' се повтаря в значението на „момчето“, „приятеля“ и при глагола *съобщавам*, който разкрива определен тип отношение между 'лица'. Семата 'събитие' участва в значението на двата компонента от словосъчетанието „събщи за случката“. При други случаи семата на единия компонент от словосъчетанието влиза в значението на другия, за да подчертае и засили тази част от значението, напр.: „Те оповестиха на целия народ за...“. В *оповестявам* влиза семата 'съобщавам на множество'. В прилагателното „целия“ и събирателното съществително „народ“ също участва семата 'множество'. Това повторение на семата 'множество' е с цел да се засили тази част от значението на компонентите. В някои примери повтарящата се сема не играе никаква роля. Тя е излишна и отпада от значението на думата, напр.: „Доносникът доносници“. Ако заменим „доносникът“ с „тоз, който доносници“ и го включим в изречението, получаваме „Тоз, който доносници, доносници“. Една от семите задължително отпада, тъй като това е наложително при семантичната хапология. И следва замяната на „доносник“ с друга дума от класа, означаващ 'лице'.

Друг процес на синтагматично взаимодействие на значенията на думите от изречението е семантичното несъгласуване. При него се изпуска сема от значението на една от думите от словосъчетанието, което води до разширяване на обема на нейното понятие и до стесняване на значението ѝ. Ако от глагола *донасям* в значението 'доносника' при определени условия отпадне диференциалната сема, която го субкатегоризира в подкласа на ГЗ-доносника, то той се изравнява по семантична структура с глагола *съобщавам*, който има по-тясно значение от представителите на Г-доносника.

Семантичното разсъгласуване е третата проява на разглеждания семантичен закон. При него се премахва или добавя сема към един от компонентите на словосъчетанието, т. е. изменя се неговата семантична структура. Резултатът от взаимодействието с изменената структура на единия или другия компонент е семантично съгласуване или семантично несъгласуване. Ако разгледаме примера „Той повери на Иван ключа“, глаголът *повери* може да се отнесе към класа Г-съобщавам по-конкретно към Г4-доверявам само ако отпадне семата 'не лице', т. е. „ключ“ ще замени дума

⁶ В. Г. Гак. Семантическая структура. . . , с. 90—96; К проблеме..., с. 380—381; Сопоставительная лексикология. М., 1977, с. 25—27.

от друг клас, която се съгласува с това значение на поверявам — „Той му повери тайната си“.

При семантичната хаплогология и при семантичното разсъгласуване във варианта, при който трябва да отпадне сема от един от компонентите, се прилага правилото за зачертаване на семи. Това правило се прилага в работата при примерите, които илюстрират посочените прояви на семантичния закон за съгласуването.

Основните характеристики, по които ще се описва семантиката на „глаголите за съобщение“ и по които те ще се отделят към класа Г-съобщавам и ще се субкатегоризират в семантични подкласове, са: тълкуване на глагола в термините на разгледания семантичен език; определяне на неговата синтактична и семантична съчетаемост и морфологичните му ограничения; установяване на принципите на семантично съгласуване за представителите на разглеждания в работата семантичен клас.

След уточняване на обекта на наблюдение (лексико-семантичния клас на „глаголите за съобщение“) и описанието на методите на неговото изследване преминаваме към решаване на поставената в работата задача — семантична субкатегоризация в лексико-семантичния клас на глаголите за съобщение.

СЕМАНТИЧНО ОПИСАНИЕ НА ГЛАГОЛА СЪОБЩАВАМ

В работата първо се описва семантиката на типичния представител на лексико-семантичния клас Г-съобщавам глагола *съобщавам*. С нея се поставят семантичните характеристики на останалите участници в класа.

При тълкуването на значението на глагола *съобщавам* се вземат пред вид следните изисквания: анализ на ситуацията, анализ на глагола по отношение на парадигматично свързана група от думи, анализ по отношение на синтагматично свързани (синтактично, семантично и лексикално) групи от думи и запис на тълкуването в термините на избрания семантичен език (в случая предикатно-аргументен запис от математическата логика). Съобразно с тези изисквания значението на глагола *съобщавам*, което в РСБКЕ е формулирано така: 'казвам някому нещо, за да го знае', ще запишем по следния начин — 'A1 каузира у A2 да знае факта C'. Това е тълкуването на глагола *съобщавам* в термините на семантичния език, което разкрива неговата семантична структура. В семантичната структура на глагола *съобщавам* участвуват семите 'каузирам' и 'знае', които са елементарни предикати, семите A1—'източник', A2—'адресат' и 'факт C' — 'съдържание'. Елементарните предикати 'каузирам' и 'знае' изпълняват конструктивна роля в значението на *съобщавам*, те откриват места за останалите семи и организират семантичната структура на глагола. Елементарният предикат 'каузирам' е двуместен. В едно от местата влиза семата 'източник', а в другото елементарният предикат 'знае' и тъй като в едно от местата влиза предикатна сема, той е предикат от втори ред. Зависимостите между 'каузирам' и семите A1 и 'знае' могат да се представят формално, като се използва апаратът на математическата логика, т. е. $R_1(A_1, R_2)$, където R_1 е отношението 'каузирам', зададено върху A1 и R2, което е също отношение. Елементарният предикат 'знае' е двуместен с валентности A2 и 'факта C'. Семата 'факт C' има способността да се разцепва, което предполага мястото на елементарния предикат да се заеме от променлива, която представя участник от тази ситуация. 'Зная' също се представя като отношение между A₂ и C — $R_2(A_2, R_N)$.

От казаното дотук глаголът *съобщавам* се разглежда като сложен предикат и като отношение между R1 и R2, т. е. $R(R_1, R_2)$. Той е триместен

предикат на семантично равнище, защото наследява валентността A1 от 'каузирам' и валентностите A2 и C от 'знае'. Семантичната структура на глагола *съобщавам* — 'A1 каузира у A2 да знае факта C', може да бъде представена и с формалния запис: $R((R1(A1, R2) \wedge R2(A2, R_N))$. Този формален запис, който интерпретира семантичната структура на глагола *съобщавам*, се въвежда в работата, за да се улесни съпоставянето на семантичните структури на отделните подкласове. Той се използва пак с оглед на своята икономичност и при илюстрирането на различните прояви на семантичното съгласуване на глаголите от класа.

Семантичната структура на глагола *съобщавам* се приема като релевантна за всички негови представители. Тя трябва да присъствува в семантичната структура на всички претенденти за участници в класа Г-съобщавам, за да могат те да бъдат определени като принадлежащи към тази лексикосемантична групировка. Семантичната структура на глагола *съобщавам* отговаря на изискванията за архисема, т. е. тя е обща сема за всички участници в класа. Този константен елемент за класа „глаголи за съобщение“ има стойност на диференциална сема по отношение на архисемите от класове като „глаголи за мисловна дейност“, „глаголи за движение“ и др.

Особеностите в семантичната структура на глагола *съобщавам* определят неговото поведение в изречението. Те налагат изборност по отношение на синтактичните конструкции, в които глаголът се реализира в тълкуваното значение, диктуват ограниченията при неговата семантична съчетаемост, т. е. семите от значението на глагола откриват места, които се заемат от определени класове думи. Въз основа на своята семантична структура глаголът *съобщавам* проявява изборност и към морфологичната форма на думите в определени синтактични позиции. Съобразно със семантичната структура на глагола се извършва и съчетанието на значенията на компонентите от изреченията, в които той участва, т. е. семантичното съгласуване.

Синтактична съчетаемост на глагола *съобщавам*

Глаголът *съобщавам* в значението си 'A1 каузира у A2 да знае факта C' участва в следните синтактични конструкции:

1. NP VP (на NP) Sдоп. — „X съобщи на У, че Васил заминава.“
2. NP VP (на NP) това Sопр. — „X съобщи на У това, че Васил заминава.“
3. NP VP (на NP) за това Sопр. — „X съобщи на У за това, че Васил заминава.“
4. NP VP (на NP) за NP1 — „X съобщи на У за заминаването на Васил.“
5. VP VP (на NP) за NP — „X съобщи на У за Васил.“
— „X съобщи на У за заминаването.“
6. NP VP (на NP) NP — „X съобщи на У новината.“

На синтактично равнище ние ще говорим за синтактични валентности на глагола *съобщавам*. В изречението глаголът *съобщавам* е тривалентен глагол. Но във всички наблюдавани конструкции непрякото допълнение (на NP), което експлицира семата A2, е факултативно, т. е. имаме слаба синтактична реализация на тази сема.

Семата 'съдържание', която е елементарен предикат от значението на глагола, на синтактично равнище се реализира от: подчинено че-изречение (1); неидентифициран елемент от главното изречение, който се пояснява от подчинено определително изречение (2, 3); номинализация на допълнителното че-изречение (4); непряко допълнение (5) и от пряко допълнение (6).

Тя изисква задължителна експликация на синтактично равнище, което се постига с разнообразни синтактични изразни средства. При „глаголите за съобщение“, както и при „глаголите за интелектуална дейност“ като общо правило за семантично съответствие между глагола и неговия обект важи изискването за „пропозиционално допълнение“⁶. Както беше казано, в позиция на допълнение при глагола влизат подчиненото допълнително че-изречение, неговата номинализация, непрякото и прякото допълнение. В първите два случая („Х събщи на У, че. . .“ и „Х събщи на У за заминаването на В“) можем да говорим за същинско съобщение, а при „Х събщи на У за Васил (сватбата)“ и „Х събщи на У истината“ за тема на съобщението.

Ю. Д. Апресян разглежда това явление на семантично равнище като „разцепване на валентности“⁷. То е особено типично за 'субекта', 'обекта' и 'съдържанието'. 'Съдържанието' се разцепва на синтактически съподчинени обозначения за тема и рема, напр.: „Х събщи на У за Петър (тема), че заминава утре (рема).“

Представянето на семата 'съдържание' на синтактично равнище от предикатен израз („Той събщи, че. . .“), от пропозитивна лексика („Той събщи за случката“), които назовават ситуация и наред с това думи, които означават участник в тази ситуация („Той събщи на Петър за Иван, (че е избягал от час“) може да се обясни и с това, че когато в семантичната структура имаме няколко предикативни единици, на синтактично равнище те могат да се реализират частично.⁸ В значението на глагола *съобщавам* имаме три елементарни предиката и единият от тях ('фактът С') в някои случаи се реализира частично на синтактично равнище, т. е. само чрез актант от ситуацията, напр.: „Той събщи за момчето.“

Въпросът за синтактичната съчетаемост на глагола *съобщавам* по обект бе разгледан по-подробно, тъй като при останалите участници в класа се наблюдава изборност по отношение на синтактичните реализации на С и това служи като формален признак за тяхното субкатегоризиране. В синтактичните позиции, открити от С, влизат различни класове от думи и разясненията, дадени във връзка с особеностите на тази сема, дават възможност да се обяснят и някои положения от семантичната съчетаемост на *съобщавам* и другите глаголи от класа.

Семантична съчетаемост на глагола *съобщавам*

Съобщавам като предикат притежава семантичната специфика на предикатните думи, а именно т. нар. „референтна ограниченост“, която се изразява в това, че той означава признак, отделен само в определен клас обекти. При глагола *съобщавам* това са изисквания и ограничения към класовете думи, които влизат на местата, открити от А1, А2, С, т. е. от елементите от неговото значение. Както беше посочено, ограниченията могат да бъдат лексикални, т. е. да се задават като списък от думи, или лексико-семантични, които се представят като съвкупност от семантични признаци, релевантни за даден клас от думи, които се съчетават с глагола в определена синтактична позиция.

На мястото на семата А1 влиза класът от думи с характеристика (+од., +чов., ±нар., +конкр., +бр.). Това са семантичните параметри на класа

⁶ Н. Д. Арутюнова. Предложение и его смысл. М., 1976.

⁷ Ю. Д. Апресян. Цит. съч., с. 154.

⁸ Е. Н. Старикова. Имплицитная предикативность в современном английском языке. Киев, 1974, с. 3—20.

думи 'лице'. Морфологически тези думи се реализират като съществителни собствени и нарицателни и като местоимения.

Мястото на А1 на изреченско равнище се заема и от клас думи с характеристика 'средство за предаване и разпространение на информация'. Тези думи могат да се зададат като лексикален списък, напр.: *вестник, преса, телеграфна агенция* и др. Глаголите от класа Г-съобщавам са глаголи, които разкриват интерперсонални отношения. Ето защо появата на думи с характеристика, различна от 'лице', в позицията, открита от А1, ни връща към семантичната структура на глагола *съобщавам*. В 'А1 каузира у А2 да знае факта С'. Тук 'източникът' (А1) се заменя със семата 'средство', но в рамките на цялата семантична структура, като семантична валентност на елементарния предикат 'каузирам' семата 'средство' изпълнява ролята на 'източник'. Това определя възможността споменатият списък от думи като „радио“, „преса“ и др. да изпълняват ролята на 'отправител на съобщение' в изречението. Появата на тези думи в позиция на подлог изисква нулева реализация на непрякото допълнение, което представя семата А2 на синтактично равнище. Това синтактично ограничение произтича от семантиката на тези думи, които предполагат 'масов получател на съобщението', който не предполага пряко назоваване. По-подробно върху този проблем ще се спрем при подкласа Г5-оповестявам, при който споменатите ограничения са типични и се диктуват от диференциалните семи за този подклас.

Думите, които заемат мястото на семата А2 ('адресата'), в изречението имат характеристика 'лице'.

Семата 'съдържание' (С) се разкрива най-експлицитно, когато позицията на второто допълнение при глагола *съобщавам* се заема от предикатен израз, т. е. когато мястото, дадено от елементарното значение С от семантичната структура на глагола, се заема от 'ситуация', описана с изречение, напр.: „Той събщи на Мария, че ще я чака пред театъра.“

Но елементарният предикат ('фактът С') от значението на *съобщавам* може да се представя имплицитно на синтактично равнище. Това се наблюдава в конструкциите, където мястото на С е заето от непряко и пряко допълнение.

В позицията на непряко допълнение влиза следният клас думи: („Х събщи на У за) *случката, събитието, произшествието, сватбата, скандала, заминаването* и др.“ Думите от примера имат характеристика 'думи—действия' и при тях в рамките на един езиков знак е назована 'ситуация'. Думите от зададения списък могат да бъдат пояснени откъм участник, място и с помощта на други характеристики, напр.: „Х събщи на У за (произшествието, което стана на тяхната улица; сватбата на Петър; заминаването, че се е отложило).“

В позицията на непрякото допълнение влиза и конкретна лексика, напр.:

„Х събщи на У за момчето.“

„Х събщи на У за котката.“

„Х събщи на У за дървото.“

В първия пример думата, която заема мястото на С, означава 'лице', във втория пример тя принадлежи към клас думи с характеристика (+од., -чов., +нар., +конкр., +бр.), а в третия пример думата се отнася към клас думи с характеристика (-од., -чов., +нар., +конкр., +бр.). Трите примера се различават по отношение на семантичната пълнота на изречението. Тя е резултат от различната семантична характеристика на думите, които заемат мястото на С.

Според Н. Д. Арутюнова редукцията на пропозицията преминава особено безболезнено, когато мястото на пропозицията се заема от име на 'лице'. Лицата винаги пораждат асоциация за действие, постъпка и на това основание те могат да се употребяват в позиция на събитийна лексика, докато имената на предметите, изобщо на 'нелице', изискват задължително разгърната пропозиция, за да се интерпретира правилно смисълът на изречението.⁹ С имената на 'лице' се свързва представата за агентивна роля в изречението и това може да се приеме като обяснение за възможността им да влизат в позицията, определена за 'събитие', т. е. в този случай събитието се отбелязва по участник в него. Докато при класа думи 'лице' експликацията е факултативна, при думите, означаващи 'нелице', е необходимо тяхното поясняване откъм действие, признак, напр.:

„Х съобщи на У за Иван (че е заминал, че е добър).“

„Х съобщи на У за котката, че е избягала и че е черна.“

„Х съобщи на У за дървото, че е паднало и че е зелено.“

Ограниченията по отношение на конкретната лексика с характеристика 'нелице' личат ясно при някои подкласове от Г-съобщавам, например при ГЗ-доносника („Х доносничеше за котката.“), при Г5-оповестявам, Г4-информирам и др. Глаголите от тези подкласове в съчетание с такава лексика дават семантично неправилни изречения. Налице е семантично разсъгласуване, което предполага зачертаване на сема от значението на тези думи или прибавяне на семи. На мястото на тази лексика идват думи, които осигуряват семантичното съгласуване или семантичното несъгласуване с глаголите от споменатите подкласове.

В позицията на пряко допълнение, което представя семата С, на синтактично равнище влиза класът думи, които представят предикати като „истина“, „новина“ и др. Тази съчетаемост на глагола *съобщавам* се илюстрира от следния пример:

„(Х съобщи на У) новината, хубавата вест, истината, куп лъжи, резултата, фактите, един факт.“

По отношение на тези предикати съществуват ограничения като: участие в определено съчетание за „куп лъжи“, задължителна форма за мн. число или определение за „факт“.

Между тези предикати и разгледаната събитийна лексика в позиция на непряко допълнение при глагола *съобщавам* съществуват различия в степента на абстракция. Ето защо при други представители на класа се наблюдават ограничения към изборността на разгледаните предикати.

Други класове думи, които се съчетават с глагола *съобщавам* и са неговии преки допълнения, означават 'мисловна дейност', 'чувства', 'емоции', 'преживявания', напр.:

„(Х съобщи на У) желанието си, мислите си, мнението си, страховете си, намеренията си и др.“

Ограниченията по отношение на посочените думи са, че при тях се изисква задължително присъствие на определение, което е притежателно местоимение или прилагателно. Това се обяснява с факта, че те са думи, които са резултат от психическата дейност на човека, те разкриват процеси, станали в субекта, и това налага неговата експликация. Особено ясно това семантично съгласуване е изразено при подкласа Г4-доверявам.

Когато се изследва семантиката на глагола *съобщавам* в рамките на изречението, интерес представлява синтагматичното взаимодействие на него-

⁹ Н. Д. Арутюнова. Цит. съч., с. 143, 148.

вото значение със значението на останалите компоненти от синтактичната конструкция. Върху примери, в които участва глаголет *съобщавам*, ще се разгледат някои случаи на семантично съгласуване, които бяха посочени в първата част на работата (*Обект, задачи и методи на изследването*).

1. „Дядото съобща на внучето си, че утре заминават на село.“

$$\underbrace{X.A1}_{\text{X.A1}} \quad \underbrace{R((R1(A1, R2) \wedge R2(A2, R_N))}_{\text{съобща}} \quad \underbrace{Y.A2}_{\text{на внучето си, че утре заминават на село.}} \quad \underbrace{R_N}_{\text{на село.}}$$

2. „Майсторът съобща на работниците за злополуката.“

$$\underbrace{X.A1}_{\text{X.A1}} \quad \underbrace{R((R1(A1, R2) \wedge R2(A2, R_N))}_{\text{съобща}} \quad \underbrace{Y.A2}_{\text{на работниците за злополуката.}} \quad \underbrace{R_N}_{\text{за злополуката.}}$$

Към примерите е даден и формалният запис на семантичното тълкуване на глагола *съобщавам*, а също така са представени и семи от значението на другите компоненти от изречението. В запис, който представя семите от значението на участниците в изречението, се наблюдава повтораемост на някои от семите в значението на два компонента, т. е. в рамките на словосъчетанието. Семите $A1$ и $A2$, които означават 'източник—лице' ($A1$ и 'адресат—лице' ($A2$), участвуват в значението на двата компонента от следните словосъчетания: „дядото ($A1$) съобща ($A1$)“, „майсторът ($A1$) съобща ($A1$)“; „съобща ($A2$) на внучето си ($A2$)“, „съобща ($A2$) на работниците ($A2$)“. Семата R_N , която е елементарният предикат 'факт C ' от значението на глагола, се повтаря като сема от предикатния израз, който представя C на синтактично равнище, т. е. „съобща (R_N), че... (R_N)“ и „съобща (R_N) за злополуката (R_N)“. При второто словосъчетание семата R_N участва като елементарно значение на дума-действие („злополука“). Този случай на повтораемост на семите в значението на компонентите от изречението отговаря на същинското семантично съгласуване. Повтарянето на семите 'източник-лице', 'адресат-лице' и на семата за 'ситуация' (R_N) изпълнява организираща функция по отношение на смисъла на изречението.

3. „Петър съобща на Васил с писмо, че ще го очаква по празниците.“

$$\underbrace{R.\text{средство}}_{\text{R.средство}} \quad \underbrace{.\text{средство}}_{\text{.средство}}$$

В примера 3 наблюдаваме същите семантични съгласувания, както при примери 1 и 2. Но тук в изречението участва и съчетанието „съобща с писмо“. Семата 'средство', която присъствува в значението на „писмо“, не участва в досега представяната семантична структура на *съобщавам*. Това предполага семантично разсъгласуване. За да бъде неутрализирано семантичното разсъгласуване, трябва да прибавим или премахнем сема от значението на единия от компонентите на словосъчетанието. В случая добавяме сема в значението на *съобщавам*. Глаголет разширява своето значение със семата 'средство' и настъпват изменения в обема на понятието му — то се стеснява. Дефиницията на *съобщавам* с тази диференциална сема на РСБКЕ е 'писмено или по друг начин давам възможност на някого да узнае нещо'. В семантичната структура на глагола *съобщавам* вече участва диференциалната сема 'средство' и по нея той се субкатегоризира към подкласа на глаголите *телеграфирам*, *телефонирам*, *пиша* и др. Но само при глагола *съобщавам* в това значение в изречението е задължителна и появата на дума, която съдържа в своето значение семата 'средство', т. е. при него е наложителна експликацията на семантичното съгласуване в рамките на словосъчетанието, напр.:

„X съобща на Y с телеграма, че...“ — „X телеграфира на Y, че...“
 „X съобща на Y по телефона, че...“ — „X телефонира на Y, че...“
 „X съобща на Y с писмо, че...“ — „X писа на Y, че...“

4. „Той съобщи на всички (на колектива) за скандала.“

R.множество

.множество

5. Вестниците

.средство

съобщиха, че. . .

R.множество . средство

За да се осъществи семантичното съгласуване в тези два примера между компонентите от съчетанията „съобщи на всички“ и „вестниците (пресата) съобщиха“, в значението на глагола *съобщавам* — 'A1 каузира у A2 да знае факта C' — трябва да се добавят диференциалната сема 'множество'. За съчетанието „съобщи на всички“ то присъствува и в двата компонента. В съчетанието „пресата съобщиха“, за да осъществи съгласуване, се предполага също изменение в семантичната структура на *съобщавам*. В нея семата 'средство' изпълнява ролята 'на източник'. И така, семата 'средство' е част от значението на думите „вестник“, „преса“ и глагола *съобщавам*.

И в тези два примера глаголят *съобщавам* участва с изменения в семантичната структура. Добавените диференциални семи 'множество' и 'средство', което изпълнява роля на A1, стесняват обема на неговото понятие, разширяват неговото значение и *съобщавам* се субкатегоризира в класа на Г5-оповестявам. Това значение на глагола е отразено в РСБКЕ като 'давам гласност; оповестявам, известявам'.

От разгледаните примери може да се направи изводът, че въз основа на параметрите синтактична и семантична съчетаемост и взаимодействието на значението на глагола „съобщавам“ със значенията на другите компоненти от изречението се обосновава многозначността на глагола. Те са процедура и за субкатегоризация на този глагол в семантичните класове Г5-оповестявам и Г1-телефонирам (пиша) по неговите разширени значения.

Освен семантиката на глагола *съобщавам* в работата се описва и семантиката на субкатегоризираните в класа семантични подкласове Г1-информирам, Г2-докладвам, Г3-доносничка, Г4-доверявам и Г5-оповестявам.

СЕМАНТИЧНО ОПИСАНИЕ НА ПОДКЛАСА Г1-ИНФОРМИРАМ

Представители на лексико-семантичния клас „глаголи за съобщение“ са и глаголите *информирам, уведомявам, осведомявам*. В тяхната семантична структура участва архисемата на общия клас 'A1 каузира у A2 да знае факта C'.

Но освен нея в семантичното тълкуване на тези глаголи влиза и диференциалната сема 'A1 и A2 изпълняват социална роля' (а). Диференциалната сема а отбелязва допълнителната характеристика за A1 и A2 в значението на тези глаголи. По нея те се субкатегоризират като подкласа Г1-информирам в общия клас на „глаголите за съобщение“.

За разкриване на семантиката на глаголите от подкласа Г1-информирам е без значение съотношението между социалната роля на A1 и тази на A2. При тези глаголи 'отправителят на съобщението' (A1) може да изпълнява роля на 'подчинен' и на 'началник', 'получателят на съобщението', също може да влиза в една от двете роли, напр.:

„Началникът информира подчинените си за произшествието.“

„Подчинените на Петров го информираха за произшествието.“

Диференциалната сема 'A1 изпълнява социална роля и A2 изпълнява социална роля' може да се представи като зависимостта $A1 \leftarrow \text{---} \rightarrow A2$, където двупосочността на връзката между A1 и A2 разкрива възможността на A1 и A2

да участвуват в еднаква степен в различни в йерархическо отношение социални роли.

Диференциалната сема 'A1 и A2 изпълняват социална роля' бе разглеждана и с оглед на един по-конкретен семантичен признак — 'съотношение между социалните роли на A1 и A2', тъй като той е част от значението на други два подкласа Г2-докладвам и Г3-доносител и това разкрива възможността да се търсят зависимостите на трите подкласа на основата на разглежданата част от тяхното значение.

Ако съпоставим семантичната структура на глаголите от подкласа Г1-информирам с тази на глагола *съобщавам*, разликата между двете структури е налице. В семантичната структура на подкласа участва диференциалната сема .а, която разширява значението на глаголите от Г1-информирам и стеснява обема на техните понятия. Това ни дава основание да говорим, че между *съобщавам*, който представя класа Г-съобщавам и подкласа Г1-информирам, съществува отношение на включване, т.е. Г-съобщавам $\supset$ Г1-информирам.

В работата се използват някои понятия от теория на множествата, с които се обясняват зависимостите между отделните подкласове, а също така и участието им в класа. Общият клас и подкласовете се разглеждат като множества (съвкупности от елементи, в работата „глаголи за съобщение“), между които съществуват следните отношения: отношение на включване ($\supset$), което се предполага за всички подкласове спрямо общия клас; отношение на пресичане ($\cap$), което се наблюдава в случаите, когато подкласовете съвпадат по части от своите значения; отношение на обединение ($\cup$). Пример за това е обединението на всички подкласове до общия клас, което не се отчита в работата, тъй като тук са описани само част от подкласовете на лексико-семантичния клас Г-съобщавам.

Семантичното тълкуване на Г1-информирам е: 'A1 каузира у A2 да знае факта С и A1, A2 изпълняват социална роля'. Формалният запис на семантичната дефиниция е $R_{\text{инф.}}((R1(A1.a, R2) \wedge R2(A2.a, R_N))$.

Посочената диференциална сема от тълкуването на глаголите от подкласа оказва влияние върху тяхното поведение в изречението. Продиктуваните от нея ограничения по отношение на синтактичната и семантична съчетаемост са формалните параметри за отделянето на Г1-информирам в класа, а също и за разграничаването му от другите подкласове.

Синтактична съчетаемост на глаголите от подкласа Г1-информирам

При всички семантични подкласове се посочват синтактичните конструкции, типични за *съобщавам*. Това дава възможност да се съпоставят синтактичните реализации на всеки подклас с тези на представителния за общия клас глагол *съобщавам*. Случаите, когато глаголите от даден подклас не участвуват в някоя от синтактичните конструкции, се отбелязват със знака⁺. Отчита се и факултативността или задължителността на допълнението (пряко или косвено в зависимост от преходността на глагола), което заема мястото на 'адресата', тъй като това е един от параметрите за отделяне на подкласовете. Глаголите *информирам*, *уведомявам* и *осведомявам* участвуват в следните синтактични конструкции:

1. NP VP NP Sдоп. — „Диспечерът информира (уведоми, осведоми) пътниците, че влакът от Варна ще пристигне на втори коловоз.“
2. NP VP NP това Sопр.⁺

3. NP VP NP за това Sopr. — „Началникът информира (уведоми, осведоми) секретарката за това, че ще говори пред отдела за текущите задачи.“
4. NP VP NP за NP1 — „Бригадирът на първо звено информира (уведоми, осведоми) командира за изпълнението на дневния план.“
5. NP VP NP за NP — „Секретарят ни информира (уведоми, осведоми) за решението.“
6. NP VP NP NP+
7. NP VP NP — „Той ще има грижата да информира (уведоми, осведоми) хората.“
— „Той ме информира (уведомява, осведомява) редовно.“

Глаголите от подкласа не участвуват в конструкциите 2 и 6. Това се обяснява с факта, че те са преходни глаголи и не допускат реализирането на две преки допълнения.

Конструкцията 7 — NP VP NP („Той ме информира.“) се приема за формален синтактичен диференциращ признак, по който разглежданите глаголи се отделят като подклас в класа Г-съобщавам. В тази конструкция глаголите *информирам*, *уведомявам* и *осведомявам* сигнализируют, че е направено съобщение, но съдържанието на това съобщение не се разкрива, т. е. семата 'факт С' не се реализира на синтактично равнище.

Друга особеност на подкласа е тази, че позицията на прякото допълнение, открита от семата A2, е задължителна при случаи, когато A1 е 'лице'. По този формален синтактичен признак глаголите от подкласа се различават от разгледания представителен глагол *съобщавам*.

Когато в семантичната структура на глаголите от подкласа семата 'средство' участва на мястото на A1, на синтактично равнище не се реализира семата A2, напр.: „Вестниците информираха (уведомиха, осведомяваха+), че конфликтът на ирано-иракската граница се задълбочава.“ Глаголът *осведомявам* не допуска семата 'средство' в своето значение. Това 'разкрива възможности за субкатегоризация и в рамките на подкласа.

Семантична съчетаемост на глаголите от подкласа Г1-информирам

Семантичната съчетаемост на глаголите от подкласа се разглежда с оглед уточняване на тяхната семантична структура и установяване на ограниченията, типични за тях.

Местата, които откриват семите A1 и A2, се заемат при всички глаголи от думи с характеристика 'лице'.

Диференциалната сема за подкласа 'A1 и A2 изпълняват социална роля' предполага включването на класове думи в позициите на A1 и A2, които съдържат в своето значение допълнителни характеристики на лицата, напр.: 'звание', 'длъжност', 'чин' и т. н.

В случаите, когато мястото на 'източника' в семантичната структура е заето от семата 'средство', в позицията на подлог при глаголите от подкласа влизат класове думи, които означават 'средство за предаване и разпространение на информация', напр.: „телеграфна агенция“, „печат“, „вестник“ и др. За глагола *осведомявам* не се отчита съчетаемост с този клас думи.

Мястото на семата 'факт С' се заема от предикатен израз, който експлицира 'ситуация', напр.: „Той го информира, че ще достави материала.“

В позицията на непрякото допълнение, което представя С на синтактично равнище, влизат класа думи-действия и клас думи, означаващи 'лице' — „Той го информира за случката.“

„Той го информира за Иван.“

В сравнение с глагола *съобщавам* за глаголите от подкласа съществуват ограничения по отношение на лексиката с характеристика 'нелице'; думи, които означават 'мисли', 'чувства', 'емоции' и др.; предикати от типа на „истина“, „новина“, „вест“ и др. Тези ограничения по отношение на споменатите класове думи, които при глагола *съобщавам*, както и при други подкласове, като Г4-доверявам и т.н. влизат на мястото, открито от С, са признак за субкатегоризиране на подкласа в класа на Г-съобщавам и за отделянето му от други подкласове.

СЕМАНТИЧНО ОПИСАНИЕ НА ПОДКЛАСА Г2-ДОКЛАДВАМ

Глаголите *докладвам* в значението 'съобщавам някому нещо; долагам' (РСБКЕ), *долагам* и *донасям* в значението 'правя служебно съобщение за нещо пред ръководно лице или учреждение' (РСБКЕ) се организират в подкласа Г2-докладвам в лексико-семантичния клас на „глаголите за съобщение“. Основание за тяхното отделяне в подклас ни дава присъствието на диференциалната сема 'съотношение между социалните роли на А1 и А2' в семантичната структура на тези глаголи. Диференциалната сема бележим със символа .б.

Когато говорим за съотношение между социални роли, трябва да се отчете и посоката на йерархията между тях. За подкласа Г2-докладвам това е отношението на зависимост на А1 от А2 или $A1 \leftarrow \dots \leftarrow A2$. Стрелката с посока от А2 към А1 показва подчиненото положение на А1, който изпълнява определена социална роля спрямо А2, който изпълнява роля на по-високостоящ в служебната, обществената йерархия.

Съпоставянето на семантичните тълкувания на глагола *съобщавам* ('А1 каузира у А2 да знае факта С'), на подкласа Г1-информирам ('А каузира у А2 да знае факта С и А1, А2 изпълняват социална роля') и на подкласа Г2-докладвам ('А1 каузира у А2 да знае факта С и А1 и А2 изпълняват социални роли, които са в определено съотношение') разкрива отношението на последователно включване за тези три множества Г-съобщ. $\supset$ Г1-инф. $\supset$ Г2-докладвам. Подкласът Г2-докладвам се включва в подкласа Г1-информирам, а той в общия клас Г-съобщавам. Отношението на включване на Г2-докладвам в общия семантичен клас и в подкласа Г1-информирам предполага общи характеристики между подкласа Г2-докладвам с останалите два класа, но наред с това и диференциращи го признаци. По отношение на тълкуването общото със семантичната структура на *съобщавам* и подкласа Г1-информирам е архисемата 'А1 каузира у А2 да знае факта С'. Общото между Г1-информирам и Г2-докладвам в тяхното значение е елементарното значение 'А1 и А2 изпълняват социални роли'. Но при Г2-докладвам значението се разширява с диференциалната сема 'съотношение между социалните роли на А1 и А2', обемът на понятията за глаголите от подкласа се стеснява и това определя включването им в останалите два класа.

Формалният запис на семантичното тълкуване на Г2-докладвам отразява всички особености от семантичната му структура, но в по-имплицитен вид — $R_{\text{докл.}}((R1(A1.a.б, R2) \wedge R2(A2.a.б, R_N))$.

Особеностите от семантичната структура на глаголите от подкласа определят и спецификата на тяхното функциониране в изречението.

Синтактична съчетаемост на глаголите от подкласа Г2-докладвам

Синтактичната съчетаемост на глаголите от подкласа се наблюдава в следните синтактични конструкции:

1. NP VP (на NP) Сдоп. — „Редникът Петров докладва (докложи, донесе) на дежурния офицер, че учението е минало успешно.“
2. NP VP (на NP) това Сопр.+
3. NP VP (на NP) за това Сопр. — „Разузнавачите докладваха (докложиха, донесоха) на командира за това, че откъм границата се е спуснала полиция.“
4. NP VP (на NP) за NPI — „Председателят на бюрото докладва (докложи, донесе) в профкомитета за утвърждаването на участниците за конференцията.“
5. NP VP (на NP) за NP — „Той докладва (докложи, донесе) на началника за нарушението.“
6. NP VP (на NP) NP — „Той докладва (докложи+, донесе+) на началника резултатите.“
7. NP VP на NP — „Той му докладва (докложи, донесе).“
„Докложи ли му?“

Глаголите от подкласа не участвуват в конструкция 2. При двата глагола *докладвам* и *донесам* съществуват ограничения и по отношение на конструкция 6, която е разрешена за *докладвам*. С всички представители от класа се реализира и конструкция 7.

Тези синтактични особености са характерни и за подкласа Г1-информирам. Диференциален признак за разграничаването на двата подкласа на синтактично равнище е факултативността на непрякото допълнение, което заема позиция, открита от семата А2 при Г2-докладвам. При Г1-информирам се изисква задължителна експликация на А2 на синтактично равнище. Изискването за нулева реализация на синтактично равнище на А2 при Г1-информирам се налагаше от семата 'средство' в неговото значение. Но глаголите от Г2-докладвам имат ограничение по отношение на тази сема в своята семантична структура.

По-особен е случаят при глагола *донесам* по отношение на отчетения за подкласа параметър — факултативност на позицията, открита от А2. Синтактично той допуска тази факултативност, но това води до многозначност, напр.: „Той донесе на (началника, момчетата) за случката.“ При факултативност на непрякото допълнение глаголът *донесам* може да се разглежда и в значение на *съобщавам*. Ето защо изискването за задължителност на непрякото допълнение при *донесам* е с оглед на снемането на многозначността. Този въпрос ще бъде разгледан по-подробно във връзка със семантичната съчетаемост и семантичното съгласуване на глагола.

Семантична съчетаемост на глаголите от подкласа Г2-докладвам

Мястото, открито от А1 и А2, се заема от думи с характеристика 'лице'. Друго изискване, което се предявява към класа думи, които заемат тези места, е да съдържат в своето значение семи, които разкриват зависимостта на 'съобщението' в служебно отношение от 'получателя на съобщението'. Това отношение се експлицира на синтактично равнище от двойки думи с

характеристика 'началник—подчинен', напр.: „Дежурният лекар докладва на началника на отделението, че през нощта не са постъпили тежко болни.“

Когато A1 и A2 се заместват от местоимения, собствени имена и нарицателни имена за 'лица' като „момче“, „човек“, „старец“ и др., в значението на които диференциалната сема .б — 'съотношение между социалните роли на A1 и A2' не присъства, при глаголите докладвам и долагам не се нарушава семантичната пълнота на изречението, напр.: „Той му докладва (доложи) за случката.“

Глаголът *донасям*, който е многозначен, изисква експликация на диференциалната сема .б в значението на думите, които влизат на мястото на A1 и A2, напр.: „Секретарката донесе на директора, че материалите за съвещанието са подготвени.“

При глаголите от този подклас мястото на A2 се заема и от класа думи с характеристика 'организация', 'институция'. На синтактично равнище те заемат позиция на обстоятелство за място, напр.: „Той докладва в министерството.“ С този клас думи се съчетават и разгледаният глагол *съобщавам*, и глаголите от подкласа Г1-информирам. Но при тях съществува допълнително ограничение към клас думи, които влизат в позиция на С, т. е. относно темата на съобщението.

Съчетаемостта на глаголите от подкласа Г2-докладвам, наложена от елемента от значението 'факт С', не се различава от тази за глаголите от подкласа Г1-информирам. Мястото на С се заема от предикатен израз, думи-действия, лица, които участвуват в ситуацията. Ограниченията са по отношение на думи с характеристика 'нелице' и класовете думи, означаващи „мисли“, „чувства“ и т. н.

Друг признак, по който се определя семантиката на глаголите от подкласа, е отчитане на семантичната съгласуваност между компонентите в изречението, в които участвуват тези глаголи.

В примери само с глагола *донасям* ще разгледаме синтагматичното взаимодействие между неговото значение и това на останалите компоненти в изречението.

1. „Дежурният лекар донесе
 $\underbrace{\text{X.A1.a.б}}_{\text{началника на отделението,}} \quad \underbrace{\text{R}_{\text{докл.}}((\text{R1}(\text{A1.a.б}, \text{R2}) \wedge \text{R2}(\text{A2.a.б}, \text{R}_N))}_{\text{че болните са приети.}} \quad \text{на}$
 $\underbrace{\text{Y.A2.a.б}}_{\text{R}_N}$
2. „Той донесе, че болните са приети.“
 $\underbrace{\text{X.A1}}_{\text{R}_{\text{съоб.}}} \quad \underbrace{\text{Y.A2}}_{\text{R}_{\text{съоб.}}} \quad \underbrace{\text{R}_{\text{съоб.}}((\text{R1}(\text{A1}, \text{R2}) \wedge \text{R2}(\text{A2}, \text{R}_N))}_{\text{R}_N}$
3. „Предателят донесе на властите
 $\underbrace{\text{X.A1.в}}_{\text{за Иван.}} \quad \underbrace{\text{R}_{\text{донос.}}((\text{R1}(\text{A1.в}, \text{R2}) \wedge \text{R2}(\text{A2.a.б}, \text{R}_N))}_{\text{Y.A2.a.б}}$
 $\underbrace{\text{R}_N}$

В пример 1 имаме семантично съгласуване между значението на глагола *донасям*, с което той участва в подкласа Г2-докладвам и значението на компонентите „дежурният лекар“ и „началника на отделението“. Диференциалната сема 'съотношение между социалните роли на A1 и A2', изразена със символите A1.a.б и A2.a.б, присъства в семантичната структура и на двата компонента от словосъчетанията „дежурният лекар донесе“ и „донесе на началника на отделението“. Семата 'съотношение между социалните роли на

A1 и A2' изпълнява организираща роля относно смисъла на изречението. Както казахме, в този пример наблюдаваме същинско семантично съгласуване.

В пример 2 глаголет *донасям* не може да се представи със семантичната структура от пример 1, тъй като компонентите, които се съчетават с него, не съдържат в своето значение семата 'съотношение между социалните роли на A1 и A2' (A1.а.б и A.а.б). При словосъчетанията „той донесе“ и „му донесе“ имаме случай на семантично несъгласуване спрямо значението на глагола *донасям* от подкласа Г2-докладвам. Ето защо от значението на глагола отпада семата (A1.а.б и A2.а.б); *донасям* стеснява своето значение и увеличава обема на понятието, което го представя на сигнификативно равнище. В пример 1 глаголет *донасям* реализира значение, идентично с това на глагола *съобщавам*. Пример 2 се изравнява по значение с примери като „Момчето донесе на другарите си за случката.“

Пример 3 представя ново изменение в структурата на *донасям* по отношение на тази, с която той участва в подкласа Г2-докладвам. В значението на глагола се актуализира потенциалната семата в-отношение на A1 към субекта на факта C', по която той се субкатегоризира в подкласа Г3-доносника. Това значение на глагола *донасям* се реализира и в синтактичната конструкция NP VP на NP — „Той донасяше на началника“. По-подробно семантичната структура на глагола *донасям* ще бъде разгледана в подкласа на Г3-доносника. Анализираният пример представя случай на семантично разсъгласуване. Резултатът е изменения в семантичната структура на глагола *донасям*, след което наблюдаваме семантично съгласуване между неговото ново значение и елементите от неговия синтактичен и семантичен контекст.

Формалният запис на семантичните тълкувания на глагола *донасям* показват ясно разликите между трите семантични структури на глагола, по които той се субкатегоризира в три подкласа:

$R_{\text{докл.}}((R1(A1.а.б, R2) \wedge R2(A2.а.б, R_N))$ *донасям* от Г1-докладвам
 $R_{\text{съобщ.}}((R1(A1, R2) \wedge R2(A2, R_N))$ *донасям* в зн. на *съобщавам*
 $R_{\text{донос.}}((R1(A1.в, R2) \wedge R2(A2.а.б, R_N))$ *донасям* от Г3-доносника

СЕМАНТИЧНО ОПИСАНИЕ НА ПОДКЛАСА Г3-ДОНОСНИКА

В подкласа Г3-доносника влизат глаголите: *доносника*, *донасям* в значението 'правя донос; доносника' (РСБКЕ), *издавам* в значението 'доносника' (РСБКЕ), *клеветя* в значението 'издавам тайна с цел да напакостя' (РСБКЕ) и *обаждам* в значението 'издавам' (РСБКЕ).

Възможността разглежданите глаголи да реализират синтактичната конструкция, типична за представителите на общия семантичен клас — NP VP на NPS доп., която разкрива на синтактично равнище най-експлицитно семантичната структура 'A1 каузира у A2 да знае факта C', е този формален признак, който ни дава основание да ги отнесем към лексико-семантичния клас на „глаголите за съобщение“.

Допълнителните характеристики в значението на тези глаголи, които се отнасят до A1, A2 и 'факта C', са субкатегориалните признаци, по които глаголите се отделят в подкласа Г3-доносника. Тези допълнителни характеристики представят диференциалните семи на подкласа. В семантичната структура на подкласа участва диференциалната семата 'A1 има негативни намерения към субекта на факта C' (в), т. е. тя разкрива отношението на A1 към субекта на C. В значението на глаголите участва и семата 'A2 изпълнява социалната роля да упражнява контрол и да санкционира' (а.б). Като се има пред вид съдържанието на тези семи, може да се направи изво-

дът, че 'фактът С е тайно сведение за субекта на С, което не трябва да се знае от А2'.

Ако съпоставим семантичната структура на глаголите от разглеждания подклас с тази на глаголите от Г1-информирам и Г2-докладвам, общото между тях се отнася до характеристиката на А2 — 'изпълнява определена социална роля'. Но при подкласа Г3-доносника тази социална роля е конкретизирана — 'А1 изпълнява социалната роля да упражнява контрол и да санкционира'. За подкласовете Г2-докладвам и Г3-доносника общ признак е и посоката на йерархичните отношения между А1 и А2, т. е. $A1 \leftarrow A2$. Но при подкласа Г3-доносника, А1 не е задължително да изпълнява социална роля, напр.:

„Приятелят на Петър донесе за него в полицията.“

„Агентът обади за Петър в полицията.“

Формалният запис, който интерпретира семантичното тълкуване на глаголите от подкласа Г3-доносника, е: $R_{\text{донос.}}((R1(A1.v, R2) \wedge R2(A2.a.6, R_N))$.

Елементарните смисли от семантичната структура на глаголите от подкласа определят до голяма степен и тяхното поведение в изречението.

Синтактична съчетаемост на глаголите от подкласа Г3-доносника

1. NP VP на NP Сдоп. — „Той доносничеше⁺ (донесе, издаде, наклевети, обади) на властите, че Петър подпали къщата на кмета.“
2. NP VP на NP това Sопр. — „Той доносничеше⁺ (донесе⁺, издаде, наклевети⁺, обади) на властите това, че Петър...“
3. NP VP на NP за това Sопр. — „Той доносничеше⁺ (донесе, издаде⁺, наклевети⁺, обади) на властите за това, че Петър...“
4. NP VP на NP за NP1 — „Той доносничеше⁺ (донесе, издаде⁺, наклевети⁺, обади) на властите за подпалването на кметската къща.“
5. NP VP на NP за NP — „Той доносничеше (донесе, издаде⁺, наклевети⁺, обади) на властите за Петър.“
6. NP VP на NP NP — „Той доносничеше⁺ (донесе⁺, издаде, наклевети, обади) на властите Петър.“
7. NP VP на NP — „Той доносничеше (донасяше, издаде⁺ наклевети⁺, обади⁺) на властите.“
8. NP VP — „Всички знаят, че той доносници.“

Всички представители на подкласа с изключение на глагола *доносника* участват в синтактичната конструкция 1 — NP VP на NP Сдоп. Глаголът *доносника* в тази конструкция е в допълнителна дистрибуция спрямо останалите глаголи от подкласа. В този контекст те участват в значение на 'доносника'.

Друга конструкция, в която участват всички глаголи от подкласа, е тази, при която мястото, открито от семата 'факт С', се заема от пряко или непряко допълнение (NP VP на NP NP, NP VP на NP за NP). Глаголите *издавам*, *клеветя* и *обаждам* като преходни глаголи участват в конструкцията с пряко допълнение („Той издаде (наклевети, обади) на властите Иван.“), а глаголите *доносника*, *донасям* и *обаждам* се реализират в изречението с непряко допълнение („Той доносничеше (донесе, обади) на властите за Иван.“). Позицията на допълнението (пряко или непряко) винаги се

заема от клас думи с характеристика 'лице'. Посочените формални признаци, реализирането на семата 'факт С' на синтактично равнище като допълнение и експликацията ѝ от клас думи с характеристика 'лице' са основание за субкатегоризирането на разглежданите глаголи в подкласа ГЗ-доносника.

Друг диференциален признак при този подклас е задължителността на непрякото допълнение, което реализира семата А2.

Глаголите *донасям* и *обаждам* участвуват в най-голям брой синтактични конструкции: за глагола *донасям* това са 1, 3, 4, 5 и 7 от с. 33; за глагола *обаждам* това са конструкциите 1, 2, 3, 4, 5 и 6 от същата страница. Тези богати синтактични възможности на двата глагола се обясняват с факта, че те имат и по-тясно значение, което съвпада с това на глагола *съобщавам*, и участвуват в конструкции, типични за него. Значението, с което те влизат в подкласа ГЗ-доносника, налага само задължителната реализация на непрякото допълнение, което представя А2 на синтактично равнище, а също така специални изисквания към класа думи в тази позиция.

Глаголите *доносника* и *донасям* участвуват в конструкция 7 — „Той доносничеше (донасяше) на властите“. Тук на синтактично равнище не се реализира семата С. По този синтактичен признак те съвпадат с представителите на подкласовете Г1-информирам и Г2-докладвам.

Глаголът *доносника* се реализира в конструкцията NP VP („Той доноснич.“). Това силно синтактично ограничение за глагола може да се обясни с невъзможността да се предизвикат изменения в неговата семантична структура от типа на разширение или стесняване на неговото значение под влияние на семантичен контекст.

Семантична съчетаемост на глаголите от подкласа ГЗ-доносника

Мястото на семата А1 се заема от клас думи с характеристика 'лице'. В тази позиция могат да участвуват и класове думи, означаващи 'длъжност', 'чин', 'участник в приятелско отношение или отношение на роднинство', до тези характеристики не са задължителни.

Съществува и клас думи, който може да се тълкува с 'тоз, който доноснич', т. е. това е сема от значението на думите от този клас. Те могат да бъдат зададени в лексикален списък: *предател*, *агент*, *агент-провокактор*, *доносчик*, *клеветник*, *издайник* и т. н. Към този клас думи, които влизат на мястото на А1, глаголите от подкласа проявяват ограничения. Повторяемостта на сема от тяхното значение и това на глагола често води до семантична хаплогология, напр.: „Клеветникът наклевети ремсистите на кмета.“ Аналогичен е случаят с „доносчикът доносничеше в полицията за Иван“.

Думите от този клас най-често се употребяват при други глаголи от Г-съобщавам и изреченията, образувани с другите представители от класа, са синонимни на фразите, в които участвуват глаголите от подкласа ГЗ-доносника, напр.:

„Той доносничеше в полицията за Иван.“

„Доносчикът събщи в полицията за Иван“ — „Този, който доноснич, събщи в полицията за Иван.“

В примера „той направи донос в полицията за Иван“ производната „донос“ има семантична структура, близка до глагола *доносника*. Тя наследява и валентностите на глагола — „доносът на Петър за Иван в полицията“, където обектът Петър отговаря на А1 от значението на *доносника*, обстоятелството „в полицията“ съответствува на А2, а вторият обект „за Иван“ отговаря на 'субекта на факта С'.

Посочените три примера имат инвариантен смисъл, който съответствува на ситуацията 'доносника'.

Мястото на семата А2 се заема от клас думи, който задължително трябва да има в своето значение семата 'А2 изпълнява социалната роля да упражнява контрол и да санкционира'. Те се задават с лексикален списък, напр.: *власт, власти, полиция* и др.

Мястото на семата 'факт С' се заема от предикатен израз, който експлицира постъпката на субекта от 'факта С'.

В позицията на пряко или непряко допълнение, открита от С, влизат думи с характеристика 'лице'. Те експлицират субекта на елементарния предикат С. Това е признак, който характеризира подкласа и се изисква от диференциалната сема 'А1 има негативни намерения към субекта на факта С'.

Разгледаните параметри: семантично тълкуване на глаголите *доноснича, донасям, издавам, клеветя и обаждам*, семантична и синтактична съчетаемост на тези глаголи, дават основания за отделянето им както в общия клас на „глаголите за съобщение“, така и в семантичния подклас Г3-доноснича.

Наблюденията върху семантичното съгласуване на глаголите от този подклас бяха направени в частта, отнасяща се до неговата семантична съчетаемост.

СЕМАНТИЧНО ОПИСАНИЕ НА ПОДКЛАСА Г4-ДОВЕРЯВАМ

В семантичния подклас Г4-доверявам влизат глаголите: *доверявам, откривам* в значението 'казвам, доверявам някому нещо *тайно, съкровено*, пазено в душата; *разкривам*' (РСБКЕ), *разкривам* в 4 значения от РСБКЕ — 'доверявам', *поверявам* в 1 значение от РСБКЕ — 'разкривам, изказвам пред някого *тайни, съкровени* неща, които той трябва да запази; доверявам' и *споделям* в 1 значение от РСБКЕ — 'изказвам пред някого свои *мисли, чувства, преживявания* и под., за да срещна разбиране, съчувствие'.

Значението на глаголите *доверявам, откривам, разкривам, поверявам* и *споделям* експлицира отношението 'общуване', т. е. в значението участва архисемата на лексико-семантичния клас „глаголи за съобщение“ 'А1 каузира у А2 да знае факта С'. По тази сема те се отнасят към общия клас Г-съобщавам.

Но освен информацията, че те маркират комуникативен акт ('общуване'), в значението им се съдържа информация за едно друго отношение между 'отправителя на съобщението' (А1) и 'получателя на съобщението' (А2) и то е: 'А1 и А2 са в отношение на приятелство' или 'А1 е приятел на А2 и А2 е приятел на А1'. Това е диференциалната сема за подкласа, която бележим .г. Взаимната връзка между А1 и А2 отбелязваме като зависимост $A1 \rightleftharpoons A2$. Символът е различен от този при подкласа Г1-информирам, тъй като А1 и А2 изпълняват различна роля.

Значението на глаголите от този подклас може да се представи чрез семантичното тълкуване 'А1 и А2 са в отношение на приятелство и А1 каузира само у А2 да знае факта С, който е резултат от духовна дейност'. Характеристиката на 'факта С' като 'резултат от духовна дейност или тайна' е втората диференциална сема за подкласа, която отбелязваме със символа .д. Думите „тайна“, „съкровено чувство“, които са използвани при тълкуването на разглежданите глаголи в РСБКЕ, много точно характеризират тази сема.

Ако сравним семантичната структура на представителите от този подклас със семантични структури на глаголите от подкласовете Г1-информирам, Г2-докладвам и Г3-доноснича, общото е само по отношение на архисемата

'A1 каузира у A2 да знае факта С', т. е. между тези подкласове се установява отношение на непосредствено.

По-особена е връзката между подкласа Г3-доверявам и подкласа Г2-доносника. При двата подкласа 'фактът С' има и характеристиката „тайна“. Но при глаголите от Г1-доносника това е тайно сведение за субекта на 'факта С', отнесено до A2 сема с характеристика, различна от тази на A2 при Г4-доверявам. Различието е и по отношение на намеренията на A1 при Г3-доносника и Г4-доверявам. Съдържанието на тайната е различно при двата подкласа. Но тази характеристика ни дава основание да отбележим отношението на пресичане по този признак между Г3-доносника и Г4-доверявам ($G3 \cap G4$).

Семантичното тълкуване на глаголите от подкласа може да бъде представено с формален запис, който се използва при сравняването с другите подкласове. За подкласа Г4-доверявам той е:

$R_{\text{дов.}}((R1(A1.г, R2) \wedge R2(A2.г, R_N.д))$, като се имат пред вид особеностите от значението на разглеждания подклас и определящите за класа особености на синтактичната и семантичната съчетаемост.

Синтактична съчетаемост на глаголите от подкласа Г4-доверявам

1. NP VP на NP Сдоп. — „Момчето довери (откри, разкри, повери, сподели със) на стареца, че мечтае да пътува в далечни страни.“
2. NP VP на NP това Сдоп. — „Приятелката на Мария ѝ довери (откри, разкри, повери, сподели с нея) това, че обича момчето от съседния клас.“
3. NP VP на NP за това Сопр. — „Тя довери⁺ (откри⁺, разкри⁺, повери⁺, сподели с) на⁺ Пенка за това, че не желае да работи в този край.“
4. NP VP на NP за NP1 — „Тя довери⁺ (откри⁺, разкри⁺, повери⁺, сподели с) на⁺ Мария за замисляването на Петър.“
5. NP VP на NP за NP — „Тя довери⁺ (откри⁺, разкри⁺, повери⁺, сподели с) на⁺ Мария за Петър.“
6. NP VP на NP NP — „Тя довери (откри, разкри, повери, сподели с) на приятелката си своята тайна (намеренията си, радостта си и т. н.).“
7. NP VP с NP — „Тя споделя с нея.“

Типичните конструкции за този подклас са конструкция 1 — NP VP на NP Сдоп. и конструкция 6 — NP VP на NP NP. Първата конструкция е формален синтактичен признак за определянето на глаголите като принадлежащи на общия клас Г-съобщава. А конструкция 6 е този синтактичен признак, по който се субкатегоризира подкласът. При нея прякото допълнение се заема от класове думи с характеристики 'чувство', 'емоции' и др., напр.: „Той разкри на Иван желанието си (стремежите си).“

Към прякото допълнение от разглежданата конструкция съществува изискването то да се изрази със словосъчетание от отбелязания клас думи за 'мисли', 'чувства' и др. и съгласувано и несъгласувано определение, което се представя с притежателно прилагателно или притежателно местоимение,

напр.: „Той му повери тайната си (своята тайна, тайната на Иван, Ивановата тайна).“

Тази синтактична особеност произтича от семантиката на глаголите от подкласа и по-конкретно тя е резултат от диференциалната сема 'факта С резултат от психическа дейност'. Тази дейност произтича в субект 'лице' и 'лицето', което провокира този тип дейност, се експлицира при класовите думи, с които тази дейност се разкрива в рамките на изречението.

Задължителната експликация на семата А2 от семантичната структура на глаголите като непряко допълнение е също признак, типичен за класа.

Синтактичната конструкция NP VP на NP NP, изискването към семантиката на класа думи, който влиза в позицията на прякото допълнение, особеностите на словосъчетанието, с което се изразява това допълнение, и задължителното представяне на семата А2 на синтактично равнище са формалните признаци, по които глаголите *доверявам*, *откривам*, *разкривам*, *поверявам* и *споделям* се субкатегоризират в подкласа Г4-доверявам.

По-особено положение в семантичния подклас заема глаголът *споделям*. Неговото поведение по отношение на синтактичния контекст съвпада с функционирането на глаголите от подкласа Г1-беседвам. Към този подклас се отнасят глаголите *беседвам*, *разговарям*, *говоря с*, *приказвам с*. При тях диференциалният признак е задължителната обратна връзка от А2 към А1, т. е. 'А1 казуира у А2 знание за факта С и А2 казуира у А1 знание за факта С'. При подкласа Г-беседвам това се изразява с помощта на лексикално изразно средство (беседвам), със средствата на словообразуването (разговарям) или на синтактично равнище чрез съчетанието на определени глаголи с предлога „с“ (приказвам с, говоря с). При тези глаголи, както и при глагола *споделям* имаме два инициативни субекта. В семантичната структура А2 изпълнява роля на 'адресат' и 'контраагент'. Тези предикати са симетрични предикати.

Но наред с тези семантични характеристики глаголът *споделям* съдържа в своята семантична структура и диференциалните семи на подкласа Г4-доверявам, така че той се субкатегоризира в два подкласа въз основа на различните диференциални семи от своето значение.

Семантична съчетаемост на глаголите от подкласа Г4-доверявам

Позицията на подлога при глаголите от подкласа Г4-доверявам се заема от клас думи с характеристика 'лице'. Аналогична е и семантичната характеристика на класа думи, които заемат мястото, открито от семата А2 от значението на тези глаголи, напр.: „Момчето разкри на Петър страха си от предстоящото спускане.“

Думите, които заемат местата, открити от А1 и А2, могат да съдържат сема, която експлицира отношението на приятелство между А1 и А2. Тя се задава като лексикален списък, напр.: *приятел*, *другар*, *близък*, *побратим*, *събрат*, *дружка* и др.

Като отделен списък може да се дадат и класът думи, означаващи 'роднински отношения'. И при двата класа думи имаме характеристика близки отношения на А1 и А2.

С примери се показва съчетаемостта по посочените два класа думи: „Приятелят на Петър му довери тайната си.“

„Марийкината дружка ѝ довери тайната на тяхната приятелка Пенка.“
„Синът повери на баща си страшната тайна на Лопушанеца.“

От примерите се вижда, че когато глаголите от подкласа се съчетават с думи като „приятел“ или „баща“, при тези думи също се налага експликация

на другия участник от отношението 'другарство' или 'роднинство'. На синтактично равнище това се реализира от съгласувано или несъгласувано определение („Марийкината дружка“, „баща си“).

Третата сема 'Факт С' предполага съчетаемост на глагола с думи, означаващи 'мисли', 'чувства', 'емоции' и т. н. Мястото на С най-често се заема от думата 'тайна' и тази съчетаемост може да се разглежда като процедура за субкатегоризиране на глаголите в подкласа.

Думите, които влизат на мястото на С, могат да се зададат с лексикален списък, напр.: „Той ѝ довери своята тайна (радост, чувства, надежди, желание, страх и т. н.).“

СЕМАНТИЧНО ОПИСАНИЕ НА ПОДКЛАСА Г5-ОПОВЕСТЯВАМ

Глаголите от лексико-семантичния клас „глаголи за съобщение“ експлицират на езиково равнище ситуацията 'общуване' (комуникативен акт). Разглежданото отношение е интерперсонално, т. е. при него се реализира връзката между 'отправител на съобщението' и 'получател на съобщението', които са 'лица'. Конкретизирането на характеристиките на А1 и А2 ('социална роля', 'роля на приятел' и т. н.) представя допълнителна информация по отношение на лицата, участници в разглежданата ситуация 'общуване'.

Но при някои глаголи, като *съобщавам* или тези от подкласа Г1-информирам, семата от тяхната семантична структура 'източник' се заема от семата 'средство', напр.: „*Вестниците* съобщиха (информираха) за...“. Семата 'средство', която влиза в тази позиция, изпълнява роля на 'източник'.

Пак при тези глаголи в значението им се допуска и характеристиката за А2 — 'множество', напр.: „Представителите на профсъюзите съобщиха на всички за...“ и „Той информира всички за предстоящото събитие.“

Характеристиките от семантичната структура на глаголите от подкласа Г5-оповестявам, са: въвеждането на семата 'средство' в позиция, заемана от 'източник', и конкретизиране на съдържанието на 'адресата' със семата 'множество'. Това са диференциалните семи от значението на глаголите: *оповестявам*, *обявявам* в значението 'съобщавам нещо за сведение на всички, широко разгласявам нещо; оповестявам (РСБКЕ), *разгласявам* в значението 'давам гласност на нещо; съобщавам, обявявам, оповестявам, разгласям' (РСБКЕ), *обнародвам* и *публикувам* в значението 'оповестявам, съобщавам нещо чрез печата, за да се знае от обществеността; обнародвам, разгласявам' (РСБКЕ). Въз основа на посочените диференциални семи тези глаголи се отделят в подкласа Г5-оповестявам.

Семантичното тълкуване за подкласа е 'А1 каузира у множество А2 да знае факта С' и 'А1, който е 'средство', каузира у множество А2 да знае факта С'.

При глаголите *обнародвам* и *публикувам* имаме допълнителна семантична характеристика по отношение на 'факта С'. Тя се експлицира от семата 'писмено съобщение с характер на новина или документ, отразяващ мнението на общественно-политическа институция или на неин представител'. Тази сема бележим със символа S³. Семата 'множество' се отбелязва със символа .e, а семата 'средство' — с .ж.

Семантичното тълкуване на глаголите от класа се представя и от формалните записи:

1. R_{опов.}((R1(A1, R2) ∧ R2(A2.e, R_N)) за всички глаголи от подкласа с изключение на *обнародвам* и *публикувам*.

2. $R_{\text{опов.}}((R1(A1.ж, R2) \wedge R2(A2.е, R_N))$ за всички глаголи от Г5-оповестявам с изключение на *обнародвам*.
3. $R_{\text{опов.}}((R1.ж, R2) \wedge R2(A2.е, R_N.з))$ за глаголите *обнародвам* и *публикувам*.
Разликите в семантичното тълкуване, респ. във формалния запис, дават основание за субкатегоризация вътре в подкласа на глаголите *обнародвам* и *публикувам*.

Синтактична съчетаемост на глаголите от подкласа Г5-оповестявам

Глаголите от подкласа се явяват в следното синтактично обкръжение:

1. NP VP (на NP) Sдоп. — „Той оповести (обяви, разгласи, публикува⁺, обнародва⁺) на всички, че Пенка е пристанала в друго село.“
2. NP VP (на NP) това Sопр.⁺ —
3. NP VP (на NP) за това Sопр. — „Вестниците оповестиха (обявиха, разгласиха, публикуваха⁺, обнародваха⁺) за това, че властта е преминала в ръцете на Отечественния фронт.“
4. NP VP (на NP) за NP1 — „Селският глашатаят оповести (обяви, разгласи, публикува⁺, обнародва⁺) на селяните си за събирането на данъците.“
5. NP VP (на NP) за NP — „Момчето дотича в селото и оповести (обяви, разгласи, публикува⁺, обнародва⁺) на всички за случилото се.“
6. NP VP (на NP) NP — „Вестниците оповестиха (обявиха, разпространиха, публикуваха, обнародваха) правителственото решение.“
7. NP NP на NP⁺

Особеностите по отношение на този подклас глаголи са, че те не реализират конструкциите 2 и 7.

Друг формален синтактичен признак при тези глаголи е факултативността на непрякото допълнение, което заема мястото на семата A2 в случай, когато A1 е 'източник-лице' или 'източник-посредник', напр.: „Той разгласи, че...“; „Представителят на профкомитета оповести за решението на заводския актив.“

При глагола *съобщавам* и глаголите от подкласа Г1-информирам, когато в тяхното значение участва семата 'множество' (.г), се налага задължителната ѝ експликация на синтактично равнище, напр.: „Той съобщи на всички, че...“; „Той информира всички за това, че...“ Това определя разликата при функционирането на разгледаните подкласове на синтактично равнище.

Друг диференциален признак за подкласа е нулевата реализация на непрякото допълнение, което представя семата A2 на синтактично равнище, в тези значения на глаголите от подкласа, в които участва семата 'средство' в позиция на 'източник'.

Семантична съчетаемост на глаголите от подкласа Г5-оповестявам

Мястото на семата A1 от семантичната структура на глаголите от подкласа Г5-оповестявам се заема от клас думи с характеристика 'лице', клас думи, които означават лица, но с допълнителната характеристика в своето значение 'източник—посредник'. Думите от този клас могат да бъдат задани като лексикален списък, напр.: *представител*, *пълномощник* и т. н.

Този клас думи, който се съчетава с глаголите от подкласа, може да се представи и с по-обща характеристика, като 'обществено-политическа институция или неин представител, упълномощени да изразят колективно мнение, решение'.

Друг клас думи, които влизат в позицията на подлог, открита от А1, са тези, които означават 'средство за предаване и разпространение на информация'. Те също могат да се зададат с лексикален списък, напр.: *вестник* (мн. ч.), *преса*, *печат*, *телеграфна агенция*, *име на телеграфна агенция*, *радио*, *телевизия* и др.

Съчетаемостта по посочените класове думи представят формален признак за субкатегоризация на глаголите в подкласа на Г5-оповестявам.

В позицията на непряко допълнение, открита от семата 'адресат' от значението на глаголите от подкласа, влизат класове думи, които означават 'лице', но с допълнителната сема в тяхното значение 'множество'. Морфологичен израз тази сема получава при съществителните събирателни за лица — с формата за множествено число и местоименното „всички“. Тези морфологически ограничения по отношение на думите, влизащи на мястото на А2, се диктуват от диференциалната сема 'множество А2' от значението на глагола. Те са формален признак за субкатегоризиране на глаголите в подкласа, напр.: „Той оповести на работниците (на колектива, на всички), че...“

Семата 'факт С' се експлицира от предикатен израз, който разкрива 'ситуация', от думи-действия, от участник в ситуация и от предикати като „новина“, „вест“, „съобщение“ и др., които могат да бъдат зададени с лексикален списък, напр.:

„Той оповести на всички, че...“

„Той оповести на всички за заминаването.“

„Той разпространи новината.“

Особено място в подкласа Г5-оповестявам заемат глаголите *публикувам* и *обнародвам*. По своето семантично тълкуване те се различават от останалите глаголи от подкласа. Диференциалната сема от тяхното значение 'писмено съобщение с характер на новина или документ, отразяващ мнението на обществено-политическа институция или неин представител' определя тяхното поведение в изречението. С тези глаголи се реализира само една от седемте синтактични конструкции NP VP NP — „Вестниците публикуваха (обнародваха) изявлението на министъра на леката промишленост“.

В позицията на пряко допълнение, открита от С, влиза клас думи като *документ*, *съобщение*, *комюнике*, *изявление*, *новина*, *вест* и др. Съчетаемостта на глаголите с посочената лексика е задължителна и само при нея те реализират своето значение.

Наред с общите части от значението на двата глагола с останалите представители на подкласа присъствуват и различията, които изброихме. Това ни дава основание да ги субкатегоризираме в рамките на подкласа Г5-оповестявам.

В работата бе описана семантиката на глагола *съобщавам*, представителния глагол от лексико-семантичния клас на „глаголите за съобщение“. Семантичното описание на този глагол включва: тълкуването му с термините на приетия в работата семантичен език и отделяне на неговата семантична структура; описание на синтактичната и семантичната съчетаемост на глагола на морфологичните му ограничения и семантичното съгласуване на значението на глагола *съобщавам* със значенията на компонентите в релевантните за него синтактични структури. Тези параметри, отчетени за глагола *съобщавам*, се приемат като база за сравнение с останалите представители на класа.

В работата се описва и семантиката на пет подкласа от лексико-семантичния клас Г-съобщавам. Това са подкласовете Г1-информирам, Г2-докладвам, Г3-доноснича, Г4-доверявам и Г5-оповестявам. Семантичното описание на представителите от тези подкласове става по параметрите, посочени за глагола *съобщавам*.

Тези параметри са процедура за отделянето на участниците от подкласовете към общия клас и за субкатегоризирането им в посочените 5 подкласа.

Представените по-долу семантични тълкувания за глагола *съобщавам* и за разгледаните в работата подкласове Г1-информирам, Г2-докладвам, Г3-доноснича, Г4-доверявам и Г5-оповестявам, а също така и формалните им записи разкриват в имплицитен вид отношението на подкласовете към инвариантното значение за лексико-семантичния клас, изразено от семантичната структура на *съобщавам* и зависимостите между отделните подкласове в рамките на общия клас.

Семантични тълкувания:

Г-съобщ. 'A1 каузира у A2 да знае факта C'

Г1-инф. 'A1 каузира у A2 да знае факта C и A1 и A2 изпълняват социални роли'

Г2-докл. 'A1 каузира у A2 да знае факта C и A1 и A2 изпълняват социални роли, които са в определено съотношение'

Г3-дон. 'A1 има негативни намерения към субекта на факта C и каузира у A2, който изпълнява социална роля да упражнява контрол и санкционира да знае факта C'

Г4-дов. 'A1 и A2 са в приятелско отношение и A1 каузира само у A2 да знае факта C, който е тайна или резултат от психическа дейност'

Г5-опов. 'A1 каузира у множество A2 да знае факта C'

Формални записи:

$R_{\text{съобщ.}}((R1(A1, R2) \wedge R2(A2, R_N))$

$R_{\text{инф.}}((R1(A1.a, R2) \wedge R2(A2.a, R_N))$

$R_{\text{докл.}}((R1(A1.a.b, R2) \wedge R2(A2.a.b, R_N))$

$R_{\text{дон.}}((R1(A1.b, R2) \wedge R2(A2.a.b, R_N))$

$R_{\text{дов.}}((R1(A1.g, R2) \wedge R2(A2.g, R_N.d))$

$R_{\text{опов.}}((R1(A1 \text{ или } A1.ж, R2) \wedge R2(A2.e, R_N))$

$R_{\text{опов.}}((R1(A1.ж, R2) \wedge R2(A2.e, R_N.з))$

При съпоставяне на семантичните тълкувания и формалните записи се отчитат следните отношения между подкласовете:

Г-съобщ. $\supset$ Г1-инф. $\supset$ Г2-докл.

Г2-докл. $\cap$ Г3-дон. по семата A2.a.b

Г3-дон. $\cap$ Г4-дов. по семата R_{N.d}

Г5-опов. $\cap$ Г1-инф. по семата A1.ж в случая, когато в структурата на Г1-инф. мястото на 'източника' се заеме от семата 'средство'.

В семантичната структура на всички разгледани участници от класа Г-съобщавам участва архисемата 'A1 каузира у A2 да знае факта C'. По нея те се определят към лексико-семантичния клас на „глаголите за съобщение“. Тази архисема на синтактично равнище се експлицира най-оптимално със синтактичната конструкция 'NP VP на NP на NP Sдоп'.

Другата синтактична конструкция, която е представителна за всички участници в класа, е тази, в която мястото на 'факта C' се заема от пряко или непряко допълнение — $\left\{ \begin{array}{l} \text{NP VP на NP за NP} \\ \text{NP VP на NP NP} \end{array} \right\}$

В нея се разкриват разнообразни възможности за съчетаемост на глаголите с класовете думи, които заемат позицията на допълнение. Това са думи,

означаващи 'лице'; думи-действия; думи, назоваващи 'нелице'; клас думи, които представят предикати от типа на „истина“, „новина“ и др., и клас думи, които означават 'документ, отразяващ мнението на общественно-политическа институция или неин представител'. В зависимост от изборността към тези думи глаголите се субкатегоризират в различните подкласове.

Изборността на представителите на класа Г-съобщавам към класовете думи, които заемат мястото на A1, A2 и C, е процедура за тяхното субкатегоризиране. Тя се разглежда и във връзка със закона за семантичното съгласуване, който в работата се илюстрира само при някои глаголи с оглед на тяхната многозначност в рамките на класа и възможността им по различните си значения да се определят към различни подкласове.

Предложеното описание на „глаголите за съобщение“, който представя един от начините за отделяне на лексико-семантичен клас от думи и за субкатегоризирането на подкласове в него, е задача, която се решава в лексикалната семантика.

Избраният начин за тълкуване на значението на думите в термините на определен семантичен език е един от пътищата за осъществяване на връзката между лексикална семантика и синтаксиса, особено когато това е свързано с глаголната лексика, която е обект на настоящото изследване.

Този начин на описание на лексиката кореспондира и с проблемите, отнасящи се до изкуствения интелект.

Мария Попова

ГЛАГОЛИ С ЕДНОВРЕМЕННО РЕАЛИЗИРАЩИ СЕ ЗАДЪЛЖИТЕЛНИ ВАЛЕНТНОСТИ В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ КНИЖОВЕН ЕЗИК

Обект на работата са глаголите с една задължителна и с две едновременно реализиращи се задължителни валентности. Причините за разглеждането на тези два различни според своята валентност глаголни типове под едно заглавие са следните:

1. Валентните модели на глаголите с една задължителна валентност и на глаголите с едновременно реализиращи се валентности са еднакви според линейното разположение на влизащите в тях елементи, поради което всяко място във валентния модел отговаря на реализирана позиция в синтагматичната верига. Например във валентния модел на гл. *допадна/допадам* влиза един задължителен елемент — *допадна/допадам на някого*: ... *които много допадаха на по-улегнали хора* (А. Гуляшки); на гл. *заставя/заставям* — два задължителни елемента — *заставя/заставям някого да направи нещо*: ... *заставя нашия автобус да увеличава скоростта* (Л. Стефанова).

По тази своя особеност те като цялост се противопоставят на глаголите с неедновременно реализиращи се валентности, при които на едно място във валентния модел отговарят два или три валентни елемента, което се изразява при реализацията им в наличието на три позиции, т. е. три различни синтагматични вериги. Например гл. *узнай/узнавам* има във валентния си модел три елемента — *узнай/узнавам нещо (за нещо), че е станало нещо*, които заемат едно място във валентната формула (срв. например обратното при гл. *дам/давам* — *дам/давам + нещо + на някого*) и по тази причина се реализират в различни синтагматични вериги — *узнай/узнавам нещо, узнай/узнавам за нещо, узнай/узнавам, че е станало нещо*:

Срв. ... *набързо узнавам тайната* (Ат. Наковски). *Трябва да узнае за него* (Е. Коралов). ... *като е узнал, че Методи е от Михайловград* (сп. Пламък). *Узнай какъв е тоя Хаджи Генчо* (Л. Каравелов).

2. При част от глаголите, които определяме като глаголи с една задължителна валентност, често се появява и втори валентен елемент, за който е трудно да се определи съвсем точно дали е структурно задължителен¹, или само ситуативно задължителен², или под влияние на контекста често се неутрализира. Например за гл. *влият* елементът *на някого* е структурно

¹ За значението на понятието вж. Г. Г. Почепцов. О принципах синтагматической классификации глаголов. — Филологические науки, 1969, № 3.

² За значението на понятието вж. К. Э. Зоммерфельдт. К вопросу о минимуме предложения. — Иностранные языки в школе, 1975, № 1.

задължителен — той винаги се появява с появата на дадения глагол, а и при изолираното му назоваване се мисли заедно с него. Но за елемента по някакъв начин е трудно да се определи дали е структурно задължителен, или ситуативно задължителен, тъй като се наблюдава и в позиция на реализация, и в позиция на неутрализация³:

Срв. . . . не влияе благотворно на една омъжена жена (Г. Стоянов). На Саид височината му влияе (Л. Стефанова). Тези промени влияят на въздушните течения (сп. Септември). Това може ли да влияе на нашите отношения (Г. Стоянов). . . . горещината влияе и на тях (сп. Космос).

Към това прибавяме и факта,⁴ че при изолирано назоваване (вън от контекст) на гл. *влия* не можем с пълна увереност да твърдим за наличие на елемента по някакъв начин, както можем да твърдим за елемента на някого.

Статистическият критерий също не може да даде сигурно решение на въпроса, независимо от неговата категоричност, ако не се отчитат допълнително след това посочените по-горе съображения. И по тази причина, след като сме определили въз основа на него, че даден такъв глагол е с една задължителна валентност, отбелязваме наличието и на другия валентен елемент.

От друга страна, при част от глаголите, които определяме като глаголи с две задължителни валентности, се проявява същото колебание по отношение на втория валентен елемент. Такива са например глаголите *довежда/довеждам, отвежда/отвеждам, завежда/завеждам, докарам/докарвам, откарам/откарвам, закарам/закарвам* и др. Поради наличието на представка, която дава най-общо указание за посоката на действието, при реализацията им вниманието се насочва главно към обекта, който е подложен на действието, изразено от глаголната основа. Вторият валентен елемент понякога се реализира, но понякога остава нереализиран, особено в случаите, когато по-широкият контекст уточнява посоката, към която е насочено движението:

Срв.: Той искаше да донесе храната в селата (П. Вежинов). Искаше да донесем общото възнаграждение в общественият (Р. Михайлов). От патрула донесоха машината при мене (сп. Пламък). Нищо не донесоха (Ив. Вълев). Родителите завеждат децата си там в различни часове (в. Веч. новини). Той ще заведе бащата си в Родопите (сп. Младеч). Заведе Райна в къщата си (Д. Вълев). Отидох, за да я заведа (А. Гуляшки).

Пак поради посочените по-горе причини е приложен тук статистическият критерий, но със съответни корекции при допълнително наблюдаване на изследваните случаи в по-широк контекст.

За да разграничим глаголите като: 1) глаголи с една и с повече задължителни валентности; 2) глаголи с едновременно и с неедновременно реализиращи се валентности — се основаваме на количеството свободни места, които глаголът открива около себе си. По този начин определяме понятията проста валентност и комплексна валентност.

³ По въпроса за неутрализация на валентния елемент под влияние на контекста вж. Б. А. Абрамов. Синтаксическите потенци на глагола. — Филологически науки, 1966, № 3, с. 43.

⁴ По този въпрос вж. и П. Петков. Валентността на глагола-сказуемо и минималната структура на изречението. — Бълг. език, 1974, кн. 33, с. 216.

Като изходно понятие при определянето им приемаме въведеното от Б. Лейкина понятие „елементарна валентност“, с което се означава съчетаемостта на изходния елемент с друг елемент от един определен тип.⁵

Под проста валентност ще разбираме възможността за един тип валентна връзка между изходния и зависимия елемент, което се изразява в реализацията на една елементарна валентност. Например гл. *боравя* има една проста валентност: *боравя с нещо*.

Под комплексна валентност ще разбираме възможността на изходния елемент за повече от един тип валентни връзки, което се изразява в реализацията на повече от една елементарна валентност. Например гл. *подаря/подарявам* и *способствувам* откриват по две места за валентни елементи: *подаря/подарявам нещо на някого*; *способствувам за развитието и способствувам да се развива*.

Комплексната валентност от своя страна също има две разновидности — едната — съвместни валентности, когато възможните при изходния елемент валентности се реализират едновременно (по логическия принцип „конюнкция“), както е например при гл. *подарявам*; не съвместни валентности, когато валентностите не могат да се реализират едновременно, а се реализират в различни синтагматични вериги (по логическия принцип „дизюнкция“), както е например при гл. *способствувам*.

Едно сравнение между простата и комплексната валентност показва, че простата валентност е винаги едноместна, комплексната е едноместна, когато валентните елементи са несъвместни, и многоместна, когато валентните елементи са съвместни, срв. напр. *боравя с нещо*, *способствувам за нещо* и *способствувам да стане нещо*; *подарявам нещо на някого*. Тук делението се прави въз основа на съпоставката между понятията „валентно място“ и „типове потенциални връзки“. Така например колкото потенциални валентни връзки има един елемент, толкова валентни места може да има в неговата формула. Но възможно е на два или повече типа потенциални валентни връзки да отговаря само едно валентно място във формулата. При гл. *подаря/подарявам* са налице два типа потенциални валентни връзки и също две места във формулата: *нещо (I) на някого (II)*. Но при гл. *съобщя/съобщавам* на три типа потенциални връзки отговаря само едно валентно място във формулата: *съобщя/съобщавам нещо*, *съобщя/съобщавам за нещо*, *съобщя/съобщавам, че е станало нещо*.

Б. Лейкина обръща внимание на факта, че един и същ езиков елемент може да има няколко несъвместни валентности, но не може да има няколко несъвместни връзки — на дизюнктивните валентности отговаря една реална връзка.

При определяне броя на съвместните валентности трябва да се прави разграничение между съвместни валентности, които се различават помежду си по характера на потенциалната връзка, и съчетаемостта на валентния носител с няколко еднотипни единици при пълно тъждество на характера на връзката, например съчетаемостта на съществителното с няколко еднородни прилагателни, дублирането на допълнението (*мене ме викат, на мене ми казват*).

Равнищата, на които ще описваме валентността, определяме въз основа на най-важните лингвистични противопоставяния. Така стигаме до понятията семантична, лексикална, граматична (граматико-морфологична) и синтактична (граматико-синтактична) валентност.

⁵ Б. М. Лейкина. Некоторые аспекты характеристики валентности. — В: Доклады на конференции по обработке информации, машинному переводу и автоматическому чтению текста. Вып. 5 (2). М., 1961, с. 2.

Някои лингвисти (Г. Хелбиг, К. Зомерфелдт) определят лексико-семантичната валентност твърде широко като логическа валентност, на която отговарят връзки и отношения от обективната действителност и така я свързват с влиянието на екстралингвистични фактори.

Ю. Д. Апресян стеснява обема на понятието само в рамките на лингвистичните признаци и разграничава семантична валентност и лексикална валентност. Под семантична валентност той разбира „способността на дадената дума да се свързва синтактично с всяка дума, в значението на която влиза определен семантичен признак“, а под „лексикална съчетаемост — способността на дадена дума да се свързва синтактично с думи от ограничен списък“.⁶ Той уточнява, че при лексикалната валентност е несъществено дали свързващите се думи имат общи семантични признаци.

Под граматична (граматико-морфологична) валентност ще разбираме възможността на думата да се съчетава с определен разред от думи или с отделна дума в определена граматическа форма. Тук действуват отношенията на граматичната зависимост от типа на съгласуването и управлението. От значение също така са лексико-граматичната характеристика (като част на речта) и формата на зависимата дума.

От тези две прояви на граматичната валентност — „вероятност след дадена дума да се появи някаква част на речта“⁷ и вероятност след дадена дума или граматическа форма да се появи някаква граматическа форма — за глаголната валентност в българския език е характерна първата проява. Глаголите в нашия език се съчетават с едни или с други части на речта (най-често със съществително име), без да предопределят граматическата им форма, т. е. когато даден глагол изисква появата на някаква част на речта, той не предопределя граматическата ѝ форма. Така например следните глаголи не предопределят формата на съществителното име, с което се свързват: гл. *чета* в значение 'разбирам нещо написано или напечатано' (според БТР, с. 1103) — *чета вестник, чита списание, чита разказ, чита приказка*...; гл. *боравя* — *боравя с машини, боравя с уреди, боравя с инструменти, боравя с факти*...; гл. *намирам се* в значение 'бивам, прекарвам, съм, стоя' (БТР, с. 502) — *намирам се на площад, намирам се в стая, намирам се пред сграда, намирам се тук, намирам се там и т. н.*

Изключение в това отношение прави съчетаемостта на глаголите с падежните форми на местоименията, която представлява възможност след дадена дума — в нашия случай глагол — да се появи някаква определена форма, например глаголите *моля, чакам, викам, преследвам, наблюдавам* изискват съчетаемост с формата за винителен падеж на местоименията — *моля някого, когото моля, не моля никого, моля го, чакам някого, чакам го, наблюдавам тях, наблюдавам ги*, докато глаголите *говаря, казвам, отговарям* — с формите за дателен падеж, например *говоря на някого, говоря му, казвам ѝ, отговарям им*.

За разлика например от руски език, където глаголите, освен че изискват съчетаемост с определени части на речта, предопределят и падежната им форма, например гл. *ждать* изисква родителен падеж на употребеното с него съществително: *ждать друга*; гл. *думать* — предлог „о“ и предложен падеж: *думать о друге*, в българския език промяна във формата на

⁶ Ю. Д. Апресян. Синонимия и синонимы. — Вопросы языкознания, 1969, № 4, с. 81.

⁷ Л. Р. Зиндер. О лингвистической вероятности. — Вопросы языкознания, 1958, № 2, с. 123.

необходимите части на речта не се наблюдава: *чакам п р и я т е л я, мисля за п р и я т е л я*. При това положение, щом за съвременния български език е типична първата проява на граматико-морфологичната валентност, а втората проява е ограничена само при местоименията, особено голямо е значението на предлозите и на тях трябва да се обърне специално внимание при описване на глаголната валентност в съвременния ни език.

Но поради друга особеност в граматичния строеж на българския език — наличието на задпоставена членна форма — наблюдаваме, че при някои глаголи изискването на семантичния признак 'определеност' у присъединяващата се дума се изразява формално чрез определителен член или чрез определение — друга дума. Така например глаголите, които означават действие, обхващащо всички предмети или цялото количество от нещо, изискват количествената определеност да бъде изразена във формата на присъединяващата се към тях дума — съществително: *изброих дец а т а, изброих предмети т е (изброих в с и ч к и деца, изброих ч а с т о т деца т а и т. н.), изядох череши т е, изпих вода т а, изчетох страници т е*.

Но това не е особеност, характерна за всички глаголи, а само за отделни семантични групи, поради което не може да се приеме като вероятност след дадена дума да се появи определена граматическа форма, т. е. като втората проява на лексико-морфологичната валентност.

Под синтактична (граматико-синтактична) валентност разбираме свободните места, които дадена синтактична единица (дума в нейната синтактична функция) разкрива при себе си за други синтактични единици (думи в тяхната синтактична функция). Например глаголът-сказуемо може да открива около себе си места за един или няколко от синтактичните детерминанти⁸ — прякообектен (O_1), косвенообектен (O_2), обстоятелствен (Об), предикативен (По) и фразов (Ф).

Същевременно трябва да изтъкнем, че такова разбиране за синтактичната валентност е твърде тясно и не разкрива действителната същност на явлениято, а има значение само в системата от посочените по-горе валентности — семантична, лексикална, граматична и синтактична — като изразители на основните лингвистични противопоставяния.

Действителното понятие синтактична валентност е много по-широко и обхваща явлениято цялостно с неговите семантични, лексикални, граматични и синтактични особености. Затова в нашата работа ще имаме пред вид него. (За терминологично разграничение в първия случай ще си служим с названието граматико-синтактична валентност, а във втория случай — с названието синтактична валентност.)

Под синтактична валентност на думата ще разбираме съвкупността и свойствата на възможните при нея синтактични връзки, набора от тях и условията за тяхната реализация.⁹ При такова определение става въпрос за съчетаемостта не на някакъв разред от думи, семантична или лексико-граматична група, а за съчетаемостта на една отделна дума, дадена така, както е представена като речникова единица в едно нейно, точно определено значение. Особено важно е да се разглежда съчетаемостта на думата не като съчетаемост на цялата съвкупност от значения, когато тя е полисемантична, а на всяко нейно отделно значение, тъй като се наблюдават разлики във валентните свойства на думата в различните нейни лексикални значения.

⁸ Терминът синтактичен детерминант е зает от Р. Мразек. Синтаксическая дистрибуция глаголов и их классов. — Вопросы языкознания, 1964, № 3.

⁹ З. Н. Котелова. Значение слова и его сочетаемость. Л., 1975, с. 81.

Когато целта е да се изучат валентностите не на глагола-сказуемо като обобщена синтактична единица, а на глаголите като отделни речникови единици с определено значение, въпросът се свежда до описание на тяхната валентност чрез характеристика на зависимите им елементи в термините на синтаксиса, морфологията и лексикологията.

Съчетаемостта на глаголите с термините на синтаксиса можем да опишем чрез зависимите от всеки глагол думи в техните синтактични функции, представени чрез термините на синтактичните детерминанти или частите на изречението. Установяването на валентните формули на синтактично равнище прави възможно сравнението на глаголите с оглед на еднаква, близка или различна синтактична валентност.

Съчетаемостта на глаголите можем да опишем и чрез характеристика на зависимите от тях елементи в лексико-морфологични термини, т. е. като части на речта. По такъв начин синтактичните детерминанти ще получат и допълнителна характеристика като съществително име, прилагателно, наречие и т. н.

В семантичен аспект съчетаемостта се характеризира, като зависимите елементи се представят чрез различни семантични определители, които показват в по-обобщен или в по-конкретен смисъл категориалното им значение. Така например съществителното име може да се характеризира със следните категориални признаци: лице, животно, предмет, растение, действие, състояние, идея, чувство и т. н.

Разглеждането на валентността в плана на лексикалното съответствие като единство от взаимно предполагащи се лексеми в границите на определена граматична съчетаемост означава да се разгледа как моделът (абстрактната граматическа формула) получава своето попълване чрез конкретни лексеми.

Като приложим всички тези изисквания например за гл. *запозна* *се/запознавам се* в двете негови лексикални значения, получаваме следните валентни формули със съответните характеристики на валентните елементи:

Запозна *се/запознавам се* (I): $O_2/\emptyset$, като O_2 в термините на синтаксиса е непряк обектен детерминант (непряко допълнение) с предложна връзка спрямо глагола-сказуемо, в термините на морфологията — съществително име и предлога „с“, в термините на лексикалната семантика — название на лице; $\emptyset$ е липса на потенциална задължителна валентност, но в случая това отсъствие е в определена зависимост от условията на реализация. O_2 и $\emptyset$ се намират в отношение на дизюнкция. За реализацията на O_2 необходимо условие е субектът на глаголното действие — подлог в изречението и непрякообектният детерминант да са еднородни в лексико-морфологично отношение и да са носители на признака 'одушевеност—лице', напр.: *аз се запознах с Иван, Петър се запозна с Иван, колегите се запознаха с Иван*. В лексикално отношение *аз, Иван, Петър, колегите* са названия на лица, а в лексико-морфологично са съществителни за назоваване на одушевени предмети или техни заместници (местоимения).

За да не се реализира O_2 , а да е налице нулева валентност ($\emptyset$), необходимо е субектът-подлог да се характеризира с множественост като резултат от взаимност на действието, която може да бъде подкрепена и от изразите „един с друг“ или „пomeждy си“, напр.: *Децата се запознават бързо (пomeждy си). Те се запознаха (пomeждy си). Иван и Петър се запознаха (един с друг)*.

Запозна *се/запознавам се* (II): O_2 . При второто значение на този глагол валентната формула е друга и съответно друга характеристиката на валент-

ните елементи и условията за реализация. О₂ в термините на синтаксиса е косвенообектен детерминант, който има предложна връзка с глагола-сказуемо, в термините на морфологията — съществително име и предлога „с“, в термините на лексикалната семантика — предмет, напр.: *Запознахме се със забележителностите на града. Новият учител бързо се запозна с класа.*

Трябва да подчертаем, че третирането на граматическата съчетаемост като проблем на моделирането на езиковите явления за разлика от лексикалната валентност като проблем на значението на езиковите единици е много важен момент при прилагането на валентната теория в практиката. Така например за стилистиката представлява интерес обстоятелството, че комбинацията между два лексикални елемента може при определена ситуация да влезе в противоречие с тяхната лексикална валентност поради това, че представлява съчетание от смислово несъвместими думи. Именно тази случайност, незакономерност, предизвиква стилистичен ефект. Стилистическа значимост се постига чрез употребата на думи в необичайно за тях лексикално обкръжение, с необичайна за тях лексикална съчетаемост. Но във всички тези случаи се запазва напълно граматическата и синтактическата съчетаемост, т. е. моделът остава същият, напр.: *Той разговаря с планината, полето, небето* е необичайна за гл. *разговарям* лексикална съчетаемост, но е в границите на правилната граматическа съчетаемост — с предлога „с“ + съществително име.

Във връзка с граматическата съчетаемост се разглежда и въпросът за правилната граматична и синтактична структура на изречението и слово-съчетанието, при което въпросът за правилната лексикална съчетаемост е несъществен. Например изречението *Прозорците и вратите са весели* от гледище на граматическата валентност е напълно издържано и по тази причина и граматически правилно (щом няма и нарушения от друг характер). Но като лексикална съчетаемост на съставлящите го елементи е неправилно и може да има употреба само в определена ситуация, с която се цели постигане на определен стилистичен ефект.

Тъй като в работата се описват само задължителните валентности на глаголите, важен момент е тяхното разграничаване от факултативните. Това е същевременно и един от основните проблеми при разглеждане на валентността, тъй като задължителната валентност в сравнение с факултативната се отличава с максимална диагностицираща сила поради това, че тя е постоянното обкръжение, с което се появява даден глагол в речта. И с оглед на това от съществено значение е: 1) да се отделят глаголите със задължителна валентност от глаголите, които могат да се употребяват самостоятелно; 2) да се установи кои елементи в обкръжението на всеки отделен глагол са задължителни и кои факултативни. Н. Филичева¹⁰ препоръчва, а Г. Хелбиг и В. Шенкел в своя „Речник на валентностите и дистрибуцията на немските глаголи“¹¹ прилагат метода на елиминирането. Най-напред те използват трансформацията „съкращаване“, която заемат от З. Харис, Н. Чомски и Ч. Лиз, за да получат ядрено изречение. Тези елементи, които влизат в ядреното изречение и са предопределени от глагола, определят като задължителни, а невлизашите в него, но също зависещи от глагола — като факултативни. По този начин структурният минимум на изречението се при-

¹⁰ Н. Филичева. Проблема синтаксической классификации глаголов современного немецкого языка. — Вестник Московского университета, бр. 1, 1968.

¹¹ G. Helbig, W. Schenkel. Wörterbuch zur Valens und Distribution deutscher Verben. Leipzig, 1869.

равнява с ядрото му, което е неправилно, тъй като действителният структурен минимум, основаващ се на предикативната връзка и задължителните валентни връзки на глагола, е по-широк от ядреното изречение. Това е може би причината Г. Хелбиг да разделя всички членове на изречението най-напред на структурно необходими и свободни, а след това структурно необходимите — на задължителни и факултативни, като и в двата случая предлага теста „елиминирање“, чрез който в същност се прави разграничение само между задължителните членове и всички останали (факултативни и свободни).

Тук е приложен тестът „елиминирање“, но с известни корекции — разграничават се само задължителни и факултативни валентности, като е въведено понятието „синтактична завършеност на конструкцията (и изречението)“ според схващането на В. Адмони¹², а като допълнителен при по-трудните случаи е използван статистическият критерий (както е посочено още в началото на студията) или методът за вероятностно изчисление на глаголното управление, предложен от Ю. Апресян¹³, но съответно съобразен с глаголната валентност и особеностите на съвременния български език като език с аналитичен граматичен строеж.

Изследвани са около 6000 глаголни единици (когато между свършения и несвършения глагол няма разлика в лексикалното значение, както е например при *напиша/написвам, прочита/прочитам*, те се броят за една единица).

Въз основа на приетите теоретични положения е определена валентността на всяка една от изследваните единици в едно или няколко (когато е полисемантична) нейни лексикални значения, след което е подведена към една или друга група в зависимост от валентната ѝ формула, описана чрез термините на синтаксиса: O_1 — пряко допълнение, O_2 — косвено допълнение, Ob — обстоятелствено пояснение, $По$ — предикативно определение, Φ — подчинено изречение.

1. ГЛАГОЛИ С ЕДНА ЗАДЪЛЖИТЕЛНА ВАЛЕНТНОСТ

Глаголи с една задължителна прякообектна валентност

$$Г + O_1$$

В тази група включваме основната част от преходните глаголи в съвременния български книжовен език. Това са глаголите, при които значението „преходност“, т. е. направлението на действието към обект, е заложено в тяхната коренна морфема и се реализира синтактично чрез пряко допълнение. В класификацията на Б. Норман те са означени като „винаги преходни“¹⁴. Отсъствието на пряко допълнение при тези глаголи, когато се реализират в речта, може да се намери само в редки случаи, и то като негова неутрализация под влияние на контекста или ситуацията при устна реч.

Към тази група не отнасяме глаголите, които наред с прякообектната си валентност имат и друга задължителна валентност, напр.: *давам нещо на някого, подарявам нещо на някого, завеждам някого някъде*, и глаголите, които реализират дизюнктивно прякообектната си валентност по отношение

¹² В. Г. Адмони. Завершенность конструкции как явление синтаксической формы. — Вопросы языкознания, 1966, № 4.

¹³ Ю. Д. Апресян. О сильном и слабом управлении. — Вопросы языкознания, 1964, № 3.

¹⁴ Б. Ю. Норман. Переходность, залог, возвратность. Минск, 1972, с. 17.

на друга тяхна валентност, напр.: *съобщавам нещо, съобщавам за нещо, съобщавам, че е станало нещо*.

Глаголите с прякообектна валентност са най-голямата валентна група глаголи и представляват интерес предимно със семантичните и лексикалните особености на съчетаващите се с тях думи, но поради ограниченото място тук ще набележим само някои по-особени случаи сред тях, без да ги разглеждаме или класифицираме.

На първо място ще отбележим глаголите, които наред с прякообектната си конструкция могат да образуват и косвенообектни конструкции със значение „партитивност“ и „дистрибутивност“, изразени граматико-морфологически съответно с предлога „от“ и съществително име и предлога „по“ и съществително име, напр.: *ядох от черешите, пих от млякото; четях по няколко страници на ден, всеки получи по две кутии*. Поради лексикалната особеност на този тип конструкции — семантична специализация за изразяване на количествена частичност или разпределителност, приемаме косвенообектния елемент с посочените значения за комбинаторен вариант на прякообектния елемент.

Своеобразна подгрупа според семантичната характеристика на съществителното име, с което се изразява прякото допълнение, представляват някои префигирани глаголи, съотносими с непрефигирани непреходни глаголи за движение, напр.: *измина/изминавам, прелетя/прелитам, преплувам, извървя/извървявам, пребягам* и т. н. Прякото допълнение при тях носи имплицитно обстоятелствено значение.

Във връзка с особеностите на преходните глаголи да образуват пасивни конструкции тук ще отбележим и наличието на една група преходни глаголи, които не допускат причастно-пасивна трансформация (*имам, нямам, танцувам, пуша, разтърдвам, струвам*): *Той има книга. Тя няма добро поведение. Те танцуват вальс. Ние пушим цигари. Котката разтърда тялото си. Това струваше големи усилия на всички ни*.

Също така интерес във връзка с пасивната трансформация на преходните глаголи представлява фактът, че задължителността на прякото допълнение, преобразувано в подлог, се запазва, докато задължителността на подлога, превърнат в косвено допълнение чрез пасивната трансформация, при някои глаголи се губи, напр.: *Писмото е написано. Къщата е построена. Направени бяха и някои допълнения към доклада* и т. н.

Глаголи с една задължителна косвенообектна валентност

$G + O_2$

В тази група включваме около 430 глагола. С оглед на някои особености на валентността и на косвенообектния валентен елемент те могат да бъдат разгледани в две подгрупи:

1. Глаголи с първична косвенообектна валентност. Такива са глаголите, имащи предложно поясняване с предлога „на“, на което съответствува дателна рекция при местоименията, и обикновено имат адресатно значение, както и глаголите, чийто косвенообектен елемент е изразен със съществително име, което в дадената конструкция има значение 'предмет на мисъл, чувство, разговор, грижа', 'предмет на сравнение или прилика', напр.: *вредя, досаждам, изменя/изменям, изневеря/изневерявам, навредя/навреждам, напакостя/напакостявам, противореча, съчувствувам, възпротивя се/възпротивявам се, доверя се [доверявам се, надсмая се] надсмивам се; възхитя се/възхищавам се, люблювам се; заприличам, подхождам, оприлича се/оприличавам се* и др.

2. Глаголи с вторична косвенообектна валентност. Това са глаголите, които в конкретното си лексикално значение изискват обстоятелствена валентност. Тук се взема под внимание преносното им значение, което изисква косвенообектна валентност, напр.: *вляза/влизам* (2, 3, 6)¹⁵, *дохождам* (4), *дойда/идвам* (2), *изляза/излизам* (3, 9, 11, 12, 14, 16), *навляза/навлизам* (3), *добера се/добирам се* (2), *отклоня се/отклонявам се* (2) и т. н.

При някои от тях съчетанията с косвенообектен детерминант са се лексикализирали в известна степен, поради което словосъчетанията, получени в резултат от реализацията на посочената валентност, се характеризират и с известна невисока степен на устойчивост, както е например при глаголите *вляза/влизам*, *дойда/идвам*, *дохождам*: *влязох в конфликт*, *влязох в стълкновение*, *влязох в разпра*, *дойдох до извода*, *дойдох до заключението* и т. н.

3. Глаголи, за които посочената валентност като задължителна не е единствена. Наред с нея като задължителна, ако се прилага само тестът „елиминирање“, може да се определи още една косвенообектна, но със синтактична семантика, различна от тази на първата: една обстоятелствена или една фразова. Такива са глаголите *влиязя*, *въздействувам*, *повлияя/повлиявам*, *завидязя/завиждам*, *отмъстя/отмъщавам*, *възползвам се*, *сърдя се* и др., напр.:

... а това въздействуваше положително дори и на тези, които... (сп. Пламък). Кой ли не му завиждаше на здравето (Г. Караславов). Ти си толкова нищожен, че за нищо не ти се сърдя (Ат. Наковски). ... и дали не ми се сърди, че не ѝ пиша (Л. Стоянов). Ще се възползва от случая да обяви излезлите в гората за разбойници (Л. Стоянов).

Глаголите от тази група, както беше посочено вече в началото на работата, не са отнесени към други групи, а са включени тук въз основа на допълнителните данни, получени при прилагане на статистическия (вероятностния) критерий.

Характерно за глаголите с една косвенообектна валентност е голямото количество от предлози, които се използват за връзка между глагола-сказуемо и косвенообектния детерминант, както и разнообразната лексикална семантика на елемента, чрез който се изразява косвенообектната валентност. Намерени са предлозите *на*, *в*, *от*, *с*, *за*, *към*, *до*, *над*, *върху*, *под*, *по*, *срещу*, *против*. Тук ще отбележим само по-често употребяваните.

С предлога на

1. Глаголи, при които предложната конструкция е напълно заменяема с падежна конструкция, когато косвенообектният детерминант е изразен чрез местоимение. Косвенообектният детерминант означава получателя на действието, т. е. има адресатно значение. Такива са например глаголите: *вредя*, *додяя/додявам*, *допадна/допадам*, *досаждам*, *дотежа/дотежавам*, *до-трябвам*, *дотегна/дотягам*, *завидязя/завиждам*, *задлъжняея/задлъжнявам*, *изменя/изменям*, *навредя/навреждам*, *напакостя/напакостявам*, *омръзня/омръзвам*, *отмъстя/отмъщавам*, *пакостя*, *поугодя/поугаждам*, *пригласям*, *принадлежа*, *противодействувам*, *противостоя*, *робувам*, *служя* (1, 4), *съчувствувам*, *угодя/угаждам*; *възпротивя се/възпротивявам се*, *любувам се*, *мазня се*, *надсмее се/надсмивам се*, *нарадвам се*, *натрапя се/натрапвам се*, *края се*, *обрека се/обричам се*, *подмажа се/подмазвам се*, *подчиня се/подчинявам се*, *посветя се/посвещавам се*, *съпротивлявам се* и т. н. Примери:

¹⁵ Цифрите, дадени в скоби след глаголите, показват значението на дадения глагол според РСБКЕ.

... че и м додявам с моите вечни въпроси (сп. Септември). Ако алкохолът ти вреди, не пий го (Р. Михайлов). ... които много допадаха на по-улегнали хора (А. Гуляшки). ... за да не досаждам на Мария (М. Величков). Дотегнах ли ти (А. Сегренски). Той е изменил на своята царица (П. Вежинов). Навредих на себе си (Р. Михайлов). ... и съучастнически му намигна (К. Цачев). Все на вас гледат да напакоствят (Г. Караславов). ... че ви омръзвам (К. Христов). Не отстъпват нищо на най-добрите (в. Отеч. фронт). ... и весело подмигна на непознатия (сп. Септември). Може да ти потрябвам един ден (Г. Стоянов). Не му придирай (Ем. Станев). ... и нямаше сили да му противостои (К. Цачев). ... загдето не съчувствувате на този човек (Р. Михайлов). Беше готов да послужи на всички (П. Стъпов). ... и да му се възпротиви (Т. Влайков). ... че Илю не му се довери напълно (И. Йовков). Особено се любуваше на ризата (Ем. Станев). Мазни се на селяните (К. Петканов). ... и му се надсмиваше в същото време (Ат. Наковски). Излязохме да се порадваме на гората (Л. Стоянов). ... и най-често ѝ се противеше (Д. Талев). Защо се съпротивляват на войската (Ем. Станев).

2. Глаголи, при които на- предложната конструкция не е взаимозаменяема с падежна конструкция. Косвенообектен детерминант при тези глаголи от гледище на граматико-морфологична характеристика може да бъде както съществително, така и пълна форма на местоимение от всякакъв вид. Определяме ги като незаменяеми с падежна конструкция, тъй като при тях не е възможно косвенообектният детерминант да се изрази чрез кратка падежна форма на местоименията — дателна или винителна. Такива са например глаголите *заприличам, мина/минавам* (14, 16), *наблегна/наблягам, налетя/налитам* (3), *откликна/откликвам, приличам* (1, 2), *съответствувам, изложа се/излагам се, надявам се* (2), *натъкна се/натъквам се, осланям се, отдам се/отдавам се* (2), *отзова се/отзовавам се, откликна се/откликвам се, позова се/позовавам се, уповавам се, установя се/установявам се* и т. н., напр.:

... *заприличах на птиче* (Д. Вълев). *Мина после на класиците* (Ив. Вазов). ... *силно наблегна на необходимостта от по-голяма просвета* (в. Раб. дело). ... *и сам се излагаше на опасност* (Л. Стоянов). *На кого да се надяваме* (Д. Талев). ... *оставяше се на общото решение* (Л. Стоянов). ... *и с голяма страст се бе отдал на тоя нов занаят* (Д. Талев). *Неприятелят се радваше на пълна победа* (Л. Стоянов). *Ето на какво се е уповавала тя* (Ем. Станев).

С предложав

В зависимост от лексикалната семантика на валентния елемент, както и на цялата предложна конструкция, глаголите се разпределят в следните основни групи:

1. Глаголи, при които предложната конструкция има значение 'състояние, положение, в което се намира или преминава обектът на глаголно действие'. Такива са например глаголите *вляза/влизам* (6), *изляза/излизам* (прен.), *изпадна/изпадам* (3), *падна/падам* (18), *потъна/потъвам* (4), *тъна*, напр.:

... *те влизат във взаимодействие* (Учебник по физика). *Излизам в пенсия*. *Щеше да изпадне в затруднение* (сп. Септември). ... *бе паднал в такова нежно умиление* (Елин Пелин). ... *потънала в четене на криминален роман* (сп. Септември). ... *тъне в невестство* (Л. Стефанова).

2. Глаголи, при които предложната конструкция има значение 'област, в която навлиза субектът на глаголното действие, най-често чрез мислите и чувствата си, но също така и чрез действие'. Такива са глаголите: *вляза/влизам* (2, 3), *вникна/вниквам, внимавам* (1), *встъпя/встъпвам* (1, 2), *навляза/навлизам* (3), *повярвам, попадна/попадам* (5), *премина/преминавам* (8), *участвувам; вдам се/одавам се* (2), *вдълбоча се/вдълбочавам се, включа се/включвам се, встрастя се/встрастявам се, забъркам се/забърквам се* (4), *задълбоча се/задълбочавам се, замеся се/замесвам се, улиша се/улишвам се*, напр.: *Той влезе в сдружението на предприемачите* (Ц. Цанев). *Вникни в моето положение* (Д. Вълев). . . . *встъпи в борбата* (Л. Стефанова). *Внимавай в играта* (М. Величков). . . . *защото ни е приятно да навлизаме в техните очаквани и неочаквани тайни* (Р. Михайлов). *Едни форми на движение на материята могат да преминат в други* (Марксистко-ленинска философия). . . . *да съучаствува в неразбираеми за нея постъпки* (сп. Пламък). *Той беше се вдал цял в работата си. . . . и се вдълбочи в спомените си* (Й. Йовков). *Забърка се в политиката* (Ем. Станев). . . . *и отново се задълбочи в задачата* (Ат. Наковски). *Така бяха се улишали в грижите си. . . .* (Г. Караславов).

3. Глаголи, при които предложната конструкция назовава обекта, с който се отъждествява субектът на глаголното действие, напр. *въплътя се/въплътявам се* (1, 2), *изродя се/израждам се* (//), *превърна се/превърщам се, преродя се/прераждам се* и т. н.: *Критиката се изроди в лични нападки* (РСБКЕ). . . . *а движението се превръща в непоносима лудница* (Н. Хайтов). *Сякаш се бе преродил във внука си* (Д. Талев).

4. Глаголи, при които предложната конструкция означава 'обект, към който е насочено действието на сетивните органи', каквито са например глаголите *вгледам се/вглеждам се, взра се/взираам се, вслушам се/вслушвам се* (1), *загледам се/заглеждам се, заслушам се/заслушвам се, захласна се/захласвам се, повзра се/повзираам се: Слава се вгледа в промененото му лице* (сп. Септември). . . . *и се взираше във всеки селянин* (Ем. Станев). *Той се вслуша в лекото скърцане* (Ем. Станев). . . . *загледа се в ръцете на Ния* (Д. Талев). . . . *заслуша се в топлите, в галените думи* (Елин Пелин). . . . *и всички се захласнат в него* (Т. Влайков).

С предложения от

Предложната конструкция изразява:

1. Аблативни отношения — косвенообектният детерминант има значение 'обект, разбиран в най-общ смисъл, който се избягва от субекта на глаголното действие', напр.:

. . . *бяга от самотността* (Г. Стоев). . . . *все страняха от тях* (Ст. Ц. Даскалов). *Странеше от всякакви неприятности* (сп. Пламък). *Можеше ли да се уварди от проклетата болест?* 'обект (също в най-общ смисъл), от който се отстранява субектът', напр.: *За това ли бягаиш от мене* (А. Сегренски). . . . *и се бранеше от ритниците на блокарите* (Ем. Станев). *Ето що значи да се изолира човек съвсем от политиката* (Ив. Вазов). . . . *да се лъчи от другите* (Цв. Минков). . . . *така се изтръгна от ноща* (Г. Белев). *Приятелите се отдръпват от него* (К. Христов).

2. Причинни отношения, напр.: *Не горях от желанието да чуя. . . .* (П. Вежинов). . . . *но страдаше от слабостта на славолубието*

(сп. Пламък). *Вътрешно трепереше от страх* (сп. Септември). *Ще си умра от срам* (К. Цачев).

3. Партитивни отношения, напр.: *От две паралелки... е останала...* почти една паралелка (Г. Караславов). ... и от скръбта беше останало само неприятното чувство (сп. Пламък). *Отби от надницата му* (Г. Караславов).

4. Генетивни отношения, напр.: ... което излиза от конкретни знания (сп. Лит. мисъл). *Излизате от предположения* (РСБКЕ). ... изхождат предвсичко от своите стратегически и икономически интереси (в. Отеч. фронт).

5. Конструкции, в които косвенообектният детерминант е със значение 'обект, от който се ползува субектът на глаголното действие', напр.:

Той се възползува от гостоприемството на младата учителка (Д. Талев). *Други ще се въздушевяват от желание да натрупат...* (сп. Септември). *Вуйчо му се нуждаеше от верен човек* (Ат. Наковски). *Умееше блестящо да се ползува от чуждите слабости* (сб. Бронзовите конници). *Ръководех се само от приятелски чувства* (Д. Ангелов).

С предлога с

Предложната конструкция изразява:

1. Субектни отношения — косвенообектният детерминант има значение 'субект, с който влиза във взаимодействие субектът на глаголното действие' и е възможна трансформацията му в подлог, напр.:

Първата година живеех с бате Ванчо у дядо Косто Тотовски (сп. Септември) — *Ние (аз и бате Ванчо) живеехме у дядо Косто Тотовски; ... че е дошъл да търгува с тях* (Л. Стефанова). *Той и те търгуваха.*

2. Субектно-обектни отношения, напр.: *Боравеше с предпоставени дадености* (сп. Пламък). ... *воюва с нередностите* (сп. Пламък). *Живееше с блянове и мечти* (Елин Пелин). ... *злоупотребяваше с доверието на обществото* (П. Вежинов). ... *че се бореше със злата си към Кондарев* (Ем. Станев). *Те се забавляваха с политически проект* (Л. Стоянов). *Все с Женда се залавяш* (Й. Йовков). *Там хората сега се занимават с фотопроцеси* (сп. Септември).

3. Оръдийни отношения, напр.: *Замахна подир нея с камъка* (К. Цачев). *Замахваше и той с лопатата* (сп. Пламък). *Махна с ръка да го пропъди* (П. Стъпов).

4. Обект, с който се съпоставя субектът на глаголното действие, напр.: *Не е работа да се мери с падишаха* (Л. Стоянов). *Приравняват се сега с тях* (Й. Йовков).

С предлога до

Глаголите, в състава на чийто косвенообектен детерминант влиза предлогът до, имат преносно значение и в основното си лексикално значение се употребяват също с предлога до, но за означаване на пространствени отношения.

Косвенообектният детерминант, изразен със съществително, има значение 'предел (краен или за момента) в абстрактен смисъл' и 'резултат, до който достига чрез действието си субектът'.

Тук отнасяме глаголите: *доведа/довеждам* (2), *дохаждам* (4), *идвам/дойда* (2), *опра/опирам* (4), *отида/отивам* (13), *стигна/стигам*, *добра се/добирам се* (2), *докопам се/докопвам се*, *приближа се/приближавам се* (4), напр.:

... ще доведе до желаното единство (сп. Септември). Дохождаха до такива смели съждения (Г. Стоянов). ... за да дойде до това положение (сп. Септември). ... дойде до убеждението... (Р. Михайлов). Така ще стигнем до конфликти (Г. Стоянов). ... и до стройна и прекрасна хармония ще се домогне мисълта (К. Христов). Добирам се до истината (РСБКЕ).

С предлога за

Примери: ... милеех за село (Г. Стоянов). Мислех за Магдалена (Ив. Давидков). Не отговаря ли за всички безобразия (сп. Пламък). ... та и сега се улови за думите на Руменова (Д. Талев). Евгени се хвана за предположението на Захаров (Д. Ангелов).

С предлога към

Примери: ... за да пристъпят към работа (Г. Караславов). Принадлежеше към висшето дрезденско общество (А. Константинов). ... спадаха към тъй наречения музикален свят (Д. Димов). То се бе привързало към нея (Д. Талев). ... принципи, към които се придържах (Ив. Мартинов). ... И да се приспособява пак към него. (Д. Талев).

С предлога над

Примери: ... издевателствуват над работническата класа (Д. Димов). Трепереше над нея (Г. Караславов). Тържествуваше не над противник някакъв... (сп. Пламък).

С предлога пред

Примери: Благоговееше пред дяда Мита (Т. Влайков). Раболепствуваше пред началството.

За около 40 глагола е възможна употребата на два (в някои случаи на три) предлога в границите на разглежданата валентност, като някои предлози и съответно конструкциите с тях при даден глагол са синонимни и по тази причина взаимно заменяеми, а при други глаголи конструкциите имат различно значение, напр.:

... работел над някаква теза (сп. Септември). ... работят върху формирането на своя нов мироглед (Основи на марксистката философия). Работят по 37 теми в тази насока (в. Работническо дело). ... устояват на всички несгоди в живота (в. Веч. новини). Не устояхме пред умоляващата влага в очите му (Л. Стефанова). Не можах да устоям срещу руската сила (Д. Талев). Тоя път той се бе увлякъл твърде много в собствената си игра (Д. Талев). ... и ще се увлече по някого (Ем. Станев).

Глаголи с една задължителна обстоятелствена валентност

Г + Об

Във валентната теория на Л. Тениер обстоятелствените пояснения се разглеждат само като свободни членове на изречението, т. е. неактанти, от което би следвало, че те не се предопределят от семантичните особености на глаголите и не влизат в задължителното им обкръжение. Това положение е валидно за голяма част от глаголите, но не за всички, тъй като някои от тях за структурна пълнота и граматическа завършеност на образуваната конструкция изискват задължително реализация на обстоятелствена валентност, напр.:

Бръкна в джоба си (К. Цачев). Не помнеше кога е влязъл в Института (сп. Пламък) — тук гл. вляза/влизам е в значение 'постъпвам'. Встаята влетя Малина (Л. Станев). Сметката възлезе над 100 лева (РСБКЕ). Оттогава датира и големият ми интерес към... (в. Нар. култура). Живееше на ул. Аксаков (сп. Септември)... клонеше на запад (сп. Септември). Навлезе в гората (Ем. Станев). Витаят в областта на въображението и фантазията (в. Нар. култура). Инките са господствували върху територията на днешно Перу (сп. Пламък)... преди да нахлуе в Гърция (Д. Вълев)... на полето ношуваеше и денуваеше (Ст. Ц. Даскалов) и т. н.

В съвременния български книжовен език отбелязваме около 150 такива глагола.

Глаголи с една задължителна фразова валентност

Г + Ф

В тази група включваме глаголите, чието изискване за пълнота и завършеност на образуваната с тях синтактична конструкция се свежда до реализацията на подчинено изречение или на т. нар. „да“-конструкция.

Отбелязваме около 70 такива глагола, по-често срещани от които са следните: *внимавам* (2), *възнамерявам*, *гледам* (2, 8), *дръзна/дръзвам*, *искам* (2), *понеча/понечвам*, *посмея/посмявам*, *посегна/посягам* (2), *реша/решавам* (1), *смея*, *смогна/смогвам*, *стумей/стумявам*, *седна/сядам* (3) — прен. разг., *умея*, *двоумя се*, *задължа се/задължавам се*, *заканя се/заканвам се*, *запирям се/запретвам се*, *зарека се/заричам се*, *каня се* (1), *кълна се*, *мъча се* (2), *надявам се* (1), *наканя се/наканвам се*, *одързостя се/одързостявам се*, *опитам се/опитвам се*, *осмеля се/осмелявам се*, *оставя се/оставям се* (1), *питам се*, *позаканя се/позаканвам се*, *помъча се/помъчвам се*, *принудя се/принуждавам се*, *разпоредя се/разпорещдам се*, *силя се*, *старая се*, *чудя се* и др.

В зависимост от връзката между глагола-сказуемо и подчиненото изречение ги разпределяме в следните групи:

1. С подчинителния съюз *да*, напр.:

Обществото се задължаваше да ги въоръжи (З. Стоянов)... *и се канеше да ги откара в Пловдив* (Г. Белев)... *който се е осмелил да го зададе* (Ат. Наковски). *Помъчи се да си спомниш* (Ат. Наковски).

2. С подчинителния съюз *да* или с подчинителния съюз *че*, напр.:

... *и бе се заричал да не го забрави* (Д. Талев)... *заричаше се, че няма да ходи никъде* (Й. Йовков)... *коите бяха се кълели да излязат с оръжие* (Д. Талев). *Кълна се, че ще им служи предано* (РСБКЕ). *Тая вечер се надяваше другите гости да не дойдат* (Ем. Станев). *Иван се надяваше, че човекът ще го отмине* (Ат. Наковски).

3. С подчинителния съюз *че*, напр.:

Тя се кълнеше, че не е истина (Ем. Станев). *Никола се кълнеше, че няма други задължения* (Ем. Станев). *Сотиров се успокояваше, че Райна Джупунсва не ще си поиска парите поне до края на годината* (Ем. Станев).

4. С въпросително местоимение, въпросително наречие или въпросителна частица, напр.:

Чудим се къде да си денем ръцете (сп. Септември)... *и уж се двоумеше какъде да тръгне* (Ат. Наковски)... *и се чудеше как така не се е подредил* (сп. Септември). *Попето се подвоуми дали да иде при него* (Ат. Наковски).

Глаголи с една задължителна предикативна валентност

Г + По

В граматичната литература предикативното определение се разглежда в два аспекта — като част от съставно именно сказуемо при глаголи с т. нар. избледняло и непълноценно лексикално значение и като член на изречението при пълноценни глаголи. Въпросът за това общоприето деление тук няма да разискваме — предикативното определение в случая ни интересува само като валентен елемент. Само ще отбележим, че от позициите на валентната теория то не е съществено, тъй като, когато е задължителен елемент при глагола, и в единия, и в другия случай предикативното определение се предопределя от семантиката на дадения глагол и в този случай не се различава от останалите валентни елементи, напр.: *Аз съм студент. Аз съм в стаята. Намирам се на улицата. Принадлежи на някого. Зависа от някого.* И пак от тези позиции, ако приемем, че глаголите, които образуват съставно именно сказуемо, имат избледняло или непълноценно лексикално значение, би следвало да смятаме, че всички глаголи със задължителна валентност са с избледняло или непълноценно лексикално значение. Това е само един от фактите, които показват, че изучаването на валентността дава възможност някои въпроси, отнасящи се до синтактичната характеристика и лексикалното значение на езиковите единици, да бъдат разгледани и от друга страна, по-различна от познатите и общоприетите, а това е предпоставка за извеждане на нови постановки.

Глаголи с една задължителна предикативна валентност са например следните: *броя се, видя се/виждам се, викам се, зова се, изляза/излизам, изглеждам, именувам се, казвам се, окажа се/оказвам се, мина/минавам, нарека се/наричам се, остана/оставам, правя се, представя се/представям се, покажа се/показвам се, престоря се/преструвам се, стана/ставам, считам се, смятам се, съм, явявам се.*

В зависимост от лексико-морфологичната характеристика на предикативното определение глаголите могат да бъдат разпределени в две групи:

1. Глаголи, които образуват безпредложна конструкция със съществително, прилагателно или причастие, каквито са напр: *съм, видя се/виждам се, викам се, зова се, изляза/излизам, изглеждам, именувам се, казвам се, окажа се/оказвам се, остана/оставам, покажа се/показвам се, стана/ставам, явявам се*, напр.:

Той е учител. Те са неспокойни. Босилков се виждаше вече господар там (Ем. Станев). *Той изглеждаше спокоен* (Й. Йовков). *Наричаше се Пенка* (Й. Йовков). *Стана затворен* (Елин Пелин).

2. Глаголи, които образуват предложна конструкция с предлозите *за, на* или *с като* и съществително, прилагателно или причастие, напр.: *мина/минавам за, като, представя се/представям се за, като, считам се за, правя се на, престоря се/преструвам се на*. Примери: *Дядо ми минавал за напредничав човек* (Л. Станев). *Той минаваше за покровител на Чакъра* (Д. Димов). *Той се смяташе за много учен* (Е. Коралов). *Представяше се като испанец. Правеше се на наивен.*

ГЛАГОЛИ С ДВЕ ЗАДЪЛЖИТЕЛНИ ВАЛЕНТНОСТИ

Глаголи с прякообектна и косвенообектна валентност,
реализиращи се едновременно

$$\begin{array}{l} \Gamma + O_1 \\ + O_2 \end{array}$$

Тези глаголи могат да бъдат описани, като се групират в зависимост от лексикалното им значение, характеристиката на зависимите елементи и връзката на косвенообектния детерминант с глагола-сказуемо. Тук ще спрем вниманието си главно на връзката между глагола-сказуемо и косвенообектния детерминант.

1. Глаголи с предлога *на*, чиято конструкция е взаимозаменяема с падеждна конструкция при употреба на кратките местоименни форми.

Косвенообектният детерминант означава 'обект, получаващ или възприемащ друг обект чрез глаголното действие', като най-често е с лексикална семантика 'лице'. Прекният обектен детерминант означава 'обект, който съществува независимо от глаголното действие, но подлежи на някакъв вид негово въздействие', напр.:

Веднага след смяната да го върнете на собствениците (Т. Тонев). *На него дала новия костюм* (Др. Асенов). . . . *че Райна е дошла да му засвидетелствува чувствата си* (Ем. Станев).

Най-типичните за българския език глаголи, които изискват косвенообектен детерминант с адресатно значение, са глаголите с конкретно значение 'давам, предавам, предоставям нещо на някого', означаващи действие, чрез което обектът, обикновено предмет, се предава от едно лице на друго, каквито са например глаголите *дам/давам, предам/предавам, даря/дарявам* и т. н. Същевременно към тази група се отнасят и глаголите с противоположно значение, какъвто е например гл. *лиша/лишавам*; глаголите със значение 'представям нещо на някого', 'признавам нещо на някого', които принадлежат към периферията на семантичното гнездо 'давам нещо на някого', тъй като изразяват същото значение в по-абстрактен смисъл, напр.: *засвидетелствувам, оказжа/оказвам, посветя/посвещавам* и т. н.

Като най-характерни за тази група можем да посочим следните глаголи: *бутна/бутам* (прен.), *вдъхна/вдъхвам* (2, БТР), *върча/върчвам, върна/върщам* (2 'давам обратно нещо, което съм взел'), *възвърна/възвръщам, въздам/въздавам, дам/давам* (2), *даря/дарявам, дължа, задам/задавам, засвидетелствувам, зачисля/зачислявам* (II 'давам нещо на някого за ползване'), *зачета/зачитам* ('признавам на някого нещо'), *набутам/набутвам* (прен.), *навлека/навличам* (прен. — за беда, неприятност — донасям), *навеля/навявам* (прен.), *надам/надавам, надъхам/надъхвам* (2, БТР), *нанеса/нанасям* (4), *натрапя/натрпявам, нося* (9), *окажа/оказвам, осигуря/осигурявам, оставя/отстъпвам* (4), *отдам/отдавам* (2, 3), *откажа/отказвам* (6), *отпусна/отпускам* (6), *отредя/отреждам* (1), *отстъпя/отстъпвам* (3), *пиша* (10), *подам/подавам* (1, 2), *подаря/подарявам, поднеса/поднасям, посветя/посвещавам* (1, 2), *предам/предавам* (1, 2, 3, 4), *представя/представям* (2), *придам/придавам* (4, 5), *припиша/приписвам, присъдя/присъждам, причиня/причинявам* (2), *пробутам/пробутвам* (3), *противопоставя/противопоставям, стоваря/стоварвам* (2), *струпам/струпвам* (2, прен.), *честитя/честитявам*, напр.:

. . . *че да бутне на бай Паскал най-лошата порция* (П. Вежинов). . . . *нали на него дължеше всичко това* (Т. Тонев). *Можеше да им навлеche само неприятности* (сп. Пламък). *Пак им навяваше скупа* (сп. Пламък). . . . *на когото животът беше отказал любовта и успеха* (Д. Димов). *Колко странни и неочаквани*

преживелици му поднасяше съдбата (К. Калчев). . . . с две думи ни го представи (Р. Михайлов). . . . стоварва я да си на шофьора (Р. Михайлов). . . . струпана всичко на нея (К. Калчев).

Към тази група можем да отнесем и един друг вид глаголи, за които Е. В. Чешко отбелязва „ . . . дателният, означаващ адресата на получаването (предоставянето), намираме при преходни глаголи за движение — нося, водя и т. н., които означават движението на комитативния обект към получаващото (приемащото) лице“¹⁶. При една част от тях основното в значението е действие, чрез което субектът движи обекта към някакво място, т. е. движението, чрез което субектът предава обекта на получателя, е допълнителен момент в значението, който се дължи в голяма степен на конкретната реализация. Такива са например глаголите *доведа/довеждам, довлека/довличам, докарам/докарвам, доставя/доставям, запрамя/запращам, изпрамя/изпращам, оставя/оставям, откарам/откарвам, подхвърля/подхвърлям, поставя/поставям, прехвърля/прехвърлям, хвърля*, напр.:

. . . след месец ми доведе майка си (Р. Михайлов). Уплаших се да не довлека бе ди на хората (Ив. Вазов). . . . изпраща да рове на Монтесума (Л. Стефанова). . . . решил да остави на поколениията неговия светъл образ (сп. Младеж). Прехвърли му и събирането на вересите (Ем. Станев).

Когато прякообектният детерминант има лексикална семантика 'лице', изразите с тези глаголи получават известна стилистична оцветеност (в по-голяма или в по-малка степен), както е например при *довлека/довличам, домъкна/домъквам*:

Едва довякохме багажа до тук. — Защо си ми довякъл тези хора.

При друга част от глаголите, като например *донеса/донасям, занеса/занасям, отнеса/отнасям*, е трудно да се определи кое значение — обстоятелственото или адресатното — е по-силно (статистическите данни са в полза на адресатното). Но фактът, че не само е възможна, но е и често срещана употребата и на двата детерминанта едновременно, подсказва, че тук може би въпросът се отнася за друг вид валентен модел, в който прякообектната валентност се представя като винаги задължителна, а косвенообектната и обстоятелствената са задължителни и по принципа на конюнкцията, и по принципа на дизюнкцията в зависимост от контекста, ситуацията и нуждите на комуникативния акт, срв. напр.:

Донесе ми го. Донесе го в къщи. Донесе ми го в къщи. Занесе книгата на Спас. Занесе книгата в Института. Занесе книгата на Спас в Института.

Интерес с оглед на въпроса за неутрализацията на валентната връзка представляват случаите, в които косвенообектният детерминант, подложен на неутрализация, не присъствува в по-широк контекст (вън от даденото изречение), а е налице в самото изречение, но трансформиран в притежателно несъгласувано, по-рядко съгласувано определение. Такива случаи се наблюдават при гл. *възвърна/възвръщам, осигуря/осигурявам* и др., напр.:

. . . възвърна силите му (Ем. Станев). То възвърна смелостта и м (Л. Стефанова). . . . но недостатъчно, за да осигури издръжката му (Ст. Поптонев). . . . може да осигури окончателната ѝ победа (Н. Николов). Господството на хората над природните процеси не осигурява тях-

¹⁶ Е. В. Чешко. Падежи и предлози в современном болгарском языке. — В: Вопросы грамматики современного болгарского языка. М., 1954, с. 17.

на та свобода и спрямо обществените процеси (Основи на марксистката философия).

Но трябва да отбележим, че трансформацията на определението е възможна само при условие, че определението се отнася за лице. В останалите случаи такава трансформация или не е възможна, или е спорна, срв. напр. *Всичко това осигурява преди всичко мащабността на мисълта* (сп. Лит. мисъл). Тук от значение са редица фактори на обкръжението, на които сега нямаме възможност да се спираме.

Една част от глаголите се употребяват и в конструкции с други предлози например с *върху*: *прехвърля/прехвърлям, струпам/струпвам* (2), *хвърля/хвърлям*; със *за*: *донеса/донасям, оставя/оставям* (4), *осигуря/осигурявам, отдам/отдавам* (2, 3), *посветя/посвещавам* (1, 2); с *пред*: *поставя/поставям*; с *до*: *изпратя/изпращам*, като въпросът за еквивалентността на двата вида конструкции при общ инвариант на равнище *смисъл* (отнесеност към един и същи факт от извънезиковата действителност) се решава за всеки глагол поотделно в зависимост от различието в обкръжението, разглеждано на лексико-семантично равнище. Но общото за всички е, че когато косвенообектният детерминант е изразен чрез съществително име със значение 'лице', двете конструкции са еквивалентни, напр.: ... *а върху мен стовари гнева си* (Ст. Ц. Даскалов) — *а на мен стовари гнева си*; *Най-трудните програми остави за нас* (сп. Пламък) — *Най-трудните програми остави на нас* — *Остави ни най-трудните програми*; ... *постави пред всички ни голяма научна задача* — *постави ни голяма научна задача*; ... *изпраща до другарите си своя последен завет* (сп. Септември) — *изпраща на другарите си своя последен завет* — *изпраща им своя последен завет*.

В останалите случаи, когато косвенообектният детерминант няма значение 'лице', независимо от това, че се наблюдават еквивалентни употреби в речевата практика, предпочитане би трябвало да се даде на употребата на конструкции с друг предлог, тъй като адресатното значение дори в конструкции с предлога *на* се губи (в конструкциите с друг предлог на преден план излиза друго значение на косвенообектния детерминант), напр.:

... *отдават усилията си за напредъка на българската естрадна музика* (сп. Младеч) — значение 'цел, предназначение'; ... *реши да прехвърли тая тежест върху нечий мъжки гръб* (П. Вежинов) — значение 'място'.

При глаголите *даря/дарявам* и *надъхам/надъхвам* (2, БТР) смяната на предлозите е съпроводена и с цялостна трансформация на конструкцията, при която детерминантите сменят местата си, напр.:

... *за да дари на дъщерите си време*. *Дарява бодрост и сили на хората* (сп. Жената днес). ... *или да им дари изцеление* (Г. Караславов). ... *за да дари дъщерите си с време* (сп. Жената днес). ... *ще ни дарява с живот* (в. Раб. дело).

2. С предлога *на*, чиято конструкция не е взаимозаменяема с падежна — такива са например глаголите: *наведа/навеждам* (прен.), *направля/направлям* (7), *натъкна/натъквам* (прен.), *отдам/отдавам* (4), *подложа/подлагам* (3), *преведа/превеждам, уподобя/уподобявам*, напр.:

... *наведе мъжа си на заключението* (сп. Пламък). ... *отново ни наведе на мисълта* (в. Нар. култура). ... *ще те направят на маймуна* (Р. Михайлов). *Отдаваше всичко това на умората и горицината* (Д. Димов). ... *за да не го подлагам на нейното любопитство и състрадание* (сп. Септември). ... *което*

ме накара да я преведа на български (К. Величков). Тези грамади Иван Вазов много сполучливо уподобяваше на щърби зѣби (П. Делирадев).

3. С предлога с. Тук се отнасят следните глаголи:

а) глаголи, чиито обектна конструкция изразява действително обектни отношения. Прякообектният и косвенообектният детерминант по своята лексикална семантика са действително разнородни — обикновено прякообектният детерминант е изразен чрез съществително име със значение 'лице', а косвенообектният — 'нелице', като не се изключва и обратното, напр.: *запозна/запознавам* (1), *познапозна/познапознавам* (1), *сблъскам/сблъскам* (1), *свързва/свързвам* (1):

... *за да те запозна с някои забележителности в околността* (Т. Тонев). ... *трудностите, с които го сблъскал животът* (сп. Младеж). ... *свързва своята работа с военните* (Е. Каранфилов).

Трябва да отбележим, че в случаите, когато и двата детерминанта се изразяват чрез съществителни, еднородни по значение — 'лице' + 'лице' или 'нелице' + 'нелице', които принадлежат към еднаква семантична категория, в значението на глагола е налице вече нов елемент, който липсва при употребата му в другия вид конструкции, а именно — 'взаимност на действието'. Същевременно при тях наблюдаваме и друга валентна формула, срв. напр.:

... *Отъждествява общественото битие с производствените отношения* (Н. Николов). *Той отъждествява битие и мислене* (Н. Николов). *Запозна Петър с Иван. Запозна Иван и Петър. Запозна ги. Това го обличи с Петров* (сп. Пламък). *Сближи отново двамата стари приятели* (Ем. Коралов).

б) глаголи, чиито прякообектен и косвенообектен детерминант имат лексикална семантика 'предмет', 'явление', а цялата конструкция е със значение 'предмет, явление, което се поставя във връзка, в отношение с друг предмет, явление чрез глаголно действие'. Тази връзка има характер отчасти на външно сближаване или присъединяване, отчасти на оръдийни отношения. Такива са например следните глаголи: *взортъжа/взортъждавам* (прен.), *залея/заливам* (грн.), *засипя/засипвам* (прен.), *затрупам/затрупвам* (прен.), *изпъня/изпънвам* (прен.), *натъпкам/натъпквам* (прен.), *обложя/облагам* (2), *обременя/обременявам*, *обвързва/обвързвам*, *обсипя/обсипвам* (3), *пообсипя/пообсипвам*, *отрупам/отрупвам* (1, 2), *снабдя/снабдявам*, *увенчая/увенчавам*, *удостоя/удостоявам*. Примери:

... *Взортъжава частните науки с научен мироглед и научна теория* (Основи на марксистко-ленинската философия). ... *щеше да го залее с потоци горчиви укори и сълзи* (П. Вежинов). ... *може да го засипе дъгори със староврежки сентенции* (П. Вежинов). ... *но аз я затрупах с измисли и лъти* (Р. Михайлов). ... *и ме изпънваше със съжаление* (Л. Стефанова). *Натъпка торбата с вещите си* (Р. Михайлов). ... *после го обсипаха с писма и радиотелеграми* (сп. Септември). *Отрупваше ме с подаръци* (сп. Септември). *Тихик редовно го снабдяваше с тия произведения* (Ем. Станев). *Сега ме удостоявали с всички празнични манджи* (Д. Вълев).

Основната част от глаголите тук имат разглежданата валентност само в преносното си значение. В прякото им значение тя е обикновено една прякообектна.

4. С предлога към.

а) глаголи, чиято конструкция изразява отношение на вътрешна близост. Прякообектният детерминант има обикновено лексикална семантика 'лице, което субектът на глаголно действие приобщава към друго лице, предмет, явление или дейност', които от своя страна са дадени в лексикалната семантика на косвенообектния детерминант. Такива са например глаголите: *привързва/привързвам* (2), *попривързва/попривързвам*, *приобща/приобщавам*, *привлека/привличам*. Примери:

... с което индустриалецът го привързва към предприятия (Б. Райнов). Той ни приобща към един особен ритмичен пулс (Л. Стефанова). ... който той успя да попривлече към себе си (Д. Талев).

б) глаголи, чиято конструкция изразява отношение на количествено външно присъединяване. Косвенообектният детерминант е изразен чрез съществително, което назовава обекта (лице, предмет, явление), към който се присъединява друг обект, означен чрез съществителното, изразяващо прякообектния детерминант. Такива са глаголите: *прибавя/прибавям* (1), *придам/придавам* (2), *приложа/прилагам*, *присъединя/присъединявам*, *причисля/причислявам*, напр.:

В случая към текстологията трябва да прибавим и палеографията (сп. Лит. мисъл). ... не ни дава основание да я причисляваме към елитарната култура (Б. Райнов). ... ги присъединява към глаголите от типа... (П. Пашов). ... не може да приложи материализма към изучаването на обществените явления (Н. Николов).

б. Глаголи с предлога *в*.

Чрез лексикалната си семантика косвенообектният детерминант при тези глаголи изразява състоянието, действието, в което субектът привежда обекта на глаголното действие, изразен чрез прякообектния детерминант, напр.:

... влагат значителна доза истина и искреност в създаването на своята мечта (Б. Райнов). Ще го заместят и него в процес (П. Вежинов). Не ме намесвайте във вашите разпри (РСБКЕ). ... когото бе посветила в своите планове (Ем. Станев). ... който превръща женския труд в голяма производителна сила (в. Труд). ... и да го приведе отново в движение (Основи на марксистката философия). Злобата и ревността го хвърлиха в ярост (Ем. Станев).

Такива са глаголите: *включа/включвам* (1), *въвежда/въвеждам* (прен.), *въплътя/въплътявам* (11), *замеся/замесвам*, *посветя/посвеждам* (4), *превърна/превръщам* (1), *превъплътя/превъплъщавам* (превъплътявам), *приведа/привеждам*, *хвърля/хвърлям* (прен.), *намеся/намесвам* и др.

б. С предлога *от*.

а) глаголи, чиято конструкция има значение 'отделяне на част от нещо — лице, предмет, дейност, състояние', напр.:

... за да отдели от стадото си един овен и шест овци (А. Гуляшки). Умееше да отдели от голямата верига най-важните звена (сп. Жената днес). ... откъсна от преследващото го ято едно птиче (Р. Михайлов).

б) глаголи, чиято конструкция има значение 'отстраняване на обект от друг обект — лице, предмет, дейност, състояние', напр.:

... за да отдели дъщеря си от него (Ем. Станев). Лишава населението от големи количества детски трикотаж (в. Раб. дело). ... беше ме отвлякло полека-лека от тълпите мисли (Кр. Велков). ... го отклоняваше от общуване с хората

(сп. Септември). . . . не я откъсва от издателската практика (сп. Лит. мисъл). . . . което го отличава от другите хора (Ем. Станев).

Такива са глаголите: *деля* (прен.), *отделя/отделям* (I), *отвлека/отвличам* (3), *откажа/отказвам*, *отклоня/отклонявам* (прен.), *отлича/отличавам* и др.

Глаголът *отлича/отличавам* се употребява и с предлога *с*, но там вече става въпрос за друго значение, срв. напр.: *Отличиха го с грамота за високи постижения в областта на зърнопроизводството* (в. Раб. дело).

7. С повече предлози:

а) с предлозите *към* и *за*: *предразполага/предразполагам*, *пригодя/пригаждам*, *приспособя/приспособявам*, напр.:

. . . най-силно ме предразположи към домакинята (Л. Стефанова). . . . и се опита да ме предразположи за просто общуване (Л. Стефанова).

Когато косвенообектният детерминант според лексикалната си семантика е 'лице', се употребява само предлогът *към*.

В случаите, когато косвенообектният детерминант има друго значение, обикновено е възможна употребата и на двата предлога, поради което можем да ги приемем за синонимни, напр.:

. . . който се опитваше да проспособи тези данни към своята философска доктрина (Основи на марксистката философия). Който се опитваше да проспособи тези данни за своята философска доктрина.

Трябва обаче да се има пред вид, че когато се приемат за синонимни тези два предлога и конструкциите с тях, се взема под внимание тяхната отнесеност към един и същи факт от извънезикова действителност, тъй като всеки предлог внася свой специфичен и допълнителен нюанс в общото значение на конструкцията.

Но в някои случаи — това е обикновено тогава, когато особено силно се налага значението 'цел, предназначение', е възможна само употребата на предлога *за*, напр.: *Приспособихме банята за кухня* (РСБКЕ).

Възможни са и редица други ограничения в употребата на единия или другия от двата предлога, зависещи от значението на цялата конструкция или на отделните детерминанти, но тук нямаме възможност да се спираме на тях.

б) с предлозите *до* и *към*: *свежда/свеждам*, напр.:

. . . свежда текстологията до система от похвати за добиване на първоначалния текст (сп. Лит. мисъл). . . . свеждат сложното до простото (Основи на марксистката философия). . . . свеждат движенieto към неговата механистична форма (Марксистко-ленинска философия).

в) с предлозите *към* и *в*. В повечето от наблюдаваните случаи двата предлога не са взаимозаменяеми. И тук от значение са факторите, посочени по-горе. Примери:

Всичко това ме възвръща отново и отново към горещите проблеми на века (Л. Стефанова). . . . ме възвръща към уплахата (сп. Пламък). . . . можеше да ме възвърне донейде в предциния ритъм (сп. Пламък).

г) с предлозите *в*, *на*, *под* и *пред*: *поставя/поставям* (II), напр.:

. . . поставиха и двамата в деликатно положение (Ив. Вазов). . . . за да постави на изпитание Никола (И. Йовков). . . . би могла да постави под съмнение нашата учивост

(Т. Тонев). . . *поставя пред изпитание и двете големи капиталистически страни* (в. Отеч. фронт).

При тези предлози освен горепосочените причини за липса на пълна еквивалентност на разглежданите предлози и конструкции се наблюдава и известна лексикализация на някои от конструкциите, получени в резултат от ограничеността на лексикалната валентност, довела до висока степен на устойчивост на съчетанието от определени лексикални единици.

Глаголи с прякообектна и обстоятелствена валентност, реализиращи се едновременно

$$\begin{array}{l} \Gamma + O_1 \\ + O_2 \end{array}$$

Включването на обстоятелствения детерминант в минималната структура на изречението и определянето му като задължителен валентен елемент при тези глаголи са обусловени от семантиката им. Изключването на обстоятелствения детерминант или заменянето му с друг в изреченията с тези глаголи прсменя характера на ситуацията, лежаща в основата на съобщението. Особено добре проличава това при глаголите, които в конкретното си значение изискват обстоятелствен детерминант, а в преносното си — косвено-обектен, напр.:

гл. *въвека/въвличам* (1) с конкретно значение 'въвеждам в затворена, отделена част от пространството' — *въведе го в стаята*;

гл. *въвека/въвличам* (2) с преносно значение 'включвам някого в няква дейност, поставям в някакво състояние' — *Въвлича всички трудещи се в борбата за осъществяване на икономическата политика на партията* (сп. Младеч).

Прякообектният детерминант се изразява обикновено чрез съществително със значение 'лице', 'предмет' или заместващо го местоимение, а обстоятелственият детерминант — с наречие или предложна конструкция. За основната част от глаголите наречието и предложната конструкция имат значение 'място', при гл. *деля* в основното му значение — 'количество', при глаголите *настроя/настройвам*, *разбера/разбирам* (4) — 'начин', при гл. *оставя/оставям* (2) — 'цел'.

Според лексикалното значение на глаголите и според предлога, който служи за връзка с обстоятелствения детерминант, обособяваме следните групи глаголи:

1. Глаголи със значение 'действие, движение навътре'. Такива са глаголите: *вбия/вбивам*, *вгнездя/вгнезждам*, *вградя/вграждам*, *вдялам/вдялвам*, *вкарам/вкарвам*, *вкова/вковавам*, *вложа/влагам*, *вляя/вливам*, *вместя/вмествам*, *вмъкна/вмъквам*, *внеса/внасям*, *впиша/вписвам*, *вплета/вплитам*, *впреда/впридам*, *втикам/втиквам*, *втъкна/втъквам*, *вишия/вишивам*, *въведа/въвеждам*, *въвека/въвличам*, *завера/завирам*, *зароя/зарявам*, *мушна/мушвам*, *наблъскам/наблъсквам*, *набутам/набутвам*, *навра/навирам*, *наместя/намествам*, *намуша/намушвам*, *напъхам/напъхвам*, *настаня/настанявам*, *натикам/натиквам*, *натъпча/натъпквам*, *понатъпча/понатъпквам*, *пъхна/пъхвам*, *сера/свирам*, *тична/тиквам*, *шмугна/шмузвам*.

Най-често употребяваният предлог е *в*, като при основната част от глаголите се наблюдава съответствие между предлог и представка, напр.:

. . . *вкарва колата в двора* (сп. Септември). . . *който е вложил. . . в Съветския съюз* (Е. Каранфилов). . . *и го вмъкна в стаята* (РСБКЕ). . . *и рече да го вмъкне в пещерата* (А. Константинов). . . *въвеждам го в учредението* (Б. Рай-

нов). . . . и натъпка в р а н и ц а т а о д е я л о т о (Д. Димов). . . . к а т о я пъхна в д ж о б а с и (Г. Мишев). . . . свряла л и ц е в ш е п и т е с и (А. Гуляшки).

Когато обстоятелственият детерминант в лексикално отношение означава 'лице' или 'предмет в неговата цялост' (без да се изтъква неговата вътрешност и вследствие на това движението не е „навътре“, а „по посока на“, „за достигане в близост до“), се употребява предлогът *при*, например при глаголите *вкарам/вкарвам, вметя/вмествам, вмъкна/вмъквам, внесе/вносям, въведа/въвеждам, въвека/въвеличам, наместя/намествам* и др.

2. Глаголи със значение 'действие, движение отвътре навън': *вадя, извадя/изваждам, изведа/извеждам, извека/извеличам, изкарам/изкарвам, измъкна/измъквам, изтръгна/изтръгвам*, напр.: Жените започнаха да *вадят* от д ж о б о в е т е с и с т о т и н к и (П. Вежинов). Той *вадеше* к е с т е н и т е о т о г ъ н я (сп. Пламък). Тя *извади* к ъ р п и ч к а т а о т ч а н т а т а с и (Р. Михайлов). . . . о т к ъ д е т о я б е *извадил* (К. Калчев). . . . и *извади* о т т а м е д н а л ъ с к а в а м о н е т а (А. Гуляшки). Те *изведоха* о т к о н ю ш н а т а д е с е т и н а к о н е к а т о х а л и (А. Гуляшки). *Извлекли* к н и ж а т а м и о т ч е к м е д ж е т о (сп. Септември). . . . *измъкна* о т б а р а к а т а л о с т а (сп. Младеч).

3. Глаголи със значение 'действие за отстраняване': *гоня, изгоня/изгонвам, отклоня/отклонявам*, напр.:

Вие нямате право да ме *гоните* о т в л а к а (К. Калчев). Ще *изгоня* т о з и ч о в е к о т к ъ щ а т а с и, с а м о д а м и д о й д е (Ст. Ц. Даскалов). Не *знаеше* как да го *отклони* о т с т р о е ж а (сп. Младеч).

4. Глаголи със значение 'действие, движение за достигане или доближаване: *доближа/доближавам, доведа/довеждам, долепя/далепям, допра/допирам* (1), *заведа/завеждам, завека/завеличам, закарам/закареам, замъкна/замъквам, запратя/запращам, отведа/отвеждам, откарам/откарвам, прилепя/прилепвам, прислоня/прислонявам* и др. — с предлозите *в, на, до, при* и други с пространствено значение, напр.:

Ще *доведа* в с и ч к и в Л е т н и я т е а т ъ р (Г. Стоев). По какви *причини* н и е д о в е л н а К о л о н и т е (Р. Михалов). . . . к о е т о г и д о в е л о д о П е р с и й с к и я з а л и в (сп. Жената днес). Една *дружинка* *доведе* *при* н а с х у д о ж н и к а Н. К о ж у х а р о в (А. Каралийчев). . . . *може да ви заведе* и в *извънстоличния* т е а т ъ р (в. Веч. новини). . . . к о и т о *заведе* н а г о л е м и я с т р о е ж (Г. Стоев). *Заведоха* го н а в и л а т а (сп. Младеч). . . . и го *заведоха* *при* п о м о щ н и к а (А. Гуляшки). . . . *за да я заведе* д о к ъ щ и (А. Гуляшки). Тя *щяла да завлече* м ъ ж а с и в г р а д а (Д. Вълев). . . . и го *завлекли* н а б р е г а н а р е к а М а р и ц а (К. Калчев). *Закараха* В ъ р б а н Щ е р е в в б о л н и ц а т а (Ст. Поптонев). Той *ще ви закара* н а ч и ф л и к а (Г. Стаматов). . . . к о и т о *ще ни закарат* д о к ъ щ а т а (Л. Стефанова). *Закараха* н и *при* к о н е т е (П. Стъпов). *Подир туй* го *закараха* у д о м а (Ст. Поптонев).

В зависимост от лексикалното значение на обстоятелствения детерминант се наблюдава и тук специализация на конструкциите с различните предлози за изразяване на определено значение, например предлогът *у* в изрече „у дома“ или при косвенообектен детерминант със значение 'лице', 'семејство', който обаче по-точно е обстоятелствен:

Заведоха го *у* И в а н о в и. *У* П е й ч о в и *искаше* да го *закарат* (сп. Пламък). *Заведете* го *у* в а с.

Също така предлогът *при*, който има по-широка употреба в сравнение с предлога *у*, се употребява при обстоятелствен детерминант с лексикално значение 'лице'.

5. Глаголи със значение 'действие, движение за насочване': *насоча/насочвам, обърна/обръщам, отнеса/отнасям, отправя/отправлям, устрема/устрепявам* — с предлога *към*, напр.:

Той ще ги насочи към селото (Е. Коралов). Отправят ги към строежите (сп. Септември). После ги поведох към сладкарницата (А. Гуляшки). Цончо устреми очи към дупката и вече не ги мръдна оттам (Ив. Вазов).

6. Глаголи със значение 'действие за поставяне на нещо някъде': *зачисля/зачислявам, наместя/намествам, нанеса/нанасям, положи/полагам, поселя/поселвам, поставя/поставям, разположа/разполагам, сложа/слагам, туря/турям* — с предлозите *в* и *на*, напр.:

Зачислили я в Първа полева подвижна болница (в: Отец. фронт). . . . та да го наместят на станометите си (А. Гуляшки). . . . сложи ги на прозореца (Е. Каранфилов). . . . турили длани на очите си (РСБКЕ). Той го посели в една отдалечена област на България (Ив. Вазов).

7. Глаголи със значение 'движение през нещо': *преведа/превеждам, прекарам/прекарвам, пренеса/пренасям, прехвърля/прехвърлям, провра/провирам* — с предлога *през*:

Само нейният баща можеше да ги преведе през блатото. Прекараха материалите през реката. Прехвърлиха го през оградата.

Глаголи с прякообектна и предикативна валентност, реализиращи се едновременно

$$\begin{array}{c} \Gamma + O_1 \\ + \text{По} \end{array}$$

Сказуемното определение при тези глаголи е второстепенен член на изречението и има двойна отнесеност — както към глагола-сказуемо, така и към прякото допълнение. Определяме го като валентен елемент на глагола, тъй като към прякото допълнение то се отнася само чрез глагола-сказуемо. Такива са например следните глаголи: *взема/вземам* (прен.), *глася, избира/избирам* (2), *именувам, назнача/назначавам, наименувам, направля/направлям* (прен.), *окачествя/окачествявам, посоча/посочвам* (2), *поставя/поставям* (прен.), *правя* (9), *представя/представям, прекръстя/прекръствам* (прекръщавам), *разглеждам* (само несв.), *соча* (3, 6), *туря/турям* (прен.).

Тъй като броят на разглежданите в тази група глаголи е ограничен, тук няма да ги разпределяме в отделни подгрупи. Само ще отбележим, че при различните глаголи предикативното определение се изразява чрез съществително, прилагателно, причастие, предложна конструкция със за и съществително, прилагателно или причастие и също така като и съществително, прилагателно или причастие, напр.:

. . . . *назначиха я лекарка* (А. Гуляшки). . . . *искаше да го направи издайник* (сп. Септември). . . . *и ако те могат да ме направят щастлива* (Ем. Станев). . . . *защото я правят съзнателна* (сп. Жената днес). . . . *царят ме е турил такъв* (Ст. Загорчинов). *Не мога да си представя теб разоръжен* (П. Вежинов). *После я назначи за ръководителка* (А. Гуляшки). *Бяха го избрали и поставили за някакъв председател* (Т. Влайков). . . . *сочеше баба си за защитник* (Ив. Вазов). . . . *когато го окачествяват като псевдоизкуство* (Б. Райнов). . . . *посочва вас като свидетел* (Ив. Вазов). . . . *защото му беше неудобно да я*

представи като своя годеница (Ем. Станев). . . . разглеждат изкуството като форма на обществена информация (Б. Райнов). Ще го сочим като жалон на порядъчно поведение (Д. Вълев).

Към тази група отнасяме и някои глаголи, като напр.: *кръстя/кръствавам* (1, 2), *назова/назовавам*, *нарека/наричам* (1, 2), *преименувам*, които могат да имат освен предикативна и косвенообектна валентност, напр.:

. . . да кръстим нашия вестник „Справедливост“ (А. Константинов) — Той я кръсти на нейно име (Й. Йовков). Преименува главния форт У. Пит — Преименува главния форт в Питсбург на името на тогавашния министър-председател на Англия У. Пит (Л. Стефанова).

Глаголи с прякообектна и фразова валентност, реализиращи се едновременно

$$\begin{array}{c} \Gamma + O_1 \\ + \Phi \end{array}$$

Тези глаголи имат значение 'действие за въздействие с определена цел'.

Прякообектният детерминант при всички глаголи има лексикална семантика 'лице'.

Косвенообектният детерминант е подчинено допълнително изречение с подчинителния съюз *да*.

Към тази група отнасяме следните глаголи: *задължа/задължавам*, *закълна/заклевам* (2), *заподканя/заподканвам*, *заставя/заставям*, *каня* (2), *карам* (5), *наговоря/наговарям* (2), *накарам/накарвам*, *насиля/насилвам*, *подканя/подканвам*, *посъветвам*, *поуча/поучавам*, *правя* (11), *принуждавам*, *съветвам*, *увеща/увещавам*, *уговоря/уговарям*, *умолявам*, *упълномооща/упълномоощавам*, напр.:

. . . и го задължава да приеме баща си (Р. Михайлов).
. . . застава нашия автобус да увеличава скоростта (Л. Стефанова). . . който ги канеше да си отидат (Ив. Вазов).
. . . кара режисьора да не строи трагедията по принципа на контрастите (в. Отеч. фронт). . . който наговорил да ме поздравят с новото ми име (З. Стоянов).
. . . та как ще накараш такъв човек да си остави спокойствието (Е. Каранфилов). . . . го бяха насилили да се откаже от истината (К. Странджев). Подучи синчето си да стреля по агронома Евстати (А. Гуляшки). . . ни уговаряха да пеем (Л. Стефанова). Кой ви е упълномощил да превишавате правата си (Р. Михайлов).

Глаголи с косвенообектна и обстоятелствена валентност, реализиращи се едновременно

$$\begin{array}{c} \Gamma + O_2 \\ + O\Phi \end{array}$$

Такива са глаголите: *гледам* (12), *действувам* (2), *държа се* (5), *костувам*, *лежа* (9), *отзова се/отзовавам се* (5), *отнеса се/отнасям се* (1), *подействувам*, *подходя/подхождам* (2).

Глаголите *гледам* (12), *действувам*, *лежа* (9), *подействувам*, *подходя/подхождам* (2), *държа се* (5), *отзова се/отзовавам се* (5), *отнеса се/отнасям се* (1) реализират обстоятелствен детерминант със значение 'начин на действие', който се изразява чрез наречие или съчетание, напр.:

Всяка среща със стареца му действуваше успокоително (Т. Тонев). . . . подхождаше формално към работата (в. Веч. новини). . . . ми действува като плесница (А. Барух). Гледаш на мене като на играчка (Р. Михайлов). Аз се опитах по друг начин да подходя към трудната задача (Е. Каранфилов). Гл. *костувам* има обстоятелствен детерминант със значение 'количество', напр.:

. . . . ако им *костуваме* много (сп. Септември).

Част от глаголите имат косвенообектен детерминант, който се изразява чрез *на* — предложна конструкция, взаимозаменяема с падежна и имаща адресатно значение, напр.:

Колко успокояващо му действува (сп. Пламък). . . . *действува възпитателно и на нашите войници* (в. Веч. новини). *Това му поддействува като студен душ* (сп. Пламък).

При гл. *гледам* не е налице съответствие с падежна конструкция, напр.: *със завист гледали на пращящата от здраве фигура* (К. Цачев).

Косвенообектният детерминант при глаголите *държа се*, *отзова се/отзовавам се* (5), *отнеса се/отнасям се* (1), *подходя/подхождам* назовава обекта, към който се изразява отношение от страна на субекта на глаголното действие. Той се свързва чрез предлога *към*, а при гл. *отзова се/отзовавам се* (1) — с предлога *за*, напр.:

Татко се държеше отрицателно към лечебните средства на баба попадия (Г. Белев). . . . *и се отнасяше много почитателно към по-стария* (Д. Талев). . . . *които се отнасят недоверчиво към разказите на съвременниците* (З. Стоянов). *Аз съм се отзовавал с възхищение за едни негови произведения* (П. П. Славейков).

При гл. *държа се* (5) и *отнеса се/отнасям се* (1) наред с предлога *към* се употребява и предлогът *с*, напр.:

И ще знае как да се държи с нея (Ем. Станев). *Той се държеше с него наистина като по-стар брат* (Г. Белев). . . . *и се отнасяше много любезно с познати* (Елин Пелин).

Глаголи с две обстоятелствени валентности, реализиращи се едновременно

Г + Об'
+ Об''

Тук включваме следните глаголи: *отстоя*, *прекарам/прекарвам* (10), *престоя/престоявам* (1), *пролежа/пролежавам*, *стоя* (5), *царувам* (1).

На обстоятелствения детерминант за място съответствува:

а) обстоятелствен детерминант за време, напр. при глаголите *прекарам/прекарвам* (10) и *царувам* (1):

Там те прекарали известно време (Г. Караславов). *Цяла сутрин прекараха в църквата* (сп. Пламък). *През това време той царуваше в Куско* (сп. Пламък).

Също така и при гл. *престоя/престоявам* (1), който има възможност за съчетаване и с обстоятелствен детерминант за начин, напр.:

В тоя кът престояха до средата на март (Ив. Вазов). *На Велешката гара. . . . престоя повече от половин час* (Д. Талев). . . . *престояваше до залез все така изправен* (сп. Септември).

В този случай предизвиква интерес въпросът, в какво отношение се намират предикативният и обстоятелственият детерминант за начин — доколко и при какви условия са взаимозаменяеми, тъй като при гл. *престоя/престоявам* не е изключена възможността за съчетаване и с обстоятелствен детерминант за начин, напр.:

Дълго време престоя така. По какъв начин е успял да престои там толкова дълго, на никого не е известно.

Това особено се отнася за случаите, в които обстоятелственият детерминант за начин би могъл да се изрази чрез наречие, което има еднокоренно прилагателно.

б) обстоятелствен детерминант за количество, напр. при гл. *отстоя*:
... който отстояше на петдесетина крачки от главната улица (сп. Септември). *Манастирът отстояше на не повече от тридесетина километра по въздушна линия от селището* (сп. Септември).

На обстоятелствения детерминант за място съответствува обстоятелствен детерминант за количество време и на обстоятелствения за начин — обстоятелствен за време при глаголите *пролежж/пролежавам* и *стоя* (5), напр.:

... в която пролежж насън или в простъница цели десет години (сп. Пламък). *... пролежж седмици в несвяст* (сп. Пламък). *... стояше там повече от една минута* (Елин Пелин). *... стоя така още две-три секунди* (Г. Караславов). *... И дълго стоя така* (Елин Пелин).

Изводи

1. В резултат от направеното изследване около 6000 глаголни единици, разглеждани като самостоятелни лексикални значения, са подведени под II валентни модела, което прави възможно и лесно достъпно използването им в теоретични разработки и за практически цели.

2. Валентните модели са определени въз основа на описанието на задължителното обкръжение на глаголите, дадено в термините на синтаксиса, т. н. синтактични детерминанти на глагола-сказуемо.

3. Глаголите с една задължителна валентност са разпределени в пет групи:

- а. Глаголи с прякообектна валентност.
- б. Глаголи с косвенообектна валентност.
- в. Глаголи с обстоятелствена валентност.
- г. Глаголи с предикативна валентност.
- д. Глаголи с фразова валентност.

4. Глаголите с две едновременно реализиращи се валентности са разпределени в шест групи. Намерени са следните комбинации:

- а. Едновременна реализация на прякообектна и косвенообектна валентност.
- б. Едновременна реализация на прякообектна и обстоятелствена валентност.
- в. Едновременна реализация на прякообектна и предикативна валентност.
- г. Едновременна реализация на прякообектна и фразова валентност.
- д. Едновременна реализация на косвенообектна и обстоятелствена валентност.
- е. Едновременна реализация на две обстоятелствени валентности с различна семантика.

С най-големи комбинативни възможности като задължителен валентен елемент е прякообектният детерминант, който влиза в комбинация с всеки от другите детерминанти.

С най-малки комбинативни възможности като задължителни валентни елементи са предикативният и фразовият детерминант, които се съчетават с глагола в комбинация само с прякообектен детерминант.

5. Задължителната валентност на глаголите е независима от граматическите категории „време“ и „вид“ на глагола. В случаите, когато даден глагол има различни валентности в свършен и несвършен вид, въпросът се отнася за различни по лексикално значение глаголи и това е отбелязано във всички такива случаи при представянето на глаголите. Такъв е например глаголят *разправя се* със значение 'справям се с някого', който само в свършен вид има това значение и съчетаемост по формулата $\Gamma + O_2$, срв. "... ще се разправим с вас" (Ем. Станев), докато глаголят в несвършен вид *разправям се* със значение 'влизам в разпра, в препирня с някого' има валентна формула $\Gamma + O_2/O$ (която не е обект на изучаване в настоящата работа), срв. *Той се разправяше с Никола. Те се разправяха помежду си.*

Що се отнася за обстоятелствените валентности, посочени като задължителни за глаголите и в свършен, и в несвършен вид, те са с такова значение, което не пречи за съчетаването им и със свършения, и с несвършения вид на глагола. Ограничение в това отношение се налага при факултативните обстоятелствени валентности със съответна семантика, но изводи за тях не правим, тъй като не са обект на нашата работа.

6. Задължителната валентност на глаголите зависи и се определя преди всичко от лексикалното им значение. Това се потвърждава от редицата приведени в работата факти, които ще обобщим в следното:

а. При полисемантичните глаголи различните значения имат различна съчетаемост поне на едно от описваните равнища. Това е наложило валентността на глаголите да се описва не като валентност на дадена лексема такава, каквато е фиксирана като заглавие на речникова статия в тълковните речници, а като валентност на едно нейно точно определено значение.

б. Глаголите с еднакво или с близко (в синонимен ред или в тематичен кръг) значение и глаголите с противоположно значение обикновено се обединяват и от еднаква валентна формула. Такива са например глаголите от тематичния кръг 'давам нещо на някого', които имат еднаква валентност на всички равнища на описанието ѝ.

в. При промяна в значението на даден глагол се променя и неговата валентност и, обратно — употребен с различна задължителна валентност, даден глагол има различни значения. Това особено проличава при употребата на глаголите с пряко и преносно значение.

7. Така направеното изследване може да намери приложение при определяне на структурния минимум на изреченията с разгледаните глаголи. Също така може да се използва в чуждоезиковото обучение по български език, в лексикографската и в преводната практика.

Мери Лакова

СЕМАНТИКА НА ВЪПРОСИТЕЛНИТЕ МЕСТОИМЕННИ ДУМИ В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ КНИЖОВЕН ЕЗИК ВЪВ ВРЪЗКА С КАТЕГОРИЯТА ОПРЕДЕЛЕНОСТ/НЕОПРЕДЕЛЕНОСТ*

Описанието на семантиката на въпросителните местоименни думи, които са основният структурен признак на въпросителните изречения, изразяващи въпрос за попълване, поставя пред изследвача различни проблеми. Една от тях е дали въпросителните местоименни думи съдържат информация за определеност или неопределеност на фразата, в която се намират, и дали те се класифицират на такива местоименни думи, които съдържат признак [определеност], и такива, които съдържат признак [неопределеност]¹. До отговора на този въпрос може да се стигне, като въпросителните изречения, образувани с въпросителна местоименна дума, се съпоставят с повествователните изречения-отговори от т. нар. същинско въпросно-отговорно единство (вж. тукс. 158—159). Задачата се свежда до съпоставяне на фразата с въпросителна местоименна дума от въпросителното изречение с фразата, която е съответник на въпросителната фраза в отговора. Ако фразата-съответник в отговорното изречение е определена, то и фразата с въпросителна местоименна дума от въпросителното изречение ще съдържа признак [определеност]; ако фразата-съответник в отговорното изречение е неопределена, то и фразата с въпросителна местоименна дума от въпросителното изречение ще съдържа признак [неопределеност]. За тази цел е необходимо: а) най-напред да се систематизират именните фрази в българското изречение според това, дали съдържат изразители на определеност или неопределеност, б) да се посочи какво ще се разбира под определеност и неопределеност и в) след това да се съпоставят именните фрази от изреченията-отговори със съответните фрази с въпросителна местоименна дума от въпросителното изречение.

КЪМ ПРОБЛЕМАТА ЗА ТИПОВЕТЕ ФРАЗИ

С термина именна фраза (номинална фраза, именна група) се означава съществителното (еквивалентите му) и неговите разширения. По служба в изречението опорното съществително е определяемо, а неговите разширения са определения. Именната фраза може да бъде главна част в предикативно

* Авторката благодари на ст. н. с. к. ф. н. Ел. Георгиева, ст. н. с. д-р ф. н. Й. Пенчев, н. с. к. ф. н. Т. Шамрай и н. с. к. ф. н. М. Полова за критичните бележки и ценните препоръки, както и на всички участници в обсъждането на тази работа.

¹ Идеята, че българското въпросително местоимение кой съдържа признака [определеност], а местоимението какъв съдържа признака [неопределеност], е изказана от Й. Пенчев в устна беседа.

сътетание (подлог в изречението) или подчинена част от глаголната фраза вербалната фраза, глаголната група). Като подчинена част към глагола-сказуемо именната фраза изпълнява службата на пряко допълнение, непряко допълнение, обстоятелствено пояснение, сказуемо определение или именна част в съставно именно сказуемо. Именната фраза, когато е предхождана от предлог, образува предложна фраза. В изречението тя е несъгласувано определение, предложно (непряко) допълнение, обстоятелствено пояснение.²

Именната фраза може да съдържа следните видове думи³: а) съществително собствено или нарицателно, б) местоимение, употребено самостоятелно или атрибутивно, в) едно или повече прилагателни, числително или причастие в атрибутивна употреба, г) наречие като разширение на съществителното (*къщата отсреща*).

В българския език съществителното нарицателно (или първото от неговите препозитивни определения, ако има такива) в изречението се среща членувано с определителен член или в нечленувана форма. По-нататък ще се опитаме да групираме именните фрази с членувана или нечленувана дума в тях според функциите на тези фрази в изказването.⁴ По-напред обаче трябва да се припомним някои положения от членуването на имената в българския език

* * *

Членуването на имената, което в българската граматична литература се нарича още „граматическа категория определеност“, е една от типичните⁵ за българския език граматични категории и една от най-трудните за проучване.⁶

Най-пълното досега описание на случаите, когато имената в българския език се употребяват членувани и нечленувани⁷ във фонетичен, семантичен

² За строежа на именната и глаголната фраза в български език вж: Й. Пенчев. Синтаксис на българския език (под печат).

³ Вж. К. Попов. Съвременен български език. Синтаксис. С., 1974.

⁴ Тук се приема, че границите на изказването съвпадат с границите на изречението.

⁵ За историята на граматичните изследвания върху определеността и членуването вж. Хр. Първев. Очерк по история на българската граматика. С., 1975.

⁶ На определеността и членуването в български е посветена значителна литература, която ги осветлява в различен аспект. Някои изследователи разглеждат произхода, развой и днешното състояние на определителния член (Л. Милетич. Членът в българския език. — ПСп, кн. 21—22, 1887, с. 305—331; К. Мирчев. Историческа граматика на българския език. С., 1963). Други се спират на морфологичния статус на определителния член: частица (Ст. Младенов и Ст. п. Василев. Граматика на българския език. С., 1939, с. 243); окончание (Н. Костов. Българска граматика. С., 1939, с. 66; Ю. С. Маслов. Очерк болгарской грамматики. М., 1956, с. 78); морфема (Ст. Стоянов. Граматика на българския книжовен език. С., 1964, с. 216); постфикс (П. Джамбазов. За същността на определителния член в съвременния български език. — Бълг. език, 1978, кн. 5, с. 411—417). Интерес представлява употребата на членуваните форми на имената като части на изречението (Ст. Стоянов. Граматика... и „Грамматическата категория определеност (Членуване на имената)“. С., 1980). От гледище на актуалното деление на изречението проблемата е разгледана от Св. Иванчев в Наблюдения върху употребата на члена в българския език (Във връзка с една непопулярна у нас синтактична теория). — Бълг. език, 1957, кн. 6, с. 499—524. Същият автор съпоставя членуваните имена и показателните местоимения (Св. Иванчев. Значение и употреба на показателното местоимение *този/той* в съвременния български книжовен език. — В: Помагало по българска морфология. Имена. С., 1978, с. 423—424). Съпоставя се членуването в български език с членуването в други езици (Ж. Молхова. Характер и употреба на члена в българския и в английския език. С., 1970; Ст. Михайлова. Членуването в българския и в арабския език — някои особености и съпоставки. — В: Съпоставително езикознание, 1980, кн. 2, с. 30—36).

⁷ На употребата на членуваната и нечленуваната форма на съществителното като фактор, който подпомага или затруднява сигнализирането на допълнението в изречението, обръща внимание Св. Иванчев (Проблеми на актуалното членение на изречението. — В: Славянска филология, т. X, 1968, с. 39—53).

и синтактичен план, е направено от Ст. Стоянов в „Граматическата категория определеност в българския език (Членуване на имената)“. Основни положения от този труд са отразени и в „Граматика на българския книжовен език“ от същия автор. В нея определителният член се дефинира по следния начин: „Определителният член е морфема, която изразява определеност, известност, познатост на същината, назована с членуваното име или със словосъчетанието, в което влиза членуваното име или местоимение“ (с. 216). В този случай членът означава *индивидуална определеност* на предмета, назован със съществителното (словосъчетанието). Освен индивидуализираща функция определителният член има още количествена и генерична функция. С членуваната форма на думата може да се изрази, че действието в изречението засяга *всички* обекти, обозначени с членуваното име (словосъчетание), срв. *Учениците от класа на Иванов заминаха на екскурзия* (т. е. всички ученици от класа на Иванов) за разлика от *Ученици от класа на Иванов заминаха на екскурзия* (т. е. някои ученици) (вж. Ст. Стоянов. Граматика. . . , с. 214). В този случай се казва, че членът изразява *количествена определеност* на предмета. В друга своя работа⁸ във връзка с количествената определеност Ст. Стоянов уточнява: „Членуваната форма на съществителното име в множествено число обаче в зависимост от контекста може да означава и индивидуална групова определеност, напр.: *Ученици от столичните училища изнесоха голяма художествена програма. Най-добре се представиха учениците от 10-о средно политехническо училище*. Членуваната форма *учениците* от второто изречение не означава 'всички ученици от 10-о средно политехническо училище', а тези, които са взели участие в изнасянето на програмата. Следователно по същество множествената членувана форма *учениците* в дадения контекст изразява индивидуална определеност, т. е. тя идентифицира определена група“ (с. 74). Членът има и обобщаваща (генерализираща, генерична) функция. Тогава „членуваното име не означава точно определен, известен обект, а целия *род*, т. е. всички обекти, които се мислят в обема на означеното с името понятие. Например в изречението-съждение за родова отнесеност „Дървото е растение“ членуваното съществително *дървото* не означава определено дърво, а *вида* „дърво“ (т. е. всички и всякакви дървета), който в даденото изречение е отнесен към *рода* „растение“ (Ст. Стоянов). Граматика. . . , с. 214).

* * *

Макар при съществителните нарицателни (и другите имена, които се членуват) изразяването на определеността да става с помощта на морфема, самата определеност се отнася към цялото именно съчетание, към цялата именна фраза, а не само към членуваната дума. Поради това, вместо да се говори за членувана дума, може да се говори за *именна фраза, която съдържа членувана дума* (или за именна фраза, която се състои от членувана дума — при липса на определения⁹ към определяемото).

I. Тук от фразите с членувана дума ще се разглеждат само онези, които изразяват *индивидуална определеност* на предмет.¹⁰ Такива са именните фрази

⁸ Ст. Стоянов. Граматическата категория „определеност“ в българския език и нейните съответствия в други славянски езици. — В: Славянска филология. X, С., 1968, с. 69—81.

⁹ В именната фраза се членува първото от съгласуваните определения, а съгласувано определение може да бъде прилагателно, причастие, редно числително, притежателно местоимение, в някои случаи обобщително местоимение (*всичкият, всичките*).

¹⁰ Фразите, които изразяват генерична определеност, заслужава да бъдат разглеждани отделно.

училището, железният път от състава на следните изказвания-изречения: *Училището беше в къщата на Ивана Гърбата* (Ив. Вазов. При Ивана Гърбата). *Железният път* се свързва в мислите му с понятието за свободна България (Ив. Вазов. Дядо Йоцо гледа).

Съществено е в какви случаи даден обект от действителността (т. е. обект, който е извън дадения акт на речта) се смята за определен, известен и се обозначава¹¹ в изказването с членувана дума (словосъчетание) за индивидуална определеност. В някои трудове по граматика¹² се посочват типичните условия, които обуславят появата на фраза с определителен член за индивидуална определеност. Такива условия са следните:

1. Предметът, за който става дума, е известен от предходния контекст, напр.: *Ще гостувам на свои приятели. Приятелите му живеят в друг град.* Членуваната форма показва, че обозначеният обект е известен от предходния контекст. Тази функция на члена е анафорична.

2. За предмета се дават сведения в близкия следващ контекст, напр.: *Отивам във Варна. Приятелят ми, който е мой състудент, живее там.* Функцията на члена тук е катафорична.

3. Предметът, за който се говори, се намира в ползрението на събеседниците в момента на говорене, напр.: — *Подай ми, моля те, кн и г а т а* — каза тя, като кимна към писмената маса. Употребата на члена в тези случаи е деиктична.

Индивидуална определеност изразяват и някои *класове* думи, които участвуват в именната фраза или самостоятелно представят именна фраза.

Най-напред това са названията на общоизвестни или единствени по рода си обекти. *Собствените имена* имат предназначението да назовават единствени обекти (лица, някои животни, географски, астрономически и други единични обекти), които се мислят като определени.

Личните местоимения също са винаги определени, защото в акта на речта, в който се употребяват, винаги препращат към говорещия (адресанта на изказването) — *аз, ние*; към слушащия (адресата на изказването) — *ти, вие*; към лицето или предмета, за който се говори — *той, тя, то, те*.¹³

Показателните местоимения — било в анафорична функция, когато препращат към предходен контекст, или в деиктична функция, когато препращат към обект, наличен в момента на говорене — също винаги показват споменаван вече или известен, т. е. определен предмет.

И така, определените от контекста, от ситуацията или поради това, че са единствени (общоизвестни) обекти се обозначават от именни фрази, които съдържат: членувани форми на нарицателните съществителни, прилагателни, числителни редни и някои от притежателните местоимения; собствените имена, личните и показателните местоимения. Да наречем фразите, които съдържат форми на някои от тези *класове* думи, *дефинитни именни фрази* за индивидуална определеност.

¹¹ Терминът „обозначава“ изразява връзката между референциален израз (например именна фраза, цяло изречение) и обект от действителността — предмет, ситуация. Терминът „означава“ изразява връзка между звуковия (графичния) облик на езиковия знак и означаваното на знака.

¹² Л. И. Илия. Пособие по теоретической грамматике французского языка. М., 1979, с. 34—35; В. Г. Гак. Теоретическая грамматика французского языка. М., 1979, с. 92—108.

¹³ E. Benveniste. La nature des pronoms. — В: For Roman Jakobson. The Hague, 1956. За личните местоимения в български вж. К. Илиев а. „Личните“ местоимения в балканските езици — история и конфронтация (под печат).

II. В изречението съществителното (или определението му, ако съществителното е придружено от съгласувано определение) се среща и в *нечленувана* форма. В такъв случай може да се говори за именна фраза, която съдържа нечленувано име (съществително определяемо или препозитивно определение).

Анализът на именните фрази с нечленувано съществително (или негово определение) показва, че от функционално гледище тези фрази не са еднородни.

Във функционално единен (вж. по-долу) клас могат да се обединят онези именни фрази, които съдържат нечленувано съществително име (негов еквивалент) като определяемо в следните няколко случая.

Съществителното определяемо може да бъде придружено от неопределителното местоимение *един, една, едно, едни*,¹⁴ чиято функция в изречението твърде много се доближава до функцията на определителен член. Напр.:

... *едно младо ергенче* седи под кичестата върба (Л. Каравелов. Българи от старо време); Вчера срещнах *един колега* от старата ми служба; Ходили у *едни техни приятели* на гости; *Едно време* имало *един дядо* и *една баба* (БТР).

Съществителното определяемо може да има за определение неопределително местоимение *някой, някоя, някое, някои, някакъв, някаква, някакво, някакви*.¹⁵ Напр.:

В младите си години аз считах най-голямо щастие да можах да живея в *някоя пустиня*. . . , далеч от живота (Ив. Вазов. Писма); Търся *някой млад човек* за помощник; Очевидно той идеше тука с *някаква мрачна мисия* (Ив. Вазов. Под игото).

Към тази група могат да се отнесат и случаите, когато съществителното от именната фраза (и неговото определение) не е членувано, но винаги може да се вмъкне като допълнително определение *един, някой, някакъв*. Напр.: Вчера срещнах (*един*) *колега* от предишната ми служба; (*Някакъв*) *твой познат* те търси по телефона.

Нека наречем тези фрази за по-голяма оперативност *индефинитни именни фрази* (тъй като този тип фрази често се превеждат на немски, френски или английски език с фраза, която съдържа неопределителен член или неопределително местоимение).¹⁶

¹⁴ Функциите на *един, една, едно, едни* в изречението все още не са достатъчно проучени. В БТР са отбелязани шест значения на *един*, а в РСБКЕ — четири с по няколко нюанса. Тъй като в тълковен речник значенията се обособяват по лексикографски критерии, които невинаги са пригодни за използване при синтактичния анализ, тук няма да следваме написаното в тях. От синтактико-семантична гледна точка според нас съществуват поне следните типове употреби на *един, една, едно, едни* в изречението: а) *един* в служба на числително: *един метър плат, идва един човек, а не двама* (с логическо ударение върху *един*); б) *един* в служба на неопределително местоимение. В различни контексти може да се заменя синонимно с различно друго неопределително местоимение, срв.: *Едни* ('някои') *четат, други пишат*; в) *един* в значение на квантификатор *единствено, само*: *Какво да жънем — вятъра. Едни* ('само') *тръни, една* ('само') *къклица* (РСБКЕ); г) *един* за означаване на известен за говорещия, но недостатъчно специфициран за слушащия обект: *Един монах тъмен, непознат и бледен* пред лампа жумеща пишеше наведен (Ив. Вазов); д) *един* за подчертаване на положително или отрицателно качество, означено със съществителното-определяемо или прилагателно: *А каква мома беше станала Райка*. . . *Една стройна, па гиздава, да ѝ се ненагледаш!* (Т. Влайков). Срв. тук също примера: *Той е един компилатор и нищо повече*. Когато тук се говори за индефинитна фраза, има се пред вид *един* от (1г), тъй като другите изразители на индефинитност не са проучени.

¹⁵ Тъй като функциите на неопределителните местоимения *някой, някакъв* в изречението не са достатъчно проучени в българския език, по-нататък съчетания с тях няма да се разглеждат.

¹⁶ М. Грозева в „Употребата на словоформата *един* за изразяване на неопределеност в българския език, съпоставена с употребата на неопределител-

III. В български език съществуват и такива именни фрази, в които съществителното (и неговото определение) е в нечленувана форма, не е придружено от *един, някой, някакъв* и не е възможно такава фраза в изречението да се замени с индифинитна, без това да предизвика съществени изменения в смисъла на цялото изказване. Такива фрази са напр.: *Пеев влезе в униформа. Заминал в командировка; Фабриката произвежда коприна; Иванов по професия е журналист; Тя работи като предачка. Те отиват на футболен мач. По радиото често изпълняват народна музика. Тези цветове създават радост за очите.*

Нека сравним такова изказване с аналогично изказване, в именната фраза на което присъства *един* и *някой, някакъв*. Напр.:

(1) *Пеев влезе облечен в униформа* и

(2) *Пеев влезе облечен в една униформа.*

В (1) именната фраза *в униформа* не изразява отнесеност към единичен предмет униформена дреха, а означава каквато и да е по вид униформа. Тази фраза препраща към понятието съдържание на думата *униформа*. В изказването (2) е обратното — предложната именна фраза се свързва и от говорещия, и от слушащия с конкретен предмет униформено облекло. Тук се мисли за елемент от обема на понятието *униформа*. Следователно съществува разлика в смисъла на (1) и (2), която се изразява чрез липсата на *един* в (1) и съответно наличието на *един* в (2). Понеже липсата на *един* във фразата *в униформа* се свързва с едно значение — значението на изказването (1), а наличието на *един* в именната фраза *в една униформа* придава друго значение на изказването (2), следва, че тези фрази не могат да се заменят синонимно. С други думи, фразата *в униформа* (без *един*) не е индифинитна. Нека наречем фразите, в които съществителното не е членувано и не е придружено от *един, някой, някакъв, адефинитни именни фрази*.

В съществуващата у нас граматична литература, доколкото ми е известно, досега не е правено разграничение между втория и третия тип именни фрази. Причината за това е, че изследователите са се интересували преди всичко от употребата на членуваните съществителни, а не от употребата на нечленуваните. За нечленуваните форми на съществителното Ст. Стоянов пише: „Нечленуваната форма на съществителното нарицателно име означава понятие или отделен, но неопределен обект от целия клас предмети, които влизат в обема на назованото понятие. Да вземем например думата *палто*. Употребена отделно, тя служи за именуване на понятието „палто“. Десигнат на нечленуваната форма в единствено число може да бъде всеки обект, който се мисли в обема на назованото със съществителното име понятие, а десигнат на членуваната форма в единствено число е само *един*, точно определен обект от всички, които влизат в обема на означеното понятие“ (с. 224—225).¹⁷ Макар и съвсем маргинално, с думите „Нечленуваната форма на съществителното име означава *понятие или отделен, но неопределен обект* (разредката моя — М. Л.) от целия клас предмети“ авторът посочва онова, което в тази работа е делитбен белег между втория и третия клас номинални фрази, а именно, че индифинитните фрази се отнасят към референт, а адефинитните не се отнасят към референт.

ния член *ein* в немския език“ (Съпоставително езикознание, кн. 5, 1979, с. 13—21) достига до извода, че „на неопределителния член в немски език в индивидуализираща функция в български съответствува употреба на $\emptyset$, *един* или неопределителните местоимения *някой, някакъв*“ (с. 21). Авторката установява също в кои случаи *ein* се превежда с $\emptyset$, *един* или *някой, някакъв*.

¹⁷ Ст. Стоянов. Граматика. . .

Би било полезно да се направят някои терминологични пояснения. За целта бихме могли да излезем например от английската терминология. В английската литература за фразите, които изразяват определеиост, се употребява терминът *Definite phrase* 'дефинитна фраза', а за фразите, които не изразяват определеиост, се употребяват термините *Nondefinite phrase* 'недефинитна фраза' и *Indefinite phrase* 'индефинитна фраза'. Дж. Лайънс в „Семантика“¹⁸ формулира различието между „недефинитната фраза“ и „индефинитната фраза“ по следния начин: „Недефинитна (*Nondefinite*) именна фраза е всяка именна фраза, която не е дефинитна; индефинитна (*Indefinite*) именна фраза е или неопределително местоимение (*Indefinite pronoun*) или именна фраза, въведена с неопределителен член (*Indefinite article*). Всички индефинитни номинални фрази са недефинитни, но обратното не е вярно“ (с. 188).

Тъкмо затова за българския език тези фрази, които са недефинитни, но не са индефинитни, нарекохме *адефинитни именни фрази*.

И така, по-нататък ще си служим с термините дефинитни фрази, индефинитни фрази и адефинитни фрази. Необходимо е да се уточни тяхната значимост.

* * *

Всяко изказване е свързано с речевата ситуация, в която е съобщено, или с контекста, където се среща. Това означава, че всяко изказване е ситуирано в пространството и времето и появата му се определя от желанието на говорещия (адресанта) да съобщи нещо на слушащия (адресата). Ето защо съществено е да се установи какво означава употребата на дефинитна, индефинитна и адефинитна фраза в изказването, от една страна, за говорещия и, от друга страна, за слушащия.

Да разгледаме следните примери, в които обект на анализ ще бъде главно: изречение:

- (1) *Вчера идва Иванов, за когото ви говорих.*
- (2) *Вчера идвах аз.*
- (3) *Вчера идва журналистът, който искаше да говори с вас.*
- (4) *Вчера идва един журналист¹⁹, който искаше да говори с вас.*
- (5) *Вчера идва журналист, който искаше да говори с вас.*
- (6) *Иванов е журналист.*
- (7) *Иванов е добър журналист.*

Изреченията (1), (2) и (3) съдържат дефинитна фраза — в (1) дефинитната фраза се състои от съществителното собствено име *Иванов*, в (2) дефинитната фраза се представя от личното местоимение *аз*, в (3) дефинитната фраза се представя от членуваното съществително *журналистът*.

Като използва дефинитна фраза, говорещият обозначава с нея обект (лице, предмет) от действителността, за който става дума в изказването. Обекта от действителността, с който се съотнася именната фраза в изказването, ще наричаме *референт*²⁰ на фразата. Така, когато изрича или на-

¹⁸ J. Lyons. Semantics. T. I—II. London—New York—Melbourne, 1979, 896 p.

¹⁹ Тук и навсякъде в текста, където става дума за индефинитна фраза с *един*, думата *един* не носи контрастно (логическо) ударение. Ако носи такова ударение, *един* е числително, а не неопределително местоимение, развиващо се в посока към неопределителен член. Срв. *Вчера идва един журналист (а не двама)*.

²⁰ Тук понятията *денотация*, *денотат*, от една страна, и *референция*, *референт* — от друга, се различават според Дж. Лайънс. Цит. съч. *Денотация* е „връзката, която съществува между лексемата и лица, предмети, места, качества, процеси и действия, външни на езиковата система“ (с. 208). Това е връзка между лексемите и целия клас обекти, назован с тези лексеми, и не зависи от отделните употреби на лексемите в изказ-

писва (1) „Вчера идва *Иванов*“, „Вчера идвах аз“ или (3) „Вчера идва *журналистът*“, говорещият мисли за известно, познато нему лице-референт на именната фраза в съответното изказване. Тъй като за говорещия дефинитната фраза се отнася еднозначно към референт, бихме могли да кажем, че за говорещия отнесеността на дефинитната фраза към референт е равна на 1. Като изрича или написва изказването, съдържащо дефинитна фраза, говорещият *съобщава* чрез нея на слушащия, че има пред вид известен, познат обект от действителността. Тъй като слушащият е носител на същия език (или, което е едно и също, в езиковата компетенция на слушащия се съдържа правило, според което дефинитна фраза винаги се отнася към известен обект-референт), следва, че и за слушащия отнесеността на дефинитната фраза към референт също ще бъде равна на 1. В случай, че слушащият зад дефинитната фраза не разпознае същия обект от действителността, настъпва прекъсване в разбирането. И така относимостта на дефинитната фраза към референт и за говорещия, и за слушащия при успешна референция е 1.

Изреченията-изказвания (4) и (5) съдържат индефинитни фрази. В (4) с индефинитната фраза „*един журналист*“ говорещият съобщава на слушащия, че референтът е известно и специфицирано за него лице, но че той не го специфицира пред слушащия. Така отнесеността на индефинитна фраза с *един* към референт за говорещия е 1. Слушащият обаче от изказването (4) не узнава точно за кое лице става дума. За слушащия индефинитната фраза (4) означава, че става дума за един избран обект (лице), който принадлежи на клас обекти. В такъв случай отнесеността на индефинитната фраза, съдържаща *един*, към референт за слушащия не е равна на единица, а е по-малка от единица. Но все пак от изказването слушащият узнава, че референт се мисли, следователно отнесеността на индефинитната фраза с *един* към референт е по-голяма от нула. Или за слушащия отнесеността на индефинитната фраза с *един* към референт е по-малка от 1 и по-голяма от 0.

Изказването (5) *Вчера идва журналист, който искаше да говори с вас* съдържа именната фраза *журналист*, в която липсват определителен член и неопределителното местоимение *един*. Тъй като обаче неопределителното *един* може да се вмъкне в именната фраза, без това да доведе до съществени изменения в смисъла на изказването (5), можем да твърдим, че именната фраза в него е индефинитна. Или именната фраза *журналист* в (5) *Вчера идва журналист, който...* е индефинитна само защото може да се синонимизира с *един журналист* в (4) *Вчера идва един журналист, който...* За именната фраза от (5) можем да твърдим, че се състои в такъв случай от нулева морфема за индефинитност ($\emptyset$), синонимно на *един* + нечленувано съществително (и евентуалните определения към него). По относимост към референт

ването. *Референция* е зависещо от изказването понятие. „Когато изречение като *Napoleon is a Corsican* 'Наполеон е корсиканец' е изказано, за да съобщи твърдение, ще казваме, че говорещият *реферира* известен обект (*Napoleon* 'Наполеон') чрез значението на *рефериращия израз*. Ако референцията е успешна, рефериращият израз коректно ще идентифицира за слушащия обекта, за който става дума — *референт а*“ (там, с.176). Референцията не е свойство на лексемите като такива, а на изразите в контекст. Наричателните имена нямат свойството референция като лексеми (речникови единици), например *cow* 'крава'. За да станат референтно отнесени, те трябва да се употребят в референциални изрази, например *John's cow* 'кравата на Джон'. Авторът подчертава също, че денотацията и референцията не са безотносителни едно към друго понятия: „Например кравите могат да бъдат реферирани по различни начини, и различните класове, към които принадлежат, се денотират не само с *cow* 'крава', но също с *animal* 'животно' *pampl* 'бозайник' и т. н. Дж. Лайънс, следвайки Сърл, посочва още, че денотацията и референцията зависят по един и същ начин от аксиомата за съществуване: това, което е денотирано от лексема, трябва да съществува, както и това, което е реферирано, също трябва да съществува.

индефинитните фрази, съдържащи индефинитна нулева морфема $\emptyset_1$ + съществително, не се различават от индефинитните фрази с *един*. За говорещия референтът е известен и еднозначно специфициран и отнесеността на индефинитната фраза към него е 1. За слушащия референтът не е еднозначно специфициран (не е известно точно кое е лицето-референт), но е известно, че става дума за един избран обект от клас обекти, или отнесеността към референт за слушащия е по-малка от 1 и по-голяма от 0.

По-горе беше казано, че в състава на индефинитните фрази могат да се съдържат и неопределителните местоимения *някакъв*, *някой* и др. Трябва да се очаква, че и при тях ще има различия в отнесеността на индефинитната фраза към референт за говорещия и за слушащия.²¹ Но във всички случаи стойностите ще бъдат $\max 1$ за говорещия и по-малко от 1 за слушащия при $\min$ по-голямо от 0 и за двамата участници в комуникацията.

В изказванията (6) *Иванов е журналист* и (10) *Иванов е добър журналист* именната фраза *журналист* от състава на глаголната фраза *е журналист* в (6) и именната фраза *добър журналист* от състава на глаголната фраза *е добър журналист* в (7) са употребени без определителен член и без неопределителни местоимения *един*, *някой*, *някакъв* и др. Ако внесем тези типични за дефинитните и индефинитните фрази съставки в изказванията (6) и (7), оказва се, че смисълът на тези изказвания силно се променя. В (6) именната фраза *журналист* е включена в сказуемост и означава свойство (професионален признак) на референта, обозначен с фразата *Иванов*. В (7) именната фраза *добър журналист* също е включена в сказуемост и също изразява свойство (професионален признак и оценка за степен на изразеност на този признак) на референта, обозначен с фразата *Иванов*. Ако внесем например *един* в изказването (6), ще получим (6а) *Иванов е един журналист (когото познавам)*, което може да се тълкува по следния начин. С фразата *един журналист* говорещият обозначава референт, който е едновременно референт и на фразата *Иванов* от същото изказване — в този случай интересувашата ни фраза става референтно отнесена. Подобно е положението при внасяне в адефинитната фраза на определителен член или което и да е неопределително местоимение. От всичко това следва, че при адефинитната фраза референт изобщо не се мисли. Тогава може да се смята, че адефинитните фрази са оформени с нулево средство — $\emptyset_2$, което не може да се заменя с *един*, *някой*, тъй като настъпват изменения в смисъла на изказването. Функцията на адефинитните фрази в изказването явно е съвсем различна. Изразът, който представя адефинитна фраза, означава *п о н я т и е*, на което обръща внимание и Ст. Стоянов. Затова и за говорещия, и за слушащия отнесеността на адефинитната фраза към референт е равна на нула.

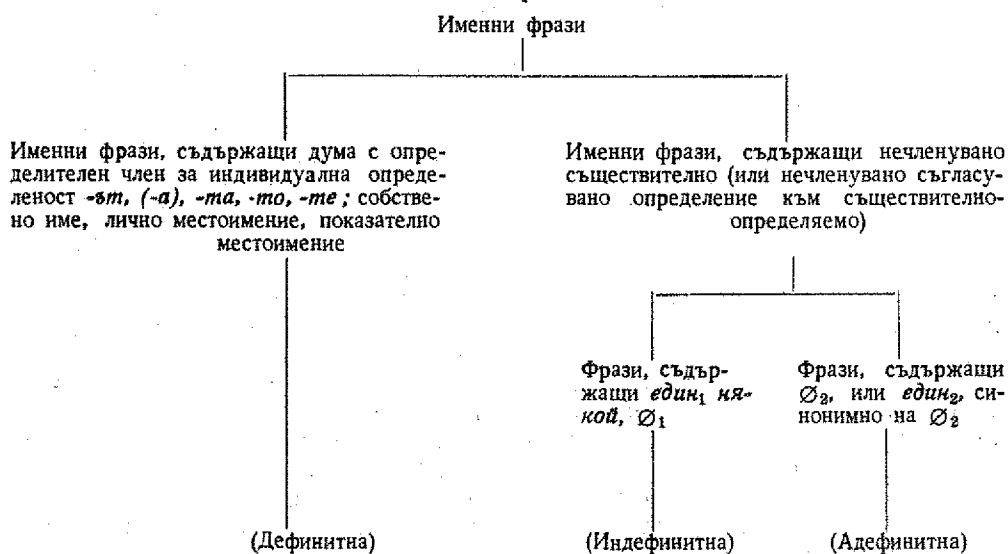
Казаното може да се представи в следната таблица за отнесеността на именните фрази към референт:

²¹ В някои случаи като *Иванов е един компилатор и нищо повече един*, служи да подчертае свойството, назовано със съществителното, може да се изпусне от фразата *е (един) компилатор*, при което ще се получи еквивалентна на адефинитната фраза.

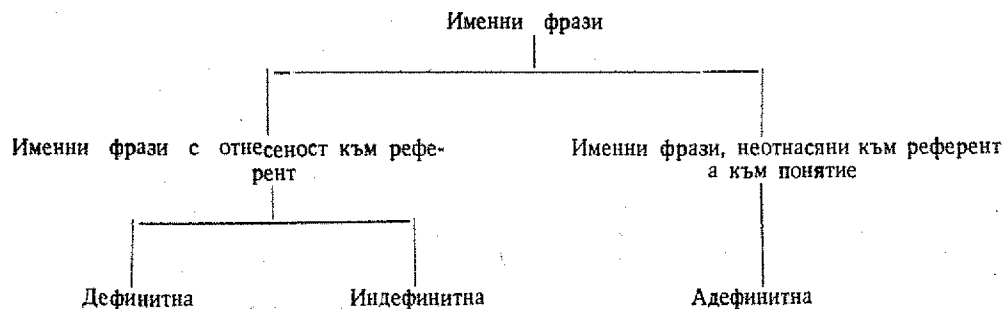
Именни фрази	Относителност към референт	За говорящия	За слушащия
		1	1
Дефинитна фраза (Фраза с опред. член, собствено име, лично или показателно местоимение)		1	1
Индефинитна фраза (Фраза с един ₁ ; Ø ₁ синонимно на един ₁ , и др.)		1	по-малко от 1, по-голямо от 0
Адефинитна фраза (Фраза с Ø ₂ , несинонимно на един ₁ ; един ₂)		0	0

Зависимостите между трите вида именни фрази в плана на изразяването и в плана на съдържанието могат да се представят, както следва:

В плана на изразяването :

В плана на съдържанието :

Свойствата, характеризиращи плана на изразяването и плана на съдържанието на именните фрази, могат да се представят като техни признаци:

(1). Дефинитните фрази (за индивидуална определеност) са

[+ членувани (в плана на израза) или определени по лексикална семантика
+ референтни (в плана на съдържанието)]

(2). Индефинитните са [— членувани
+ референтни]

(3). Адефинитните са [— членувани
— референтни]

По-нататък за значението 'еднозначна за говорещия и слушащия относимост на именна фраза към референт', което се изразява с дефинитните фрази за индивидуална определеност, ще си служим с термина *дефинитност*. За значението 'различна по степен за говорещия и слушащия относимост на именната фраза към референт', което се изразява с индефинитните фрази, можем да въведем термина *индефинитност*. Ще приемем също, че адефинитните фрази изразяват *адефинитност* 'отнесеност към понятие'.

ПРИЗНАЦИ НА ВЪПРОСИТЕЛНИТЕ ФРАЗИ

Сега вече е възможно да се потърси дали дефинитността, индефинитността и адефинитността имат някакво отношение към въпросителните местоимения и наречия и ако имат, как тези значения се проявяват.

Преди всичко въпросителните местоимения в български език не се членуват (за разлика например от притежателните, срв. *негов* — *неговият*). Това означава, че ако се проявяват при въпросителните местоименни думи, дефинитността, индефинитността и адефинитността ще се съдържат като семантични признаци — без формален показател.

Съвременният български книжовен език разполага със следните въпросителни местоимения и наречия: *кой*¹, *какво*, *що*, *колцина*, *кой*², *какъв*, *чий*, *колко*¹, *къде*, *кога*, *как*, *колко*², *защо*, *за какво*. Според синтактичната си съчетаемост въпросителните местоименни думи се разпределят в три класа: 1) въпросителни местоимения — съществителни, които заемат синтактичните места на съществителните в изречението — *кой*¹, *колцина*, *какво*, *що*; 2) въпросителни местоимения — прилагателни, които заемат синтактичните места на прилагателните в изречението — *кой*², *какъв*, *чий*, *колко* (числ.); 3) въпросителни местоименни наречия, които заемат синтактичните места на наречията — *къде*, *кога*, *как*, *колко*², *защо*, *за какво*.

Въпросителните местоименни съществителни самостоятелно образуват именна фраза, тъй като не могат да имат съгласувано определение, например *Кой чете?* Въпросителните местоименни прилагателни са определения в именната фраза, например: *Какъв ден е днес?*, сказуемно определение в глаголната фраза, например: *И какъв се оказа вашият план?*, или именна част в съставно именно сказуемо: *Чие е това палто?* Въпросителните местоименни наречия образуват самостоятелно адвербиална фраза, например: *Как живееш?*

Всяко въпросително изречение, образувано с въпросителна местоименна дума, се съотнася с изречения-отговори, които удовлетворяват или ограничават неизвестната на въпроса, т. е. принадлежат към т. нар. *с ъ щ и н с к о в ъ п р о с н о - о т г о в о р н о е д и н с т в о*.²² Например за въпро-

²² По-подробно вж. у М. Л а к о в а. Въпросно-отговорни единства в съвременния български книжовен синтаксис. — Бълг. език, XXVIII, 1978, кн. 5, с. 418—434.

сителните изречения: *Кой чете вестник вечер?*, *Какъв хляб купи?* *Къде отивате?* могат да се получат съответно отговорите: *Дядо Никола чете вестник вечер*, *Купих бял хляб*, *Отиваме в завода*.

За да установим дали именната (адвербиалната) фраза с въпросителна местоименна дума от въпросителното изречение съдържа признак [дефинитност], [индефинитност] или [адефинитност], достатъчно е да определим дали тя се съотнася с дефинитна, индефинитна или адефинитна фраза от изречението-отговор. Тогава признакът на фразата-съответник от отговора може да бъде приписан като признак на фразата с въпросителна дума от въпросителното изречение.

Така например, ако вместо адвербиалната фраза *къде* в отговора от същинското единство се съдържат фрази с признак [дефинитност], ще следва, че на адвербиалната фраза *къде* може да бъде приписан също признака [дефинитност]. Съответно, ако вместо именната фраза *какво* от изречението *Какво пишеш?* в отговора се явяват фрази с признак [адефинитност], на именната фраза *какво* ще може да се припише признакът [адефинитност]. По същия начин може да се постъпи и когато се разсъждава за именни фрази с въпросително-местоименно прилагателно. Така на фразите *коя книга*, *в чия къща* от изреченията *Кой хляб взе?*, *В чия къща се настанихте?* ще бъде приписан признак [дефинитност], ако фразите-съответници от отговорите притежават този признак. На фразите *какъв хляб* и *колко дни* от изреченията *Какъв хляб купи?* и *Колко дни бяхте в командировка?* ще бъде приписан признакът [адефинитност], ако фразите-съответници от отговорите притежават признака [адефинитност].

Тъй като въпросителните местоименни съществителни *кой*, *коя*, *какво*, *що* и въпросителните местоименни наречия *къде*, *кога*, *как* и т. н. представят обикновено цяла фраза в изречението, вместо да се казва „фразата *кой*“ „фразата *къде*“ съдържа признак [дефинитност], може да се каже „думата *кой*“, „думата *къде*“.

Именните фрази с въпросително местоименно прилагателно например *кой хляб*, *какъв хляб*, *чий хляб*, *колко хляба* не притежават никакъв специален показател за [дефинитност], например определителен член към съществителното (срв. *кой хлябът, *чий хлябът), или [индефинитност], [адефинитност]. Следователно по формата на съществителното не може да се установи дали фразата с въпросително прилагателно е дефинитна. Тогава признаците [дефинитност], [индефинитност], [адефинитност] ще трябва да се търсят във въпросителните местоимения прилагателни. Така и тук вместо за „фраза с въпросително прилагателно, съдържаща признак [дефинитност], [адефинитност]“, ще може да се говори за „въпросително местоимение прилагателно“, носител на такъв признак.

Това са принципните положения, които ще ни ръководят по-нататък при конкретния анализ.

* * *

Преди да се пристъпи към него, необходимо е да се изложи главното за същинските въпросно-отговорни единства, които се използват като методика за откриване на признаците на фразите с въпросителна местоименна дума. Тук ще имаме пред вид такива единства, в които въпросителното изречение е образувано с въпросително местоимение и наречие.

Същинско въпросно-отговорно единство при т. нар. въпроси за допълване се изразява най-често с въпросително по форма и значение изречение и повествователно изречение-отговор. Такова въпросително изречение, образувано с въпросителна местоименна дума, а) се оформя с характерна ин-

тонация, б) има характерен словоред, а също така в) изразява молбата на говорещия слушащият да запълни информационната липса, обозначена с въпросителната местоименна дума. Например: *Кой четете вестник вечер? Какъв ден е днес? Къде отивате?*

Повествователно изречение, за да бъде отговор от същинското единство, трябва да притежава следните свойства: а) да повтаря изцяло частта от въпросителното изречение, която остава след отстраняване на въпросителната дума (фразата с въпросителна дума); б) на мястото на въпросителната дума (фраза) в отговора да се съдържа дума (словосъчетание) със същата синтактична и семантична²³ съчетаемост, както съответната въпросителна дума; в) да има същото фразово (и евентуално логическо) ударение и същата интонационна контура.²⁴

Отговори от същинското единство за горните въпроси са напр.: *Дядо Никола четете вестник вечер. Днес е неделя ден. Отиваме в завода.*

* * *

За установяване на признака на именната (адвербиалната) фраза с въпросителна дума във въпросителното изречение се използва следната *процедура*. Всяка въпросителна местоименна дума се включва във въпросително по форма и значение изречение, а то се включва в същинско въпросно-отговорно единство. След това се проследява с каква фраза от изречението-отговор се съотнася фразата с въпросителна дума от въпросителното изречение.

Ако в изречението-отговор на мястото на въпросителната дума стои дефинитна или индефинитна фраза и едновременно с това не може да се яви адефинитна фраза (тъй като носителите на българския език не приемат изречението с адефинитна фраза за отговор на дадения въпрос), ще смятаме, че съответната въпросителна местоименна дума съдържа семантичен признак [дефинитност], [индефинитност]. Обратното, ако в изречението-отговор на мястото на въпросителната местоименна дума стои адефинитна фраза (т. е. съществителното или неговият еквивалент са в нечленувана форма и не са придружени от неопределително местоимение) и е невъзможно да се употреби в отговора дефинитна или индефинитна фраза, без това да е отклонение от смисъла²⁵ на въпроса, ще смятаме, че съответната въпросителна местоименна дума съдържа семантичен признак [адефинитност].

Предварителният анализ показва, че където в отговора се явява дефинитна фраза на мястото на въпросителната дума, там може да се появи и индефинитна. Това позволява да обединим признаците [дефинитност] и [индефинитност] в [дефинитност/индефинитност].

Да разгледаме последователно същинските въпросно-отговорни единства, които съдържат: I. Въпросителни местоимения-съществителни, II. Въпросителни местоимения-прилагателни, III. Въпросителни местоименни наречия.

²³ Едно от изискванията е на мястото на въпросителната дума в отговора от същинското единство да стои дума (израз), която е лексикално и семантически съвместима с останалите думи в изречението-отговор. Например на въпроса *Кой четете книга?* отговор може да бъде *Един младеж четете книга*, но не и **Прозорецът четете книга*. Несъвместимостта между лексикалната семантика на *прозорец* и *чета* иде от факта, че в реалния свят предметът „прозорец“ не притежава признака „четене“. В някой условен свят обаче (например в детска приказка, където предметите се антропоморфизират) такова съчетание е възможно.

²⁴ Й. Пенчев. Основни интонационни контури в българското изречение. С., 1980.

²⁵ Понятието „смисъл на въпроса“ приемаме като интуитивно ясно. При конкретните случаи са дадени конкретни разяснения.

1. Въпросителни местоимения — съществителни

Кой (същ.)

Кой се явява в синтактична позиция на подлог, в останалите синтактични позиции се явяват формите *кого* или *на кого* (*кому*). Тъй като лексикалното значение на всяка лексема е едно и също за всичките ѝ граматични форми, достатъчно е да се разгледа само основната форма *кой*, а изводите ще бъдат валидни и за останалите форми.

Въпросителното местоимение *кой* (същ.) може да се включи във въпросително изречение, например в изречението (1) *Кой тропа по покрива?* Евантуални отговори за (1) могат да бъдат изреченията (1а)—(1е):

- (1) *Кой тропа по покрива?*
- (1а) *Иван тропа.*
- (1б) *Вятърът тропа.*
- (1в) *Котката тропа.*
- (1г) *Един майстор.*
- (1д) *Майстор* (в значението 'Един майстор, когото видях, като идвах насам').
- (1е) **Вятър.*
- (1ж) **Майстор* (в значението 'Майстор е този, който тропа, защото по тропането си личи това').

Отговорите (1а)—(1д) принадлежат на същинското въпросно-отговорно единство и се възприемат като точни отговори на въпроса (1). Отговорът (1а) съдържа собствено име, (1б) и (1в) съдържат членувано съществително, с което се обозначава известен за събеседниците обект. Така съответниците на *кой* в (1а), (1б) и (1в) са дефинитни фрази. Отговорът (1г) съдържа индефинитна фраза — *един майстор*, — с която говорещият съобщава на питащия, че лицето-референт е известно за него. Възможна е появата и на отговор (1д) *майстор* в значение на (1г) *Един майстор*. В такъв случай именната фраза *майстор* в отговора (1д) е оформена с нулево формалноезиково средство ($\emptyset$) и е синонимна (еквивалентна) на фраза с *един*. Диалогът с реплика като (1д) може да се разгърне така: — *Кой тропа по покрива?* — *Майстор* ('един майстор') — *видях го, като идвах насам*. Освен това заслужава да се отбележи, че както въпросителното изречение (1) *Кой тропа по покрива?*, така и изреченията-отговори (1а)—(1д) се произнасят с обикновена фразова интонация с интонационен връх върху въпросителната дума (за 1) и върху нейните съответствия от отговорите.

Изреченията (1ж) **Майстор*, а от същия тип е и (1е) **Вятър*, могат да се срещнат в речта като ответна реплика на въпрос с *кой*. Те обаче се произнасят с емфатично ударение върху думата-съответствие на *кой*, или с разподобително понижаване на тона на ударената сричка *ма*-, *вя*-. Така интонацията на цялото изречение *Майстор тропа* става модална (разподобителна) спрямо обикновената фразова интонация, с която се произнася (1д).

Модалната (разподобителна) интонация, с която се произнася (1ж) *Майстор тропа*, показва, че отговорът има друг смисъл, например: 'Не зная точно кой тропа (или не желая да съобща точно кой тропа), но по начина, по който тропа, се познава, че е майстор'.

Доказателство, че ответни реплики като *Майстор тропа* (с емфатично ударение) имат посочения смисъл, е възможността диалогът да протече така:

- *Кой тропа по покрива?*
- *Майстор* тропа. ('Не зная точно кой е, но е майстор'.)
- Не те питам какъв е, а кой е.

Вижда се, че репликата (1ж) *Майстор тропа* (с емфатично ударение върху именната фраза) пояснява качествената характеристика на обекта, за който се пита, а не кой е този обект. Следователно такова изречение не е отговор от същинското въпросно-отговорно единство при въпрос с *кой*. (Сравни и дефиницията за въпросно-отговорно единство, където се казва за съответствие и в интонацията.) То е отговор например на въпрос с *какъв*:

— *Какъв човек* тропа по покрива?

— *Майстор* тропа,

което обикновено се трансформира в:

— *Какъв* е този, *дето* тропа по покрива?

— *Майстор* ('този, *дето* тропа по покрива, е майстор').

Следователно при въпроси с *кой* (същ.) към същинското въпросно-отговорно единство принадлежат само съответствия, които са дефинитни или индефинитни фрази. Появата на адефинитна фраза в ответната реплика променя смисъла на изречението така, че то престава да бъде отговор на дадения въпрос.

От това следва, че в значението на въпросителното местоимение-съществително *кой* се съдържа семантичният признак [дефинитност/индефинитност].

Какво

Какво се явява рядко в позиция на подлог, например *Какво тропа?*, много по-често е допълнение в изречението. Затова в приведените тук примери *какво* е допълнение. Да се спрем последователно на примерите от групата (1) и групата (2):

(1) — *Какво* четат обикновено младите? (в значение 'Какъв вид четиво').

(1а) — Младите четат обикновено *стихове, разкази* (не четат многотомни романи).

(1б) — *Стиховете, разказите* (не четат многотомните романи).

(1в) — *Младите четат *едни* стихове, *едни* разкази обикновено.

(1г) — Младите четат обикновено *стиховете и разказите* в нашето списание.

Отговорът (1а) съдържа адефинитна фраза (*стихове, разкази*), като лексикалното значение на съществителните от адефинитната фраза се съотнася с лексикалното значение на *какво* и с отговор на въпроса 'какъв вид четиво'. Отговорът (1б) съдържа фраза с членувани съществителни (*стиховете, разказите*), но тези съществителни не обозначават конкретни индивидуални обекти от действителността — референти на даденото изказване. С членуваните форми на съществителните в именната фраза от изказването „Младите четат обикновено *стиховете, разказите*“ отговарящият посочва *к о и в и д о в е ч е т и в о* се предпочитат и именно видовете четиво са известни за отговарящия, поради което техните названия могат да се явят с членна форма. В този случай определеността се отнася за целия клас обекти — „стихове“, и за целия клас обекти — „разкази“. Тук определеността е генерична, или генерична определеност съществува, когато целият клас обекти от даден род се мисли от говорещия като известен, познат.

Следователно и изречението (1а), което съдържа генерична фраза (съпадаща по форма с дефинитна фраза с членувано съществително, но не и по значение), е приемливо като отговор за въпроса (1), тъй като назовава видове четиво.

Изречението (1в) интуитивно не се приема като отговор на въпроса (1). Обяснението е, че индефинитната фраза „едни стихове, едни разкази“ се

свързва с референт — конкретни екземпляри стихове и разкази, а това противоречи на съдържанието на въпроса 'какъв вид четиво'.

В изречението (1г) Младите четат обикновено стиховете, разказите (в нашето списание) се съдържа дефинитната фраза *стиховете, разказите*. С членуваните форми отговарящият посочва, че има пред вид конкретни екземпляри от стихотворения и разкази, които са референти на фразата с членувана дума в неговото изказване. Но като има пред вид отделни екземпляри-референти, а не видовете четива, отговарящият измества смисъла на въпроса. Така се оказва, че единствено адефинитната фраза (и генеричната, която е еквивалентна на нея в случая) точно съответствува на смисъла на въпроса. Тогава трябва да приемем, че въпросителната дума *какво* (същ.) съдържа признака [адефинитност].

С помощта на думата *какво* и глаголите *правя, става, случва се* и някои други се оформят въпросителни съчетания като *какво прави X, какво става, какво се случва*²⁶. С такива съчетания се пита не за именна фраза от изречението-отговор, а за цялото съдържание на изказването в изречението-отговор. Затова въпросите, образувани с *какво прави, какво става, какво се случва* и др., ще наричаме въпроси за цяло изказване. Вместо въпросителното словосъчетание в изречението-отговор стои цялата глаголна фраза (сказуемото и всичките му разширения). Задължително за въпросно-отговорното единство е сказуемото от въпросителното изречение (*правя, става, случва се*) и сказуемото от изречението-отговор да бъдат съобразени по лице, число и наклонение. Например изреченията-изказвания *Какво правите в неделя?* и *В неделя ходим на разходка* образуват същинско въпросно-отговорно единство, тъй като сказуемите от двете изречения са в едно и също време, наклонение и са съобразени по лице и число. Едновременно с това изреченията *В неделя те ходят на разходка, В неделя и ти иди на разходка* изобщо не са отговори на дадения въпрос. За да потърсим какъв признак съдържат въпросителните словосъчетания *какво* + глагол *правя (става, случва се* и др.), нека се спрем на следните примери:

(2) — *Какво правите в неделя?*

(2а) — *В неделя ходим на разходка (слушаме музика, играем футбол и др.).*

(2б) — **Слушаме музиката.*

(2в) — **Играем един футбол.*

Отговор (2в) изобщо не може да се яви. Отговор (2б) без допълнителен контекст също е неприемлив. Необходим е контекст, който да уточни какво отговарящият има пред вид, например:

(2б1) — *В неделя слушаме музиката, която изпълнява нашият оркестър в градската градина.*

Тук именната фраза *музиката, която...* е дефинитна и отговарящият има пред вид конкретни музикални произведения и конкретни изпълнения. Но цялото действие „слушане на музика, която..." е неизвестно за питащия. Когато поставя въпроса си, той не си представя никакво конкретно занимание на събеседника си.

Всичко това подсказва, че изрази като *какво прави* (а същото е и при *какво става, какво се случва*) съдържат признак [адефинитност].

²⁶ Тук *правя, става, случва се* са лексикално непълнозначни глаголи и трябва да се различават от случаите, като *Какво правите в момента?* — *В момента правя* ('строя, изграждам') *нова къща*; *Какво се случи преди два дни с теб?* — *Случи се беда*, където тези глаголи са пълнозначни. С други думи, наричаме глагола непълнозначен, когато в отговора той бива заместен заедно с въпросителната дума. В отговора „*Случи се беда*" глаголят не е заместен с друг и следователно както във въпроса, така и в отговора той е пълнозначен глагол.

Що

Що има същата дистрибуция както *какво* и изисква същия тип отговори. Различията между тях са само стилистични. Поради това *що* също съдържа признака [адефинитност].

Колцина

Съществителното за лица *колцина* може да се включи в следния диалог:

- (1) — *Колцина* знаят за задържането му?
 (1a) — *Трима*.
 (1б) — **Тримата*.
 (1в) — *Тримата* — *Никола, Стоян и Георги*.

За да зададе въпрос с *колцина*, питащият има пред вид определен кръг лица, които са му познати, но не знае точно за колко от тях е валидно свойството, назовано във въпросителното изказване. Отговорът (1б) съдържа дефинитна фраза — „*тримата*“. С членуваната форма на бройното числително отговарящият отговаря на въпроса и едновременно посочва, че тези трима са конкретни лица, познати и на питащия от предходна ситуация или контекст. В случай, че тази предходна ситуация или контекст липсват, питащият ще зададе втори въпрос: *Кои трима?*, *За кои трима говориш?* или пък отговарящият още при първия въпрос ще трябва да даде допълнителна информация, например тази в отговора (1в) *Тримата* — *Никола, Стоян и Георги*. Отговорите (1б) и (1в) съдържат информация за известност, познатост на референтите (от предходен или следходен контекст), но въпросът е за брой, за количество на референтите, а не за това, дали те са известни, или не. В такъв случай точен е единствено отговорът (1a) *Трима*, който съдържа адефинитна фраза. Или въпросителното местоимение-съществително *колцина* съдържа признака [адефинитност].

Според това, дали съдържат признак [дефинитност/индефинитност] или признак [адефинитност], въпросителните местоимения-съществителни се подреждат, както следва:

Признаци	Думи	Кой	Какво	Що	Колцина
		+	—	—	—
[Дефинитност/индефинитност]		—	+	+	+
[Адефинитност]					

II. Въпросителни местоимения-прилагателни

Кой (прил.)

Да построим следния диалог, в който се използва въпросителното прилагателно *кой*:

- (1) — *Кой* учител търсиш?
 (1a) — Търся *учителя* по химия.
 (1б) — Търся *един учител* по химия.
 (1в) — *Търся *учител* по химия.

(1a) и (1б) съдържат съответно дефинитна и индефинитна фраза, които за отговарящия се свързват с известен нему конкретен референт. Във въпроса

също се пита за уточняване на лице-референт от кръга на известни за питащия лица. Тогава (1a) и (1б) са точни отговори на (1), от което следва, че и въпросителното прилагателно *кой* съдържа признака [дефинитност/индефинитност]. Това се потвърждава и от неприемливостта на отговора (1в), който съдържа адефинитна фраза.

Чий

Чий е семантично еквивалентно на съчетанието *на кого*. Това означава, че в семантиката на *чий* се съдържа същият признак, който се съдържа и у съществителното-местоимение *кой*. Това може да се докаже и от диалога:

- (1) — *Чие е това палто?*
(1a) — Това палто е *на Иван*. (Това палто е *Иваново*. Това палто е *Ивановото*.)
(1б) — *На съседката*. (*На една съседка*.)
(1в) — **На съседка*.

В отговора (1a) *На Иван* имплицитно се съдържа определеност, която иде от семантиката на собственото име. Вариантът *Иваново* е показва принадлежността, но не информира дали предметът, за който се пита нещо, е единствен за притежателя, или не. Вариантът *Ивановото* е показва и принадлежността на предмета палто на лицето Иван, и това, че в дадената ситуация принадлежащият предмет е единствен за притежателя, т. е. 'Иван има само едно палто (в дадената ситуация)'. Дефинитната фраза *Ивановото* от изказването *Това палто е Ивановото* изразява двойна определеност — от една страна, чрез семантиката на собственото име (*Иван*), от което е получено притежателното прилагателно (*Иваново*), се посочва лицето-притежател, а, от друга страна, членуваната форма на притежателното прилагателно (*Ивановото*) показва, че притежаваният предмет е един (количествена функция на члена). И двата варианта на (1б) — с дефинитна фраза и с индефинитна фраза — са точни отговори на въпроса (1), тъй като посочват принадлежност. Това показва, че *чий* съдържа признака [дефинитност/индефинитност]. Едновременно с това отговорът (1в) е неприемлив, освен ако в него думата *една* се подразбира, т. е. *Това палто е на една съседка*. Във втория случай фразата е индефинитна, независимо дали *един* е изразено експлицитно, или се подразбира в нулевия показател.

Какъв

Да разгледаме следните примери:

- (1) — *Какъв учител търсите?*
(1a) — *Учител по химия*.
(1б) — **Учителя по химия*.

Отговорът (1a) означава 'търся някакъв, който и да е учител, който има специалност химия и преподава по нея'. Тук не се мисли за определено лице, а за което и да е лице, носител на назования признак. В отговора (1б) членуваната форма на съществителното показва, че отговарящият мисли за конкретно лице — познато или непознато, но за съществуването на което той е осведомен. Но във въпроса не се изисква указване на конкретизирано за отговарящия лице, не се визира дори полът на лицето (*учител* или *учителка*), а се изисква само да се уточни признак (специалността, по която преподава). Или дефинитната фраза от (1б) не отговаря точно на смисъла на въпроса. От това следва, че *какъв* съдържа признака [адефинитност].

Колко (числ.)

Аналогично постъпваме и при анализа на тази дума:

- (1) — *Колко километра е от тук до Копривщица?*
 (1а) — *Сто и петдесет километра.*
 (1б) — **Сто и петдесетте километра.*
 (1в) — *От тук до Копривщица е (само) едни сто и петдесет километра.*

(1а) отговаря точно на въпроса, тъй като посочва количеството път, за което се и пита във въпроса. (1а) съдържа адефинитна фраза. (1б) съдържа дефинитна фраза (членувано определение), назованото количество („сто и петдесетте километра“) се мисли като познато от предходна ситуация или контекст. В такъв случай обаче въпрос за количество не би имало смисъл да се поставя. Следователно изразът от отговора, който съответствува на значението на въпросителната дума *колко*, не може да съдържа дефинитна фраза. Отговорът (1в) е възможен в разговорния стил на българската реч. Тук значението на израза *едни сто и петдесет километра* е много близко до генеричното, което се подкрепя от факта, че думата *едни* може да се изпусне, и да се получи изказването (1а) като синоним на (1в). И така само изказването (1а), което съдържа адефинитна фраза, и изказването (1в), което съдържа близка до генерична фраза, са действителни отговори за (1). От това следва, че *колко* (числ.) съдържа признака [адефинитност].

С оглед на признаците [дефинитност/индефинитност] и [адефинитност] въпросителните местоимения-прилагателни се подреждат по следния начин:

Признаци	Думи	Кой (прил.)	Чий	Какъв	Колко (числ.)
[Дефинитност/индефинитност]		+	+	—	—
[Адефинитност]		—	—	+	+

III. Въпросителни местоименни наречия

Къде

Нека се спрем на един обичаен диалог:

- (1) — *Къде живеете?*
 (1а) — *В града.*
 (1б) — *В един град.*
 (1в) — *В София.*
 (1г) — **В град.*

И тук наблюдаваме познатата картина. Отговорите (1а), (1б) и (1в) съдържат указания за конкретен и известен за отговарящия референт — място, а тъкмо за място се пита и във въпроса. (1а) и (1в) съдържат дефинитна фраза, а (1б) — индефинитна, откъдето следва, че и въпросителното наречие *къде* съдържа признака [дефинитност/индефинитност]. Отговорът (1г), който съдържа адефинитна фраза, е неприемлив от гледище на българското езиково съзнание. Изказването (1г) е естествен отговор на въпрос като *В какъв вид селище живеете?*

До извода, че *къде* съдържа признака [дефинитност/индефинитност] се достига и когато това наречие се замени с еквивалентния израз *на кое място*, срв. — *На кое място живеете?* — *Далече живея — в града*. Не е възможно да се отговори с „В град“.

Кога

Наблюденията върху отговорите на въпроси с *кога* показват, че съществен фактор за появата или невъзможността за поява на някои отговори е *к р а т н о с т т а н а д е й с т в и е т о*, назовано чрез сказуемото. Следните две групи диалози показват кои отговори са възможни при еднократно извършвано действие и кои — при многократно извършвано.

а. Действието, назовано чрез сказуемото, се извършва (е извършено, ще се извърши) *е д н о к р а т н о*:

- (1) — *Кога замина първата експедиция?*
- (1а) — *Първата експедиция замина на петнадесети април 1978 година.*
- (1б) — *Първата експедиция замина на един петнадесети април.*
- (1в) — *Първата експедиция замина вчера (онзи ден, завчера, пд онзи ден, пд завчера, лани, миналата година, миналата седмица, миналия месец; ще замине утре, вдругиден, пд другиден, идната, идващата, следващата седмица, идната, следващата година, идния, следващия месец и др.).*
- (1г) — *Първата експедиция замина в понеделник (ще замине в понеделник).* Тук значението на израза *в понеделник* е 'най-близкият понеделничен ден преди (след) момента на говорене'.
- (1д) — *Първата експедиция замина (в) един понеделник.*
- (1е) — *Първата експедиция замина в понеделника, когато работихме извънредно.*
- (1ж) — *Първата експедиция замина в (ден) понеделник, а ние ще заминаваме в неделя ден.*
- (1з) — *Първата експедиция замина (през) едно лято (една зима, една есен, една пролет).*
- (1и) — *Първата експедиция замина през лятото (зимата, есента, пролетта), когато ние още се готвехме.*
- (1й) — *Първата експедиция замина (ще замине) (през) лятото (през зимата, през есента, през пролетта).* Значението на изразите за време тук е 'най-близкото лято (зима, есен, пролет) преди (след) момента на говорене'. Тези изрази за време могат да се изразят синонимно с наречията *лято*, *зимѝс*, *пролетес*, *есенес*.
- (1к) — *Първата експедиция замина през лятото (през зимата, през пролетта, през есента).* Значението на тези омонимни на (1й) изрази е 'през летния (зимния, есенния, пролетния) сезон; лятно време (зимно, пролетно, есенно време)'.
- Изразите *през лятото* и *през зимата* в това значение могат да се заменят синонимно с наречията *лете*, *зиме*, които представят стари падежни форми на съществителните *лято* и *зима*.
- (1л) — *Първата експедиция замина една сутрин (една вечер, един следобед).*
- (1м) — *Първата експедиция замина (през) сутринта (вечерта, следобед), когато ние работихме извънредно.*
- (1н) — *Първата експедиция замина сутрин (вечер, след обед, привечер, на обед, в полунощ).* Тук наречията *сутрин*, *вечер*, *следобед*, *привечер* означават съответно 'в сутрешните, вечерните, следобедните, привечерните часове на деня'. Изразите за време *на обед* и *в полунощ* означават точно определен момент от времето — съответно 'в 12 часа през деня' и 'в 12 часа през нощта'.
- (1о) — *Първата експедиция замина сутринта.* Значението на членуваната форма на съществителното *сутрин* тук е 'часовете преди обед до момента на говорене; тази сутрин'. Към тази смислова група могат да се отнесат още думи и изрази като *следобед*, *Заминава днес следобед (довечера, тази вечер, утре вечерта, навечер, утре сутринта, утре заран и др.).*

В изказванията (1а)—(1о) се съдържат някои основни типове думи и изрази за време, които се срещат като съответници на *къде* при сказуемо — глагол за еднократно действие. Необходимо е да се проследи кои от тези съответници на *къде* са дефинитни фрази, индефинитни фрази или адефинитни фрази.

Индефинитни фрази се съдържат в следните отговори: (1б), (1д), (1з), (1л). Неопределителното *един* показва, че отговарящият мисли конкретен референт — конкретен момент от времето, но не специфицира пред слушащия този момент. Срв. (1б) *замина на един петнадесети април* — не е уточнена пред слушащия годината; (1д) *замина един понеделник* — не е уточнено коя седмица, месец и година, (1з) *замина едно лято* — не е уточнена годината, (1л) *замина една сутрин* — не е уточнена датата.

Дефинитни фрази се съдържат в следните отговори: (1а), (1в), (1г), (1е), (1и) (1й), (1м), (1о).

В (1а) фразата „на петнадесети април 1978 година“ е дефинитна по значение, тъй като с нея е обозначен точно определен момент от времето, отчитано по съвременния календар, и следователно и двамата участници в комуникацията свързват такава фраза с конкретен ден. Именните фрази от (1г) „в понеделник“, (1й) „през лятото“ в значение 'най-близкия понеделничен ден, най-близкото лято преди (след) момента на речевия акт' не обозначават фиксирани дати от календара. Въпреки това тези именни фрази са също дефинитни, в акта на комуникация и двамата събеседници ги отнасят към едни и същи моменти или периоди от време, отчитани спрямо момента на комуникационния акт. В (1в) се съдържат наречията *вчера, утре, лани, завчера*, покрай именните фрази *онзи ден, миналата година, идната седмица*. Основание да се разглеждат тези наречия в една група с именни съчетания е тяхното значение. Всяко от тези наречия обозначава определен ден или период преди момента на говорене: *вчера* има за референт деня преди този, в който се е състоял комуникационният акт, *завчера* реферира деня преди *вчера* и т. н. Това позволява да смятаме наречията *вчера, утре, лани* и др. за семантично дефинитни. Дефинитни са и фразите, които еквивалентно изразяват значението на тези наречия: *миналата година* вм. *лани*; *идната, идущата година* вм. *догодина*. Изказванията от (1о) съдържат наречия (*довечера, надвечер*) и съчетания с адвербиално значение (*тази вечер, утре вечер, утре сутринта, след обед*), които също са дефинитни, защото реферират моменти от време еднозначно. Някои от съчетанията освен това съдържат определителен член (*утре вечерта*) или показателно местоимение (*тази вечер*).

Изказванията (1е), (1и), (1м) съдържат именни фрази с членувано съществително: *в понеделника, когато... сутринта, когато* (в зн. 'онази сутрин, когато...'). Всяка от тези фрази се отнася към конкретен период или момент от време, поради което те са дефинитни.

Нека разгледаме сега изказванията-отговори (1ж), (1к) и (1н). В (1ж) Първата експедиция замина *в (ден) понеделник*, а ние заминаваме *в неделя* (т. е. 'в неделен ден') фразите *в понеделник, в неделя* не са членувани, не се съотнасят с момента на говорене, а само посочват в какъв ден от седмицата се извършва действието.

В (1ж) с именната фраза отговарящият съобщава *в какъв ден* от седмицата се е извършило действието (*в понеделник, а не в неделя*). Тук референт — конкретен понеделничен ден — не се мисли. Тъй като фразата „в понеделник“ в случая не се отнася към референт, следва, че по значение тя не е дефинитна, нито индефинитна, а е адефинитна. Изказване *Замина в понеделник (а не в неделя)* ще бъде отговор на въпроса *В какъв ден от седмицата замина?* Следователно (1ж) не съответствува по съдържанието си на въпроса (1), образуван с *кога*. Понякога в разговорната реч се среща употреба на *кога* вместо съчетание за време с *какъв* (*в какъв ден, в какъв сезон* и др.). В такъв случай питащият разчита, че предходният контекст или ситуацията ще подпомогнат слушащия правилно да разбере въпроса.

Анализът на обстоятелствените изрази за време от (1н) Първата експедиция замина *сутрин* (*вечер, след обед, в полунощ* и др.) показва, че тези изрази по семантика са също адефинитни. Те означават *в какво време от денонощието* се е извършило действието и не се отнасят към референт. Ето защо най-точен въпрос за отговор от типа (1н) ще бъде: *В какво време на денонощието замина?*, а не *Кога замина?*

Изказването (1к) Първата експедиция замина *през лятото (през есента, през зимата, през пролетта)*²⁷ съдържа изрази за време, които по традиция се употребяват само членувани.²⁸ (Срв. * През лято ще ида на село.) В едно от значенията си обаче тези изрази означават *в какъв сезон* се извършва действието, без да се мисли някакъв конкретен период от време на дадена година. Именно когато са употребени в това значение — *нереферентно* — съчетанията *през лятото, през есента, през зимата, през пролетта* са синоними на наречията *лете, есени, зиме, пролети*. В този случай точен въпрос за изказването (1к) е *В (през) какъв сезон, в какво годишно време замина?* И така, макар да се употребяват само членувани (по традиция), съчетанията за годишно време *през лятото, през есента, през зимата, през пролетта* по значение спадат към адефинитните фрази.

Вижда се, че някои от съчетанията предлог + съществително за време (вж. (1ж), (1н) и (1к)) в едно от значенията си са *нереферентни*, както обикновените адефинитни фрази. В това значение тези съчетания отговарят на въпрос *в какъв ден, в какво време на денонощието, в какво годишно време* и косвено на въпрос *кога*, доколкото *кога* е синоним на въпросителните съчетания за време в разговорната реч.

Подробният анализ на типовете изказвания, които могат да бъдат точен отговор за въпрос, образуван с *кога* (при сказуемо — глагол за еднократно действие), показва, че съответниците на *кога* са или дефинитни, или индефинитни фрази. Този факт позволява да се заключи, че *кога* съдържа признака [дефинитност/индефинитност].

б. Действието, назовано чрез сказуемото, се извършва (е извършено, ще се извърши) *многократно*.

Изследванията показват, че ако сказуемото във въпросителното изказване е глагол за многократно действие, някои типове отговори изобщо не могат да се явят. Нека за съпоставимост с (а) да разгледаме същото въпросително изказване, като сме заменили обаче глагола за еднократно действие със съответния глагол за многократно действие. Така се получава изказването (2) *Кога заминават обикновено експедициите?* Опитът да се пренесат изказванията (1а) — (1о) като отговори за (2) показва, че (1а), (1б), (1в), (1г), (1д), (1е), (1з), (1и), (1й), (1л), (1м) и (1о) изобщо не могат да бъдат отговори за (2). За сравнение могат да се посочат например следните случаи:

(2) — *Кога заминават обикновено експедициите?*

(1а) — *На 15 април 1978 година.

(1б) — *На един 15 април. (Отговарящият има пред вид посочената дата от известна му година, но не уточнява пред слушания за коя година става дума).

(1в) — *Вчера (*лани, утре* и останалите).

(1г) — *В понеделник (в значение 'в най-близкия понеделник преди (след) момента на говорене').

(1е) — *В понеделника, когато работихме извънредно.

Останалите изказвания, които не могат да бъдат отговори за (2), са или от типа на (1а), или от типа на (1б), или като (1в), или като (1г).

²⁷ За другите значения тези съчетания за време вж. по-горе.

²⁸ Вж. Ст. Стоянов. Граматика на българския книжовен език, с. 227.

Тези конкретни наблюдения позволяват да се обобщи какви думи и съчетания за време *не могат* да се явят вместо *кога* при *сказуемо* — глагол за многократно действие. Те са:

а) дефинитни изрази — словосъчетания, които означават датата и годината на осъществяване на някакво събитие (тип 1а);

б) индефинитни фрази — словосъчетания с *един*, при които говорещият има пред вид отделен обект (референт), но не го специфицира за слушащия (тип 1б);

в) дефинитни фрази, които се състоят от наречия и именни словосъчетания, отчитащи времето относително спрямо момента на речевия акт (тип 1в, 1г);

г) дефинитни фрази, които съдържат членувано съществително или словосъчетание, при които говорещият има пред вид отделен обект (референт) (тип 1е).

От друга страна, част от отговорите за (1) могат да бъдат отговори и за (2). Те са: (1ж), (1к), (1н). Сравни:

(2) — *Кога заминават обикновено експедициите?*

(1ж) — *Експедициите заминават обикновено в понеделник, а ние ще заминем в неделя.*

(1н) — *Заминават обикновено сутрин (вечер, следобед, на обед, по пладне, в полунощ и др.)*

(1к) — *Заминават обикновено през лятото (през зимата, през пролетта, през есента; лете, зиме, пролети, есени; когато е лято (есен, зима, пролет); в летен (зимен, пролетен, есенен) сезон или в летния (зимния, пролетния, есенния) сезон.*

Казахме, че адефинитните фрази от (1ж), (1н) и (1к) могат да бъдат съответници на *кога* в изказвания-отговори, доколкото *кога* може да бъде синоним на въпросителните словосъчетания *в какъв ден (в кой ден)*; *в какво време на деня, нощта, денонощието (по кое време)*; *в какъв (кой) сезон на годината*. Същото е валидно за въпроси с *кога* в контекст за многократно действие.

При многократно действие въпросителните изказвания с *кога* могат да имат също някой от следните типове отговори.

Вместо *кога* в изказването-отговор може да стои индефинитна фраза, образувана от неопределително местоимение и съществително. Най-често това са неопределителните *някой, който и да е, един от*. Така за въпроса (2) отговори могат да бъдат:

(2а) — *Експедициите заминават обикновено (в) някой понеделник (в който и да е делничен ден; в някой от първите дни на октомври; в един от понеделниците на април).*

Трябва да се подчертае, че *един от* словосъчетанието *един от понеделниците* тук е показател не за един строго определен за говорещия, но неспецифициран пред слушащия обект, а за неизбран обект от същия клас — *който и да е понеделник*. Когато обозначава неизбран обект, *един* е синоним на *някой, който и да е* и е безспорно неопределително местоимение.²⁹

Съответник на въпрос с *кога* може да бъде още словосъчетание, което означава момент или период от време, настъпващ циклично. Например:

(2б) — *Експедициите заминават обикновено на 15 април.* Изразът за време представя дефинитна фраза, тъй като отговарящият мисли като рефе-

²⁹ Когато участва в индефинитна фраза за конкретизиран, избран за говорещия, но неспецифициран за слушащия обект — референт, *един* не може да се субституира с *някой*. Срв. *Вчера срещнах един познат* и **Вчера срещнах някой, който и да е познат*. Фактът, че в известни контексти *един* и *някакъв* не могат да се субституират, дава основание на Ст. Георгиев да смята *един* в такива контексти за частица. Вж. Ст. Георгиев. Лексико-морфологическа модификация на първичното числително *един* в съвременния български език. — Бълг. език, 1967, кн. 2, с. 114—124.

рент „който и да е 15 април от всяка поредна година“. Тъй като съответник на *кога* в изречението-отговор е дефинитна фраза, следва, че и въпросителното наречие е дефинитно.

Както се вижда, независимо че кратността на глагола-сказуемо оказва влияние върху появата на едни или други отговори, винаги тези отговори са дефинитни или индефинитни. Следователно и въпросителното местоименно наречие *кога* съдържа признака [дефинитност/индефинитност].

Как

За да установим интересующите ни признаци в семантиката на въпросителното наречие *как*, необходимо е да се спрем на два типа диалози. Във въпросно-отговорното единство (1) въпросителното изречение изразява въпрос за средство, инструмент, с помощта на който е осъществено действието. Във въпросно-отговорното единство (2) въпросителното изречение изразява въпрос за признак на действието.

(1) — *Как* прехвърлихте оградата?

(1a) — *Със стълба*.

(1б) — **Със стълбата*.

(1в) — *Със стълбата* — носим си стълба.

От диалога се разбира, че въпросителното изречение (1) е възприето от слушащия като въпрос за средство, инструмент, с чиято помощ е извършено действието. Отговорът (1a) точно съответствува на смисъла на въпроса, защото в него е назовано едно от средствата, с които е възможно да се осъществи споменатото действие. С (1a) отговарящият съобщава вида на предмета—средство („стълба“, а не „стол“). Отговорът (1a) съдържа адефинитна — нечленувана и неопределена по друг начин — фраза. Изказването (1б), което съдържа дефинитна фраза — членувано съществително, — не може да се появи изолирано от контекст. Задължително условие за поява на (1б) е в предходния или следходния контекст да се дадат допълнителни разяснения за предмета, рефериран в (1б) с дефинитна фраза. Такъв контекст представя например изказването (1в). Друга възможност за поява на дефинитната фраза (1б) и за преценяването ѝ като уместна е, когато ситуацията на диалога предлага допълнителни разяснения (например наличието на предмета — референт в зрителното поле на събеседниците). Следователно появата на дефинитна фраза без допълнителни данни от контекста или ситуацията се преценява като неуместна, докато появата на адефинитна фраза не изисква допълнителни разяснения и отговаря точно на въпроса. Тъй като съответник на *как* от изказването-отговор е адефинитна фраза, следва, че *как* съдържа признака [адефинитност].

Да вземем същото въпросително изречение, но в другото му значение — когато изразява въпрос за признак на действието:

(2) — *Как* прехвърлихте оградата?

(2a) — *Леко*. (*С лекота*.)

(2б) — **С лекотата*.

Изказването (2a) съдържа наречие за признак на действие, с което отговаря на въпроса (2). Това наречие може еквивалентно да се изрази със съчетанието *с лекота*, което е адефинитно. Това позволява да изравним наречието *леко* със съчетанието *с лекота* по адефинитност. Оттук и въпросителното наречие *как*, на което съответствува адефинитна фраза или наречие, еквивалентно на адефинитна фраза, ще бъде адефинитно. Действително изказване с дефинитна фраза като (2б), където съществителното е без други

определения, е неприемливо от гледна точка на българския език. (Ако съществителното има като определение съчетание за притежание, абстрактното съществително може да бъде членувано: Прехвърлиха оградата с *лекотата на котка*. Тук членът подчертава уникалността и общоизвестността на назованото в съчетанието свойство, употребата му е близка до генеричната. Цялото съчетание може да се замени с еквивалентното нему с *котешка лекота*, което е адефинитно.) Следователно, когато с *как* са образувани въпроси за признак на действие, то също съдържа признака [адефинитност].

Колко (наречие)

Нека разгледаме следния диалог, където думата *колко* е употребена като наречие за степен и може да се изрази синонимно със съчетанието *в каква степен*.

- (1) — *Колко* е предан на делото?
- (1a) — Предан е *толкова*, *колкото са предани десет души заедно*.
- (1б) — Предан е *за десетима*.
- (1в) — *Предан е *толкова*, *колкото са предани десетте души заедно*.
- (1г) — *Предан е *за десетимата*.

Отговорите (1a) и (1б) съответствуват на съдържанието на въпроса. В тях липсва определителен член при думите, които могат да се членуват, липсват и други показатели за дефинитност/индефинитност. Отговорите (1в) и (1г) съдържат думи в членувана форма. Но без наличие на предходен или следходен контекст, където да е пояснено за какви десет души (референт) става дума, изказванията (1в) и (1г) не могат да бъдат отговори на въпроса (1). Тъй като съответници на *колко* в изказванията-отговори могат да бъдат само адефинитни фрази (без да е необходим допълнителен контекст), следва, че въпросителното наречие *колко* съдържа признака [адефинитност].

Защо

Със *защо* се задават въпроси за причината на събитие, назовано в изказването. Да се спрем на следните примери:

- (1) — *Защо* не са продължили пътуването със служебната кола?
- (1a) — *Поради повреда*.
- (1б) — **Поради повреда*.

Отговорът (1a) точно съответствува на съдържанието на въпроса — събеседникът назовава причината за осъществяването на събитие „непродължаване на пътуването със служебната кола“. Съществителното *повреда* е нечленувано, а фразата, в която то участва, е адефинитна. В този случай отговарящият само най-общо назовава явлението. Ако съществителното от съчетанието за причина е членувано, както в (1б), задължително е появата на членуваната форма да бъде мотивирана от предходния или следходния контекст. В противен случай изказване с дефинитна фраза — съчетание за причина, се възприема като неправилно от гледище на българския език. Тъй като съответник на *защо* в изказването-отговор е адефинитна фраза без привличане на допълнителен контекст, следва, че това въпросително наречие съдържа признака [адефинитност].

За какво

Наблюденията показват, че в българския език има две омонимни съчетания от предлога *за* и въпросителното съществително *какво*. В единия слу-

чай за *какво* като част на изречението, в което се среща, изпълнява синтактичната служба на непряко допълнение. Например: — *За какво четеш?* — *Чета за Втората световна война*. Тук както въпросителният израз за *какво*, така и неговият съответник от отговора са непреки допълнения в съответните изречения. Тук съчетанието за *какво* е свободно и съотносимо със съчетание от *какво* и друг предлог, например на *какво*, срв. *На какво се надяваш?* Съчетание от *за* и *какво* може да бъде обаче и обстоятелствено пояснение за цел, например — *За какво четеш?* — *Чета, за да зная; чета за знания*. И за *какво* от въпросителното изречение, и неговите съответствия от изреченията-отговор са обстоятелствени пояснения. В този случай *за* и *какво* като цялост участвуват в образуването на въпрос за цел. Поради това съчетанието за *какво* за цел можем да смятаме за устойчиво.

В настоящото изследване е необходимо да се установи какъв признак — [дефинитност/индефинитност] или [адефинитност] съдържа устойчивото съчетание за цел за *какво*.³⁰

(1) — *За какво отивате в Кюстендил?*

(1a) — *За ябълки*.

Значението на този отговор е 'Отивам да взема, да купя ябълки'.

(1б) — **За ябълките*.

(1в) — *Отиваме за ябълките, които брат ми е купил за мене*.

Значението тук е 'Отиваме да вземем, да купим ябълките, които...'.

Отговорът (1a) удовлетворява въпроса, защото съдържа словосъчетание, с което се назовава целта на действието, означено във въпросителното изречение. Фразата (1a) е адефинитна, тъй като говорещият не мисли за определени предмети ябълки. Без допълнителен контекст (1б) е неясно. Ако от контекста е известно, че се отнася за конкретен предмет „ябълки“, във фразата за цел *отиваме за ябълките* съществителното се членува. Такъв е примерът (1в). Тъй като изразите за цел на действието са нечленувани, т. е. образуват адефинитна фраза, следва, че и въпросителното съчетание за цел за *какво* притежава признака на адефинитната фраза [адефинитност].

Тук няма да се разглеждат специално наречията, образувани с предлози. Изследването показва, че те притежават признака на основното наречие, от което са произведени. Така *откъде*, *накъде* и *докъде* съдържат [дефинитност/индефинитност], *откога* и *докога* съдържат също [дефинитност/индефинитност], а *доколко* притежава признака [адефинитност].

Всички въпросителни местоименни наречия според признака, който притежават, могат да се подредят в следната таблица:

Признаци	Думи					
	Къде	Кога	Колко (нар.)	Как	Защо	За какво
[Дефинитност/индефинитност]	+	+	—	—	—	—
[Адефинитност]	—	—	+	+	+	+

* * *

Дотук наблюдавахме дали в отговорите от същинското единство се съдържат: 1) дефинитни/индефинитни фрази, или 2) адефинитни фрази на мястото на въпросителната дума (фраза с въпросителна дума) от въпросител-

³⁰ Когато в изречението се среща свободното съчетание за *какво*, признакът на думата *какво* е признак и на съчетанието за *какво*.

ното изречение. В зависимост от това беше установено, че въпросителните местоименни съществителни в качеството си на именни фрази, въпросителните местоименни наречия в качеството си на адвербиални фрази и въпросителните местоименни прилагателни като съставки на именна фраза се делят на две групи: А) въпросителни местоименни думи, които съдържат признак [дефинитност/индефинитност], и Б) въпросителни местоименни думи, които съдържат признак [адефинитност].

А). Признака [дефинитност/индефинитност] съдържат следните въпросителни думи: *кой* (същ.), *кой* (прил.), *чий*, *къде*, *докъде*, *накъде*, *откъде*, *кога*, *докога*, *откога*.

Б). Признака [адефинитност] съдържат: *какво*, *какъв*, *как*, *за какво*, *колцина*, *колко* (числ.), *колко* (нареч.), *доколко*, *що*, *защо*.

ОТ ГЛЕДНА ТОЧКА НА ЛЕКСИКАЛНАТА СЕМАНТИКА

Нека сега разгледаме въпросителните местоименни думи от гледна точка на лексикалната семантика. Както всички останали местоименни думи, те са неназоваващи, препращащи (*Zeigwörter*), за разлика от т. нар. назоваващи (*Nennwörter*)³¹, или лексикално пълнозначни думи — обикновените съществителни, наречия, прилагателни и глаголи. Или заедно с останалите местоименни думи въпросителните местоимения и наречия притежават [местоименност]. Общ за всички въпросителни думи, включително въпросителните частици, е признакът [въпросителност]. По този признак класът на въпросителните местоименни думи се противопоставя на който и да е друг местоименен клас — показателни местоимения, наречия и частици, като *този*, *тук*, *ето*; неопределителни местоимения, наречия и частици, като *някой*, *някъде*, *-годе*, *еди*; обобщителни местоимения, наречия и частици като *всеки*, *всякъде*, *все* и т. н. Признакът [въпросителност] показва за какво служат въпросителните думи в изказването — за оформяне на въпрос.

Може ли да се твърди, че [дефинитност/индефинитност] и [адефинитност] са признаци не само на изреченските фрази с въпросителни местоименни думи, но и на самите въпросителни местоименни думи?

Щом въпросителните местоимения — съществителни и наречия, самостоятелно³² образуват именна, съответно адвербиална фраза, признакът на фразата би могъл да бъде и признак на съответната въпросителна дума. За наличието на признак [дефинитност/индефинитност] или [адефинитност] в дадена въпросителна фраза-дума се съди по наличието му във фразата-съответник от отговора. Видяхме, че не е възможно дадена въпросителна дума да се заменя свободно с дефинитна/индефинитна или адефинитна фраза от отговора, защото това е свързано с изменение в смисъла на ответното изказване спрямо смисъла на въпроса.

³¹ К. Bühler. Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache. Jena, 1934.

³² Фразите с въпросително местоименно съществително запазват признака [дефинитност/индефинитност] или [адефинитност] и когато са разширени. Така в изречението *Кой ще ти гостува през ваканцията?*, където *кой* няма разширение, и в изречението *Кой от съучениците ти ще ти гостува през ваканцията?*, където *кой* е разширено чрез предложна фраза, признакът на въпросителното *кой* е един и същ — [дефинитност/индефинитност], поради съотнасянето му с дефинитна или индефинитна фраза от отговора, напр. *Ще ми гостува Георги*. Въпросителните наречия също запазват признака [дефинитност/индефинитност] (съответно [адефинитност]) и в случаите, когато са уточняваща част към друга фраза с адвербиално значение. Срв. *Къде отивате?* и *Къде нагоре отивате?*, на които съответствува в отговора само дефинитна или индефинитна фраза, напр. *Отиваме (нагоре) към хижата*.

Съществителните нарицателни³³ (или техните еквиваленти — субстантивирани части), когато са главна част на именна фраза и са разширени чрез въпросително местоимение прилагателно, не съдържат никакъв формален показател за дефинитност/индефинитност, срв. *кой хляб, чий хляб, какъв хляб, колко хляба*. На фрази с *кой* (прил.), *чий* в отговорите се явяват съответствия дефинитни или индефинитни фрази, а на фрази с *какъв, колко* (числ.) съответствуват адефинитни фрази. Срв. — *Кой хляб донесе?* — *Донесох черния хляб.* — *Чий хляб донесе?* — *Донесох Петровия хляб.* Но, от друга страна: — *Какъв хляб донесе?* — *Донесох черен хляб.* — *Колко хляба донесе?* — *Донесох два хляба.* Тогава може да се смята, че фразовите признаци [дефинитност/индефинитност] и [адефинитност] се съдържат в семантиката на въпросителните прилагателни *кой* и съответно *какъв*. Или фразовият семантичен признак за определеност (дефинитност/индефинитност) се и з р а з я в а ч р е з въпросителното прилагателно-определение *кой*, а не чрез формата на съществителното-определяемо, напр. *кой хляб*. Подобно на това, когато обозначаването на обект от действителността става чрез членуване фраза от типа *прилагателно + съществително*, членната морфема стои при прилагателното (напр. *черният хляб*), а не при съществителното (срв. **черен хлябът*).

От друга страна, ако искаме невъпросителна дефинитна фраза с разширение да превърнем в адефинитна, достатъчно е да заменим членуваната форма на прилагателното (напр. *черният хляб*) с нечленувана (напр. *черен хляб*). Следователно тук е достатъчно да се замени една граматична форма на дадена дума с друга граматична форма. Не е същото обаче, когато превръщаме дефинитна фраза с въпросителна дума (например *кой хляб*) в адефинитна фраза с въпросителна дума (*какъв хляб*). Тогава се налага една дума (*кой*) да се замени с друга дума (*какъв*). Така въпросителната дума *кой* (прил.) съответствува на членувана форма на прилагателното, а въпросителната дума *какъв* съответствува на нечленувана форма на прилагателното.

* * *

По-нататък трябва да се установи дали признаците [дефинитност/индефинитност] и [адефинитност] са инхерентни, вътрешно присъщи на въпросителните местоименни думи, така както са инхерентни за тях признаците [местоименност] и [въпросителност]. Трябва да се докаже, че в с я к а въпросителна местоименна дума съдържа в семантиката си фразовия признак [дефинитност/индефинитност] или [адефинитност] и че този признак остава постоянен при отрицание и при смяна на модалността във въпросителното изречение. Нека представим всяка въпросителна местоименна дума като съвкупност от семантични признаци и да проследим кои са общи и кои са различни. Преди това като пример могат да се разгледат значенията на *къде, кога и чий*. *Къде* съдържа признаците [въпросителност], [дефинитност/индефинитност] и [място, посока]. Тези семантични признаци могат да се експлицират в еквивалентното на *къде* словосъчетание *на кое място*. Съответно *кога* притежава [въпросителност], [дефинитност/индефинитност],

³³ Възможни са и именни фрази от типа въпросително местоименно прилагателно + собствено име. Срв. (1) — *Търси те Иван.* — *Кой Иван?* — *Иван братовият ми син;* и (2) — *Търси те Иван.* — *Какъв Иван?* — *Някакъв Иван, не си каза фамилията име.* В първия случай въпросът *Кой Иван* показва, че питащият има пред вид кръг от познати лица на име „Иван“. Във втория случай питащият съобщава, че не познава и няма пред вид никакви лица с такова име. Така *кой* и тук е дефинитно местоимение, а *какъв* — адефинитно.

[време], които могат да се експлицират чрез словосъчетанието *по кое време*. Чий съдържа [въпросителност], [дефинитност/индефинитност], [притежание]. Същите признаци се съдържат още и в синонимното съчетание *на кой* + съществително, например: *На кой човек (на кого), на кой предмет*. Оказва се, че в известен смисъл думата *кой* се съдържа като семантичен признак в значението на трите думи — *къде, кога, чий*, които са маркирани с [дефинитност/индефинитност]. Тогава естествен е въпросът, съдържа ли се *кой* като комбинация от признаците [въпросителност] и [дефинитност/индефинитност] в значението и на останалите въпросителни местоименни думи, за които се установява, че притежават [дефинитност/индефинитност].

В следната таблица са представени 1) основните³⁴ въпросителни местоименни думи, маркирани с [дефинитност/индефинитност]; 2) лексикалните, граматичните и прагматичните признаци на тези думи и 3) словосъчетанията, които изразяват еквивалентно същите признаци:

Въпросителна дума	Признаци			Еквивалентно словосъчетание
	прагматичен признак [кой]	лексикално-семантични признаци	морфологично-синтактични признаци	
Кой (прил.)	[Кой]	—	[прил.]	—
Кой (същ.)	[Кой]	[лице, предмет]	[същ.]	кой човек, кой предмет
Чий	[Кой]	[принадлежност]	[прил.]	на кой (човек, предмет), на кого
Къде	[Кой]	[място, посока]	[нареч.]	на кое място
Кога	[Кой]	[време]	[нареч.]	по кое време

Вижда се, че всички основни въпросителни местоименни думи, маркирани с [дефинитност/индефинитност], могат да се представят като комбинация от значението на *кой* и други лексикални и граматични признаци. [Кой] като семантичен признак се състои от признаците [въпросителност] и [дефинитност/индефинитност].

Нека сега да разгледаме въпросителните местоименни думи, маркирани с признака [адефинитност], и да се опитаме да ги представим чрез съставните им семантични признаци. За пример можем да разгледаме думата *как*. Това наречие съдържа признаците [въпросителност], [начин] и [адефинитност] и може да се изрази еквивалентно със словосъчетанието *по какъв начин*. Въпросителното числително *колко* съдържа признаците [въпросителност], [количество, брой] и [адефинитност] и е синонимно на словосъчетанието *какво количество, какъв брой*. В семантичната структура на *как* и *колко* се установява общ признак [какъв], който се състои от признаците [въпросителност] и [адефинитност]. Анализът на семантиката на останалите въпросителни думи, маркирани с [адефинитност], показва, че те също съдържат като семантичен признак [какъв]. Резултатите от този анализ са представени в следната таблица:

³⁴ Производните думи *откъде, накъде, докъде, откога, докога* могат да се представят също чрез [кой].

Въпросителна дума	Признаци			Еквивалентно словосъчетание
	прагматичен признак [какъв]	лексикално семантични признаци	морфологично-синтактични признаци	
Какъв	[какъв]	—	[прил.]	—
Какво	[какъв]	[предмет]	[същ.]	какво нещо
Как	[какъв]	[начин]	[нареч.]	по какъв начин
Колко (числ.)	[какъв]	[количество, брой] или [степен]		в какво количество, в какъв брой, в каква степен
Колко ³⁵ (нареч.)	[какъв]	[степен]	[нареч.]	в каква степен
Колцина	[какъв]	[брой], [лице]	[същ.]	колко думи, какъв брой
Защо	[какъв]	[причина]	[нареч.]	по каква причина
За какво	[какъв]	[цел]	[нареч.]	с каква цел
Що	[какъв]	[предмет], [стилистична маркираност]	[същ.]	какво нещо

Таблицата показва, че действително всички въпросителни думи, маркирани с [адефинитност], могат да се представят като комбинация от *какъв*, взето като семантичен признак, и специфичните за всяка дума лексикални семантични признаци.

Представянето на въпросителните местоименни думи като съвкупности от семантични признаци показва още веднъж, че въпросителните местоимения и наречия се делят на два класа. В единия от тях се включват всички маркирани с [дефинитност/индефинитност] думи, които могат да се нарекат още *кой-съдържащи* думи. В другия клас се включват всички маркирани с [адефинитност] думи, които могат да се нарекат още *какъв-съдържащи* думи.

Необходимо е да се провери дали признаците [дефинитност/индефинитност] и съответно [адефинитност] са постоянни в семантиката на въпросителните местоименни думи, или са подвижни. За признака [дефинитност/индефинитност] да бъде подвижен означава, че ще съществуват контексти, където *кой*, *чий*, *къде*, *кога* ще губят този признак и едновременно с това ще получават признака [адефинитност]. Ако признакът [адефинитност] е подвижен, това би означавало, че ще съществуват контексти, където *какъв*, *как*, *какво*, *що*, *колко*, *колцина*, *защо*, *за какво* ще губят фразовия признак [адефинитност] и едновременно с това ще получават признака [дефинитност/индефинитност]. Достатъчно ще бъде да се покаже, че съществуват контексти, където именна фраза с *кой* (прил.) и фраза с *какъв* да съответствуват на един и същ вид фраза в отговора — било дефинитна (индефинитна), било адефинитна. Или достатъчно е да се покаже, че същински отговори за въпросително изречение с *кой* (прил.) не са едновременно същински отговори за въпросително изречение с *какъв*. Следните диалози представят същински въпросно-отговорни единства:

(1) — *Кой* спортист е Чернев?

(1а) — Чернев е дисциплинираният спортист.

(1б) — Чернев е един дисциплиниран спортист (когото познавам).

Тук фразата *един дисциплиниран спортист* е кореферентна на фразата *Чернев*.

(1в) — *Чернев е дисциплиниран спортист.

Фразата *дисциплиниран спортист* не се мисли като референтно отнесена, т. е. образувана е с $\emptyset_2$, а не с $\emptyset_1$.

(1г) — Чернев е дисциплиниран спортист (когото познавам).

В посочения контекст фразата *дисциплиниран спортист* е кореферентна на фразата *Чернев*, т. е. може да се синонимизира с *един дисциплиниран спортист* и е образувана с $\emptyset_1$.

³⁵ Производната дума *колко* също може да се представи като комбинация от признак [какъв] и лексикални признаци.

(2) — *Какъв* спортист е Чернев?

(2a) — Чернев е *дисциплиниран спортист*.

Фразата *дисциплиниран спортист* се мисли като отнесена към понятие, т. е. образувана е с *Q₂*.

(2б) — *Чернев е дисциплинираният спортист.

(2в) — *Чернев е един дисциплиниран спортист (когото познавам)³⁶.

(2г) — *Чернев е дисциплиниран спортист (когото познавам).

Тук (2г) е синоним на (2в).

От гледище на българския език отговорът (1в) се преценява като несъответен на смисъла на въпроса (1). Отговорите (1а), (1б) и (1г) удовлетворяват неизвестната на въпроса. Обратното е при въпросителното изречение (2). Отговорът (2б) се преценява като несъответен на смисъла на въпроса (2), отговорите (2в) и (2г) стесняват и изместват смисъла на въпроса (2) и само (2а) напълно съответствува на смисъла на въпроса (2), като удовлетворява неизвестната в него.

И така не бяха открити такива реплики, които едновременно да удовлетворяват като същински отговори както въпроси с *кой*, така и въпроси с *какъв*. Този факт насочва към извода, че между *кой* и *какъв* съществува принципна разлика, която се изразява в маркираността на *кой* по [дефинитност/индефинитност] и в маркираността на *какъв* по [адефинитност].

Може да се допусне, че *кой* ще изгуби признака [дефинитност/индефинитност], а *какъв* ще изгуби признака [адефинитност], ако във въпросителното изказване сказуемото е с отрицание или ако се смени модалността (наклонението) на въпросителното изказване (изречение).

Нека проверим как ще изглеждат въпросно-отговорните единства с *кой* и *какъв* в тези случаи:

(3) — *Кой* спортист не е Чернев?

— Не е Чернев *дисциплинираният спортист*.

(4) — *Какъв* спортист не е Чернев? (В по-добър словоред *Какъв спортист Чернев не е?*)

— Чернев не е *дисциплиниран спортист*.

Вижда се, че и при отрицание на сказуемото в изречението признаците на *кой* и *какъв* остават същите.

(5) — *Кой* спортист { бил
би бил
трябва да бъде } Чернев?

— Чернев { бил
би бил
трябва да бъде } *дисциплинираният спортист*.

(6) — *Какъв* спортист { бил
би бил
трябва да бъде } Чернев?

— Чернев { бил
би бил
трябва да бъде } *дисциплиниран спортист*.

Примерите показват, че при смяна на модалностите (и наклоненията, където модалността се изразява чрез наклонение) признаците на *кой* и *какъв* се запазват непроменени. Следователно признаците [дефинитност/индефинитност] за *кой* (прил.) и [адефинитност] за *какъв* са вътрешно присъщи и постоянни. Тези признаци са част от семантиката на *кой* и *какъв*.

³⁶ В отговори от типа (2д) — Чернев е един дисциплиниран спортист и нищо повече фразата *един дисциплиниран спортист* е нереферентна, а *един* има функцията на усилителна частица.

Впрочем, ако признакът [дефинитност/индефинитност] можеше да се алтернира свободно с [адефинитност] в структурата на *кой* (прил.) и *какъв*, тези две думи биха били семантически неразличими, тъй като всички останали техни признаци са еднакви. Тогава трудно би могло да се обясни и защо съществуват два звукови (буквени) комплекса — *кой* и *какъв* — за означаване на едно и също съдържание.

Тъй като [кой] и [какъв] присъствуват в семантичната структура на всички въпросителни местоименни думи, следва, че и признакът [дефинитност/индефинитност] е вътрешно присъщ за класа *кой*-съдържащи думи, а признакът [адефинитност] е вътрешно присъщ за *какъв*-съдържащите думи.

* * *

И така, докато назоваващите (неместоименните) синтактично самостоятелни думи могат да участвуват в дефинитни, индефинитни или адефинитни фрази, фразите с въпросителна местоименна дума са задължително или дефинитни/индефинитни — тези с *кой*-съдържаща дума, — или адефинитни — тези с *какъв*-съдържаща дума.

Албена Попова

ЗА ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОТО СТИЛИСТИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ НА ЕЗИКА НА ХУДОЖЕСТВЕННОТО ПРОИЗВЕДЕНИЕ (ВЪРХУ МАТЕРИАЛ ОТ „ДИВИ РАЗКАЗИ“ ОТ Н. ХАЙТОВ)

Общозвестни са разногласията в теорията на лингвостилистиката по проблема, как трябва да се изследва езикът на художественото произведение, но преобладаващо е схващането за необходимостта от съотносително разглеждане както на стилистично маркираните, така и на неутралните средства в езика на художественото произведение.¹

Стилистично маркираните езикови средства са тези средства, които изпълняват специфични художествени задачи в дадено литературно произведение; те са натоварени от писателя със специфични художествено-стилистични функции.

В студията се ограничаваме² с изследване на стилистично маркирани единици в лексико-семантичен стилистичен план;³ в търсене на лексико-семантичната стилистична специфика в езика на разказите от сборника „Диви разкази“ от съвременния български писател Н. Хайтов, ще анализираме думите, при които може да се открие неочакван избор на съчетаемост, т. е. необичайните съчетания, употребени от писателя.

Като теоретични предпоставки за такова изследване се използват постиженията на съвременната лексикална стилистика, за която основни са проблемите за лексикалната съчетаемост на думите и за избора на думата.⁴ В студията се изхожда и от едно теоретично положение на съвременната стилистика,⁵ която, като разглежда общата система на нарушаване на езиковата норма, посочва като един от диференциалните признаци на художествения текст невъзможността да бъдат предсказани редица негови елементи. Това теоретично положение се основава на т. нар. в стилистичната литература ефект на „излъганото очакване“. Същността на този ефект се състои в следното: „Непрекъснатостта, линейността на речта означава, че появата на всеки отделен елемент е подготвена от предишните и сама подготвя следващите. Читателят го (елемента) вече очаква, а той го заставя да очаква и по-

¹ Вж. И. Р. Гальперин. Проблемы лингвостилистики. — В: Новое в зарубежной лингвистике. Вып. IX, Лингвостилистика. М., 1980, с. 8.

² Съотносително изследване на неутралните и всички стилистично маркирани единици в лексико-семантичен стилистичен план в книгата „Диви разкази“ от Н. Хайтов е предмет на друга работа (б. м. — А. П.).

³ За лексико-семантичен стилистичен план в разглеждането на езиковите явления вж. С. Ульман. Стилистика и семантика. — В: Новое в зарубежной лингвистике. Вып. IX, Лингвостилистика. М., 1980, с. 227—253.

⁴ Вж. Ю. А. Бельчиков. Лексическая стилистика. М., 1977.

⁵ И. В. Арнольд. Стилистика современного английского языка. Л., 1973.

явата на другите. Следващото е дадено частично в предишното. При такава връзка преходите от един елемент към друг са малко забележими, съзнанието като че ли пълзи по възприеманата информация. Обаче ако на този фон се появят малко вероятни елементи, възниква нарушаване на непрекъснатостта, което действа като тласък — неподготвеното и неочакваното създава съпротивление при възприемането, и преодоляването на това съпротивление изисква усилия от страна на читателя, а затова по-силно му въздейства.⁶

В съвременната стилистика този принцип за стилистична маркираност е разработен от М. Рифатер.⁷ Като развива някои положения от теорията на информацията, той отделя голямо внимание на предсказваемостта и непредсказваемостта на елементите. М. Рифатер пише: „Ако писателят иска намеренията му да постигнат целта си, той трябва да контролира декодирането чрез самото закодирване, като се старее да привлече вниманието на читателя към онези елементи на речевата верига, които му се струват важни, и да направи така, че те да не се изплъзнат даже при най-повърхностно четене. А доколкото предсказваемостта води към елиптическо декодиране, *най-важните елементи трябва да бъдат непредсказваеми*. Предсказваемостта може да доведе до повърхностно четене; непредсказваемостта изисква внимание.“⁸ Независимо от факта, че изходна теза за М. Рифатер е не обективната лингвистична същност на стилистичното явление, а само впечатлението, което възниква у читателя,⁹ за нас е съществено разбирането му за художествено-стилистичната натовареност на непредсказваемите елементи.

В лексико-семантичен стилистичен план необичайните съчетания са стилистично маркирани, непредсказваеми единици.

Казано по друг начин, в употребата на необичайни съчетания в езика на литературното произведение може да се търси една проява на художествената му специфика.

Необичайни съчетания използват в произведенията си много майстори на словото. В българската стилистична литература необичайни съчетания в произведения на Хр. Ботев и Ив. Вазов, макар и под друго название и в по-друг аспект, са разглеждани сравнително по-цялостно в две работи.

З. Генadieva в изследването си „Фразеология на Ботевата сатира“¹⁰ разглежда необичайните съчетания на писателя в V глава със заглавие „Авторска фразеология“. Класифицира ги в 3 групи: 1. Метафорични и алегорични названия на живи същества, предмети и обществени явления; 2. Метафорични и иронични названия на лица — Ботеви съвременници; 3. Авторски сентенции, афоризми. Независимо от теоретичната неизбистреност в изследването и твърде широкото разбиране на авторката за обема и границите на фразеологията¹¹ богато подобреният конкретен материал и тълкуването му са принос в изучаването на езика и стила на Хр. Ботев.

В. Кювлиева в статията си „Фразеологично новаторство в белетристиката на Ив. Вазов“¹² разглежда към авторската фразеология на писателя

⁶ И. В. Арнолд. Цит. съч., с. 42—43. Повече за ефекта на „излъганото очакване“ вж. пак там.

⁷ Вж. М. Рифатер. Критерии стилистического анализа. — В: Новое в зарубежной лингвистике. Вып. IX. М., 1980, с. 69—91.

⁸ Вж. М. Рифатер. Цит. съч., с. 73.

⁹ Вж. И. Р. Гальперин. Цит. съч., с. 21.

¹⁰ Вж. З. Генadieva. Фразеология на Ботевата сатира. — В: Език и стил на българските писатели. Кн. I. С., 1962, с. 441—465.

¹¹ За границите и обема на фразеологията в българския език вж. К. Ничева, С. Спасова-Михайлова и Кр. Чолакова. Фразеологичен речник на българския език. Т. I, С., с. 12—21, както и редица теоретични работи на авторките.

¹² Вж. В. Кювлиева. Фразеологично новаторство в белетристиката на Ив. Вазов. — Изв. Инст. бълг. език, кн. XVI, 1968, с. 553—558. На фразеологичното нова-

„съчетания, в които един от компонентите под влиянието на новата фразова връзка семантично се преобразува, или такива езикови комплекси, които като цяло добиват ново семантично значение или нова експресия“¹³. Кювлиева разглежда като основа на авторските индивидуални съчетания „метафоризацията на думите, която се изразява в разширяването на техния смислов обем, в появяването на нови, допълнителни значения“¹⁴. Тя подчертава ярката експресивност на авторските съчетания с необичайна фразова връзка.

Известно е, че в художествения език границите на лексикалната съчетаемост могат да бъдат разширени, тъй като ограниченията в семантичната съчетаемост на думите не се отнасят за преносната употреба.¹⁵ Възможни са съчетания на думи, които изглеждат безсмислени, ако съставлящите ги думи се разбират в буквален смисъл. Но семантичната несъчетаемост на думите не е препятствие при създаването на художествени образи.¹⁶ Нарушаването на обичайната съчетаемост в художествен текст обогатява смисъла на думите, които влизат в нови съчетания, което от своя страна усилва въздействието на текста. Думите, съединени необичайно, правят впечатление, изострят вниманието на читателя.

Арнолд в своята „Стилистика современного английского языка“ смята, че една от слабостите на лексикално-стилистичния анализ се корени в невниманието на изследвача към необичайната съчетаемост на думите.

1. НЕОБИЧАЙНА СЪЧЕТАЕМОСТ

1.0. Под необичайна съчетаемост в лексико-семантичен стилистичен план разбираме всяко лексикално, в т. ч. и социолексикално¹⁷ отклонение от очакваното. Лексикалната неочакваност е близка до лексикалната несъвместимост, т. е. до случая, когато значението на една дума не търпи значението на друга дума (например *чернокосият рус мъж*), но при лексикалната неочакваност все пак признаците на съчетаваните думи не се изключват взаимно. При социолексикалната неочакваност е важна съчетаемостта на думата в социалната йерархия, в йерархията на човешките отношения, т. е. употребата на думи и изрази, несвойствени на езиковата среда на героя, например неочакваната употреба на дума за даден герой.

Към необичайните съчетания като една проява на лексико-семантична стилистична специфика на дадено художествено произведение би трябвало да се подхожда конкретно.

Като излизаме от конкретния анализ на необичайните съчетания в „Диви разкази“ и от разбирането си за необичайна съчетаемост на думите, предлагаме начин за разглеждането им.

торство на Ив. Вазов е посветена специална глава в дисертацията на същата авторка. — В. Кювлиева. Фразеологични съчетания в белетристиката на Ив. Вазов (дисертация). С., 1966, с. 171—196.

¹³ Вж. В. Кювлиева. Фразеологично новаторство..., с. 553.

¹⁴ Пак там.

¹⁵ Вж. И. Б. Голуб. Стилистика современного русского языка. Лексика. Фоника. М., 1976, с. 13—14.

¹⁶ Термините *образност*, *образен*, *образ* се използват в стилистиката в по-широк и по-тесен смисъл. От гледище на лексикалната стилистика думата, като попада в художествен контекст, се включва в сложната образна система на произведението и изпълнява естетическа функция. По-тясното разбиране за образност на речта се основава на използването на думите в преносно значение, с изменена семантика. Това по-тясно разбиране за образност, образен използваме в студията, но винаги имаме пред вид, че художественият образ е форма на художествено-естетическо осъзнаване на действителността, една възможност за писателя да направи своите художествени внушения.

¹⁷ Тъй като социолингвистичните отклонения от очакваното ще се разглеждат така в лексико-семантичен стилистичен план, по-точен в случая е терминът социолексикално отклонение.

Включваме както лексикалните и социолексикалните необичайни съчетания, така и индивидуално-авторските и преобразуваните от писателя фразеологични единици, които по своята същност са пак необичайни съчетания.

Разглеждаме паралелни синтактични конструкции, изградени на основата на обичайното и необичайното съчетаване на думите по схема „конкретен — образен израз“.

Функционалната, естетическа страна на художествения език, който е отразен, макар и частично, в необичайните съчетания, разглеждаме в паралелна връзка с формалната и съдържателната страна на тези стилистично маркирани единици.

1.1. Необичайните съчетания в „Диви разкази“ ще разглеждаме в следния ред:

1.1.1. Лексикална необичайна съчетаемост, изградена на основата на метафоричност и метонимичност. В структурната лингвистика близост с този тип лексикална необичайна съчетаемост имат полубелязаните структури. Полубелязани са структурите, които се отклоняват от съществуващите правила на граматиката и изискват специална интерпретация. Според Н. Чомски два крайни полюса образуват белязаните и небелязаните структури, а между тях се намират полубелязаните структури. В полубелязаните структури се наблюдава или несъвместимост на лексикалното значение и граматичната форма, или лексикална несъвместимост — тези два случая, особено лексикалната несъвместимост, съставят лингвистичната основа на метафората в интерпретацията на структурната лингвистика.¹⁸

Разглежданият вид лексикални необичайни съчетания в разказите на Н. Хайтов се характеризират преди всичко със способността на думите в съчетанията да реализират две или повече лексикални значения, което е основа на метафората, метонимията, иронията.¹⁹ Тъй като такава реализация по-често не се намира в степен на движение в речта, тя е недостъпна без съответен семантичен анализ. И с тази цел сме се стремили в повечето случаи да анализираме необичайните съчетания на писателя подробно, разчленявайки думите на отделни значения и употреби. И. Р. Галперин в статията си „О принципах семантического анализа стилистически маркированных отрезков текста“ пише, че е удивително как понякога скрупулوزният анализ, разчленяващ текста на съставни елементи, атомизиращ неговите части, дава при последващото възстановяване на връзката и целостността на текста по-дълбоко разкриване както на самото съдържание на изказването, така и в някаква степен на замисъла на автора.²⁰

Необичайните съчетания обикновено не се повтарят и затова са силно информативни, което е в съгласие с основното положение от теорията на информацията, според която най-информативни са елементите с ниска предсказваемост. Необичайните съчетания може и да са фреквентни, ако имат особена значимост за темата, за идеята на даден разказ.

Необичайните съчетания ще анализираме по разкази, за да се запази, доколкото е възможно, естествената им съдържателна и емоционално-асоциативна среда.

Съчетанието *мъжки времена* от едноименния разказ, с който започват „Диви разкази“, е необичайно, защото думата *време* в множествената си форма

¹⁸ Повече по въпроса вж. у И. В. Арнольд. Цит. съч., с. 153—159.

¹⁹ Някои автори включват иронията в метафоричните тропи, като се основават на това, че за да бъдат две понятия противоположни, те трябва да имат нещо общо.

²⁰ Принципы и методы семантических исследований. М., 1976, с. 268.

времена се употребява обикновено в значението си 'исторически момент, епоха',²¹ а думата *мъжки*, в значението си 'който е свойствен на мъж', не би могла в конкретен смисъл да се съчетае с думата *време* в споменатото значение. Съчетаването на думата *мъжки* с думата *времена* е метафорично — думата *мъжки* придава своеобразна качествена и конкретно-историческа характеристика на думата *времена*: „На ония, младите години, бях деликанлия, буйна кръв. Жененето не ставаше тогава с канدارми — в ония мъжки времена“ (7).²² От цитирания абзац и от по-широкия контекст се вижда, че *мъжки времена* са онзи период от младостта на героя, когато се е постъпвало по мъжки — смело и твърдо, според тогавашните представи за чест и достойнство на мъжа.

В разказа „Когато светът си събуваше потурите“ необичайно е съчетаването *една стара, хубаво изсъхнала чаршия* в следния контекст:

„Гореше кундурадджийската чаршия. Бре бакъри с вода, бре мокри черги, бре тулумбаджии с маркучите, но може ли с три, ей толкова бълчонки да се изгаси една стара, хубаво изсъхнала чаршия, заплакала за огън и пожар? Дуварите падат, покривите сами се хвърлят в огъня, а папуците пискат като живи в жарта!“ (31).

Думата *чаршия*²³ означава 'търговска улица или площад; пазар'. Думата *стар* е в значението си 'който е създаден, появил се е преди много години, който съществува много отдавна'. Думата *изсъхнал* се употребява 'за нещо много влажно, което е изгубило влагата си, станало е сухо'. За една търговска улица или площад не може да се каже, че са изсъхнали в конкретното значение на думата, за дюкянчетата също не звучи обичайно да са изсъхнали (това не е релевантен признак и за тях). Но чаршията е стара, т. е. съществува от много години, и дървеният материал, от който са направени дюкянчетата, наистина е изсъхнал вече достатъчно, за да може да изгори лесно. Конкретното метонимично съчетаване на *изсъхнал с чаршия* е оправдано, подготвено от предхождания и следхождания контекст на съчетаването („може ли... да се изгаси + една стара, хубаво изсъхнала чаршия + заплакала за огън и пожар“). Ако изключим експериментално поясненията към *чаршия — стар, хубаво, изсъхнал* от контекста, ще се получи изречението: Може ли да се изгаси една чаршия, заплакала за огън и пожар?, на което ще липсва именно онова, което свързва *чаршия с огън, с пожар*, тъй като писателят съзнателно въвежда съчетаването *една стара, хубаво изсъхнала чаршия* в дистрибуция с думите *огън, пожар, изгаси се, заплакала*.

Съчетаването *изсъхнала чаршия* същевременно е метафорично от гледище на основната идея на разказа — пожарът става „когато светът си събуваше потурите“ (29), т. е. когато се извършва закономерно една промяна в общественото развитие.

Съчетаването *когато светът си събуваше потурите* е заглавие на едноименния разказ. Съчетаването се среща в различни граматични времена още 3 пъти в разказа (31, 38, 41), появява се 2 пъти (31, 38) и със заменен компонент *папуци* вместо *потури*.

²¹ За значенията на думите и фразеологичните единици са използвани преди всичко излезлите от печат т. I, II и III на Речник на българския език. С., 1977—1981; подготовените за печат томове от същия речник; Фразеологичен речник на българския език (съкр. ФР); Речник на съвременния български книжовен език. Т. I—III. С., 1955—1959; Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX в. С., 1974, и някои други речници.

²² С цифра в скоби се отбелязва страницата от Н. Хайтов, Диви разкази, IV изд.

²³ Думата е от персийски произход, но е преминала в български език чрез посредничеството на турски език.

Думите *потури* и *папуци* са характерни народни названия от турски произход, съответно на определен вид мъжки горни гащи и определен вид обувки, които е носил българинът в даден конкретно-исторически период.

Думите са употребени в конкретни значения, но съчетаването им е не-обичайно. Обобщеният образ на света, който си събува потурите и папуците, въздействува с необичайността на символа. Това формално идва от противоречието, от сблъскването на метафорично употребената дума *свят*, която в събирателното си значение 'хора, човечество' означава важно житейско понятие и е с повишена стилистична характеристика, и съвсем конкретно-битовите думи *папуци* и *потури*, които са със снижена стилистична характеристика.²⁴ Неутралната дума *събувам си*, която е съединителното звено между думите *свят* и *потури*, *папуци* в съчетанията, се стреми да изравни стилистичните им характеристики, което е невъзможно, и оттук идва иронията.

Подобна ирония има и в контекста „Как бе, джанъм, да живея? С кого? С трапезарията ли, или с буфета, . . .“ (56) в разказа „Дърво без корен“. Думата *живея* е употребена в основно значение — 'прекарвам живота си по някакъв начин' („Как. . . да живея?“). Въпросът е съществен, жизнено необходим за стария човек и е непосредствено свързан с представата му, че човек живее с хората, с близките си, затова следва веднага другият въпрос: „С кого?“ и отговорът: „С трапезарията ли, или с буфета, . . .“. Необичайното в контекста е в съчетанието *живея с*, за даденото значение на думата. Разбира се, за това значение на *живея* на въпроса „Как живееш?“ е възможен отговор: „Живея с книгите си“ или „Живея с идеите си“. Неочакваното е в употребата на съвсем конкретните думи от бита (*трапезария*, *буфет*), които в съчетание с *живея с* са невъзможни в обичайна употреба и оттук идва ироничното звучене, авторовата ирония в устата на героя.

Необичайност в разказа „Когато светът си събуваше потурите“ може да се открие и в контекста „Нямаше нужда от легитимация. Гледай го в папуците. . .“ (30). Особеното тук е, че *папуците* заместват официалния документ за самоличност. Конкретно-битова дума със снижена стилистична характеристика е съчетана с книжната, латинска по произход, дума *легитимация*. Метафоричният необичаен образ се получава от сравняването на *легитимация* с *папуци*.

Необичайно в разказа е и съчетанието *разкراчил една усмивка* (35). Силният метафоричен образ идва от несъответствието между действието, което трябва да се извърши (разкрачването), и обекта (усмивката). Наистина допълнителният контекст към съчетанието *разкрачил една усмивка* — „от едното до другото ухо“ представя усмивката като много широка и скритото сравнение в съчетанието става по-ясно. Самото съчетаване на *разкрача с усмивка* обаче е процес на метафоризиране, при който думите почти губят значенията си, преливат се и остава само най-общата асоциация от тяхното свързване, впечатлението за голяма радост. Това впечатление нямаше да бъде толкова силно и въздействащо, ако писателят бе употребил обичайното синонимно съчетание *много се засмял*, чиято семантика е близка до семантиката на избраното от Хайтов необичайно съчетание. В разказа „Страх“ например са употребени един след друг синонимите на *разкрачил една усмивка* — „захилил се, засмял се, чейнето му се чак разчекнало“ (53), които, макар и да съдържат разговорно-простонародна лексика, са употребени в обичайни съчетания и затова не са толкова въздействащи. В разказа „Мерак“ Хайтов употребява фразеологичната единица „засмяха се на Юмера

²⁴ В. Кювлиева и З. Генадиева също отбелязват важната роля, която изпълнява сблъскването на думи от различни стилистични пластове.

и потурите“ (19), която семантично е равна на „разкراчил една усмивка от едното до другото ухо“. Фразеологични единици с постоянен компонент *засмели ми се* и подвижен компонент обикновено някоя част от тялото, обектото и др. под. на субекта, отбелязани и във Фразеологичен речник на българския език, се употребяват в разговорно-простонародна реч за изразяване на голяма радост. Колкото по-необичаен е подвижният компонент, толкова по-запомнящ се е образът. *Потури* в това отношение е добре подбран компонент, който носи и допълнителен народностен колорит и е в стила на разказите от сборника.

В разказа „Страх“ необичайна съчетаемост има в контекста: „Защото, за да може една работа да се разбере, трябва да си я видял и отпред, ама и отзад!“ (53). Думата *работа* е употребена в преносното си значение 'нещо, което е предмет на разглеждане, на обсъждане и разрешение; въпрос'. Думата *отпред* означава 'на (от) място, което се намира пред някого или нещо, от предната страна на нещо'²⁵; думата *отзад* означава 'на (от) място, което е зад някого или нещо, от задната страна на нещо'.²⁶ Ако съчетанието в цитирания контекст се приеме конкретно, необичайно е, „нещо, което е предмет на разглеждане, на обсъждане и разрешение“ да се види „от предната страна“ и „от задната страна“, а в същност това е метафоричен образ и значението на контекста е 'за да се разбере нещо, трябва да се види добре отвсякъде, да се обхване всестранно, да се почувствува цялостно'.

В разказа „Страх“ има случай на употребено неочаквано съчетание в рамките на по-голяма съчетателна цялост в контекста:

„... Барал, значи, братовчедът, барал насам-нататък, докато набарал най-сетне в коя подмола се намира голямата риба!

Много такива подмоли трябва да има в живота и се крие в тях кой знае каква ли риба, ала се иска, знаеш ли какво? — да те праснат по главата, че да ги видиш.“ (53).

Метафоричната образност на цитирания контекст е спокойна до момента, в който се явява съчетанието *да те праснат по главата*, което идва съвсем неочаквано. Разговорната дума със снижена стилистична характеристика **прасна* означава 'ударя със сила'. Своеобразната грубоватост, която придава думата *прасна* на цялото съчетание, никак не се свързва със спокойната метафоричност на предишния контекст и не е случайна. По този начин писателят иска да внуши на читателя необходимостта от сътресение, от силно преживяване, за да се разбере нещо важно, в случая за разказа — смисъла на живота.

В разказа „Засукан свят“ необичайна съчетаемост има в заглавието на разказа и в заключителния абзац:

„Светът е, казвам, сине, много засукан и заплетен, за да познаеш ти кое е за хубаво и кое — за лошо.“ (91).

Думата *свят* тук означава 'животът на хората, обществената действителност'. Думата *засукан* означава 'нещо усукано'. Думата *заплетен* е употребена в преносното си значение 'неясен, объркан'. Необичайното в съчетанието *засукан свят* идва от противоречието, от сблъскването на думата *свят*, която означава важно житейско понятие, с думата *засукан*, която е носител на конкретно-битова представа, макар и употребена тук в преносно значение,²⁷ както е при *заплетен*. Съчетанието *засукан свят* е построено по модела на съчетанията *когато светът си събвуваше потурите* и *Как да жи-*

²⁵, ²⁶ Трите значения на думите *отпред* и *отзад*, така както са дадени в Речник на съвременния български книжовен език, тук са обединени в едно за улеснение при анализа.

²⁷ Такова значение, нюанс или употреба на думата не е отбелязана в речник.

вее? С кого? С трапезарията ли, или с буфета?²⁸ съответно от разказите „Когато светът си събуваше потурите“ и „Дърво без корен“. Основната идея на разказа „Ибрия-Али“ е изразена също в необичайно съчетание, построено по същия модел, което ще бъде анализирано по-нататък (*халосам се за песен*).²⁹

Интересно е да се направи съпоставка с подобни случаи на необичайна съчетаемост у други български писатели, например с класиците на българската литература Ив. Вазов и Хр. Ботев, изследвани в цитираните две студии.

У Ив. Вазов често се среща необичайно съчетаване на думи от книжната лексика с простонародни думи като *айлъкчийска аристокрация*, *епически юруши*, *човешки салхани*, *литературна сопа*, *литературна стърга* и др.³⁰

Хр. Ботев в сатирата си също съчетава книжни думи с битово-разговорни, напр. *екзархиални дембели*, *политически ахмаци*, *литературни копелета*, *изящното изкуство на гайтанджилъка*, *бит-пазар на нашето умствено развитие*.³¹

В „Диви разкази“ от Н. Хайтов необичайно се съчетават общоупотребими думи с думи от разговорно-простонародната лексика, за разлика от Ботевата и Вазовата проза, където необичайно се съчетават думи от книжната лексика с простонародни думи. В анализираният тук необичайни съчетания отбелязахме само един случай на необичайно съчетаване на книжна с простонародна дума (*легитимация с папуци*). Това може да се обясни с широкото присъствие на авторска реч в прозата на Вазов и Ботев, докато в Хайтовите разкази същинска авторска реч няма, тъй като повествованието се води в първо лице от героите на разказите, за речта на които книжната лексика не е свойствена.

Философската идея на разказа „Засукан свят“ е изразена чрез метафорични, природно-битови и същевременно приказни образи — „мътната вода“ спира „рано или късно“ и идва „бистра“ „от три чучура цели“ (90) (аналогия с приказката за „Златното момиче“). В разказа героят несъзнателно, въз основа на жизнения си опит, е стигнал до вечния въпрос за трагизма на човешкото битие, макар че не може да си обясни своята безизходност в един *засукан свят*. Душевната сила на героя му помага да оцелее въпреки всички мъки, които го сполетяват в живота, а неговото светоусещане, оформено от близостта му с природата, определя неговото социално поведение.

Необичайна съчетаемост в разказа „Засукан свят“ има и в контекста: „Ако си нямал петстотин лири, мога да ти кажа какво е да ги имаш. Друго стъпваш, иначе се кашляш — дълго и дебело, а докато ти се кашляш, другите те слушат и мълчат. Кашлянето става дълго, крачката ти става дълга, та не ти се иска да ходиш, ами *все да прекрачваш: и хората, и хайваните, и къщите, и баирчините бия* (к. м. — А. П.). Такова нещо са петстотин лири.“ (87—88). Писателят би могъл да опише какви чувства са вълнували героя и колко много се е гордеел от притежаването на петстотин лири, но той избира начин, чрез който показва физическите промени, които стават с държането на героя и с държането на околните към него — как се кашля, как другите го слушат и мълчат, как му се иска все да прекрачва хора, животни,³² къщи, баирчини.

²⁸ Вж. с. 183—184.

²⁹ Вж. с. 188.

³⁰ Вж. В. Кювлиева. Цит. съч., с. 556—557.

³¹ Вж. З. Генадиева. Цит. съч., с. 458—459.

³² Думите *хайван*, *хайвани* се употребяват в разговорно-простонародна реч със значение 'животно'.

Думата *прекрачвам* означава 'с крачка преминавам през нещо'. Обектът, с който се съчетава глаголът, обикновено е някакъв предмет, достатъчно малък, за да може с крачка да се премине през него, а тук в ролята на обект са хора, животни, къщи, баирчини. *Къща* и *баирчина* не могат да се преминат с крачка поради големите им размери; думите *къща* и *баирчина* се съчетават с думата *прекрачвам* само хиперболично и напомнят Кралимарковия епос. В такъв смисъл в скритата метафора (героят е сравнен с Крали Марко) има ирония.

Героят *прекрачва* не само огромни обекти, той *прекрачва* и хора, и животни, което не може да бъде обичайна ситуация. Съчетаването на *прекрачвам* с *хора* се асоциира с преносното значение на *прекрачвам* 'престъпвам някаква норма, нещо установено'. По такъв начин, въпреки общото чувство на доволство и гордост, които изпитва героят от притежаването на петстотинте лири, Хайтов се дистанцира скрито от него, като дава възможност на читателя да почувствува авторовото негативно, иронично отношение.

В разказа „Изпит“ думата *прекрачвам* е употребена отново в необичайно съчетание в контекста: „Стари майстори хората *прекрачваха* и при мене идваха, ако че имаше тогава майстори в тоя край повече над сто и два-сет!“ (197).

В съчетанието *стари майстори преkraчваха думата преkraчвам* е употребена в споменатото преносно значение ('престъпвам някаква норма, нещо установено'), защото съчетанието *стари майстори* е употребено метонимично вместо тази 'някаква норма'; установено и традиционно е да се предпочитат старите майстори кацари, защото те са доказвали неведнъж майсторството си за правене на хубави каци.

Героят на разказа доказва майсторството си по необикновен начин.³³ Никой от старите майстори не е „яздил бесна каца в Хамбардере“ (197). Съчетанието *яздя бесна каца* е неясно, ако се разглежда вън от контекста. От по-широкия контекст обаче се знае, че кацата се мята във водовъртежа на буйна планинска река, а героят е възседнал кацата, мъчейки се да я върже с въже, за да бъде изтеглена на брега. Метафоричността на съчетанието е образно-асоциативна и идва естествено. Съчетанието *яздя бесна каца* съдържа и обобщаващ елемент — символ е на упоритостта на младия майстор в запазването на майсторската чест.

В разказа „Козият рог“ хубавата мома от празничното хоро изпуска кози рог. Роднини познават в лицето на хубавата мома — Мария, Караивановата дъщеря. „Това била *едра*, *парлива*, *скоклива новина*. (к. м. — А. П.) Да се задържи такава новина в тайна било невъзможно.“ (126). Писателят характеризира думата *новина* необичайно: *едра новина* в контекста означава 'голяма, важна новина', а *скоклива новина* означава 'новина, която се разпространява много бързо'. Новите значения на думите *едър* и *скоклив* в съчетанието *едра, скоклива новина* са изградени по метафоричен път от основните им значения.

В разказа „Иблям-Али“ необичайно и индивидуално, Хайтово е съчетанието *като че подстригва пъпа ти с ножица* в контекста: „Той имаше едни *чакърести очи*, *корапи*, като те гледаше строго, като че подстригва пъпа ти с *ножица*, но като запееше, ставаха меки и кротки — можеше в тях да си на-

³³ За да докаже здравината на кацата си, за да запази майсторската си чест, младият майстор кацар изтърколюва кацата към пропастта на Хамбардере. Кацата остава цяла. В продължение на три денонощия бумтенето на кацата в дерето смущава покоя на неверниците агалари.

топиш зехтин.“ (113). Цитираният контекст е асоциативно-образен. Думите *зехтин*, *пъп* са употребени от Хайтов и в други разкази в необичайни съчетания (*зехтин*: „можеше в тях да си натопиш зехтин“ — за меки и кротки очи в цитирания контекст, „все едно зехтин през стъкло да топиш“ (65) — за телевизията, в разказа „Дърво без корен“; *пъп*: „като че подстригва пъпа ти с ножица“ — за корави очи, които гледат строго, остро, в цитирания контекст, „не съм пъп, отрезан и в дерето хвърлен“ (62), в разказа „Дърво без корен“. С необичайните съчетания в цитирания контекст се характеризира нюансирано и същевременно ярко, запомнящо се, героят на разказа Ибрям-Али.

Необичайна е също употребата на думата *нерв* в съчетанието *като ме хване тоя нерв* от контекста: „Като ме хване тоя нерв и — хайде при даскала: — Има ли, даскале, съдба в живота на човека или няма?“ (121). Думата *нерв* е употребена от писателя в съчетанието със значение 'натрапчива мисъл, която измъчва, тормози съзнанието на човека', а думата *хвана* е в разговорното си значение 'обзема ме, завладява ме нещо'. Тоя *нерв* или мисълта, която измъчва Бечо, от чието име се води повествованието, същевременно насочва към основната идея на разказа „Ибрям-Али“. Необичайното съчетание *като ме хване тоя нерв* засилва вниманието на читателя към идеята и поради това изпълнява функционална роля.

Основната идея е формулирана в отговора на даскала на въпроса на Бечо, дали има съдба в живота на човека:

„— Колко пъти ще ти повтарям: и-ма! Само че тая съдба не е вън от човека, а вътре си в него. Ето го твоя Али: ако не беше се халосал за песен — нямаше никой нито да го знае, нито да го трепе. . . Силен, страшен — ала песента му, кай, надви.“ (121).

Съчетанието *халосам се за песен* звучи необичайно поради употребата на разговорно-простонародната дума *халосам се* в съчетание *за нещо*, в случая *за песен*. Обичайно думата *халосам се* в преносното си значение 'ставам смахнат, полудявам' се употребява самостоятелно. В съчетанието *халосам се за песен* чрез формална необичайност, която идва и от сблъскването на конкретно-битова представа в разговорно-простонародна дума (*халосам се*) с общоупотребима дума, която означава нещо по-духовно (*песен*), Хайтов подчертава нетипичното в характера, в поведението на своя герой, което разумът не може да подтисне, въпреки очевидната нужда от това. Но Ибрям-Али от едноименния разказ изпъква именно с тази си вътрешна сила, изразена в съчетанието *халосал се за песен*. Необичайността и нетипичността на съчетанието помага на Хайтов и функционално да внуши на читателя, че героят му е освободен от задръжките на пресметливия и хладен разум и затова не може да спре песента, която напирва в неговите гърди. Този порив той заплаща с живота си.

В разказа „Сватба“ необичайна съчетаемост има в последния абзац, съдържащ отново основната идея на разказа:

„*Едно саатче бягане — животче връщане*. (к. м. — А. П.) И все не можеш да се върнеш, откъдето си тръгнал.“ (186).

Думите са общоупотребими, неутрални, с изключение на *саатче* и *животче*. Думата *саат* е простонародна, от турски произход, дума, със значение 'час', употребена пренебрежително в умалителна форма. Думата *животче*, умалителна форма на *живот*, е в лексикализирана пренебрежителна употреба.

Съчетанието *едно саатче бягане* формално и семантично е изравнено и същевременно противопоставено на съчетанието *животче връщане*. Не-

обичайното съчетание, като носител на основна идея, не е ясно без по-широкия контекст, без кратко предаване на съдържанието на разказа.³⁴

Съчетанието *едно саатче бягане* е метафоричен образ на моментната проява на малодушие на героя. Съчетанието *животче връщане* е метафоричен образ на невъзможността на героя да изкупи изобщо малодушието си. Пренебрежителната употреба на думите *саатче*, *животче* и формално изразява отношението на писателя към постъпката на героя и функционално въздейства по същия начин на читателя.

1.1.2. Фразеологични единици — ФЕ. В т. 1.0. се каза, че индивидуално-авторските и пресбразуваните от писателя ФЕ по своята същност са пак несбичайни съчетания. Включването и анализирането на Хайтовите и пресбразуваните от писателя ФЕ тук е предизвикано именно от факта, че както творчески обработените, така и индивидуално-авторските ФЕ (ако има такива)³⁵ са не само формално, а и семантично необичайни съчетания.

Фактът, че ФЕ в български език се отличават с „широки възможности за структурни промени, с подчертана подвижност на компонентите, което води до сложно вариантно многособразие“³⁶, обуславя и възможността за авторски пресбразувания на ФЕ със стилистична цел.

Използването на ФЕ за стилистични цели не е характерно явление за всеки писател и не всеки писател, който използва фразеология, прибегва до преобразуване на ФЕ. В „Диви разкази“ могат обаче да се открият някои от отбелязаните в стилистичната литература случаи на авторски пресбразувания на ФЕ. Тъй като във ФР са включени освен общонародните варианти и някои варианти, създадени от български писатели, които са с потенциални възможности да станат общонародни (това говори за сравнителна пълнота на речника), употребените в книгата варианти на ФЕ, неотбелязани във ФР, приемаме за авторски пресбразувания. Тези ФЕ в същност могат да се разглеждат и като естествено допълнение на вариантен ред.³⁷

Отделни, единични ФЕ могат да се преценят като индивидуално Хайтови, тъй като не са отбелязани и в Родопски речник,³⁸ а и нямаме анкетни данни, че се употребяват в разговорна или друга диалектна реч.

Н. Хайтов е познавач на езика на героите си родопчани³⁹ и някои от неизвестните за читателя ФЕ може да са заимствувани от родопската говорна област. Писателят сам споделя, макар и по друг повод, че „трябва да се запази езиковата родопска багра“⁴⁰ и използва активно родопски устойчиви съчетания.

³⁴ Любимата на героя на разказа е побягнала след него точно на годеща си със сина на Дели Мехмед, богаташ и кръвник. Героят на разказа Хасанчек обаче не може да защити любимата си Хатте от Дели Мехмедовите хора. Той побягва от страх. Едноръкият му чичо Селим защитава честта на девойката и печели ръката ѝ с мъжеството и смелостта си. Съдбоносната грешка, моментната си проява на страх Хасанчек не може да изкупи цял живот.

³⁵ По проблема вж. теоретичната част на Фразеологичен речник. . . , с. 19.

³⁶ Трябва да се отбележи, че определянето на индивидуално-авторските ФЕ има относителен характер. Според Н. Мокиенко например широко разпространени в народната реч ФЕ се признават за авторски, което често е обусловено от известността на даден писател или от факта, че за много читатели писателят действително е първият източник за получаване на фразеологична информация. — вж. Н. Мокиенко. Вариантность фразеологии и проблема индивидуално-авторских фразеологических единиц. — В: Современная русская лексикография. Л., 1977, с. 19—26.

³⁷ Н. Мокиенко. Цит. съч.

³⁸ Вж. Т. Стойчев. Родопски речник. — В: Българска диалектология. Кн. II. С., 1955; Кн. V. С., 1970; Вж. също и допълнение на речника от 1974 г. (в ръкопис).

³⁹ Разказите са написани в първо лице, героите сами разказват.

⁴⁰ Вж. Н. Хайтов. Надникване в съкровеното. С., 1977, с. 72, 84—85.

В случая за нас е по-важна необичайността на разглежданите ФЕ, която ги прави неочаквани, силно информативни и стилистично значими.

Излизайки от теоретичните постановки на трите авторки на Фразеологичен речник на българския език, отразени и в редица техни студии и статии,⁴¹ разглежданите необичайни ФЕ може да представим в следния ред, като ги класифицираме според формалните им и семантични особености:

1.1.2.А. ФЕ, преобразувани по форма:

1. ФЕ в а р и а н т и. Тук влизат авторски преобразувани ФЕ, получени чрез замяна на компонент и разширяване на компонентния състав на ФЕ.

а. З а м я н а н а к о м п о н е н т. В разказа „Мъжки времена“ е употребена ФЕ *Окачи се на сърцето ми* (17) вместо общоупотребимата ФЕ *Оживя ми на сърцето*; тук компонентът *оживя* е заменен с компонента *окачи се*, който придава нова образна сила на авторската ФЕ.

В разказа „Сватба“ е употребена ФЕ *Къде ме е стегнал цървулът* (178) вместо някоя от регистрираните ФЕ във ФР *Къде (де) го стяга ботушът (калеврата, обувката, опинъкът, чепикът)*. В същност компонентът *цървулът* е естествено допълнение на синонимния ред в общоупотребимата ФЕ и може да се предположи, че не е само авторски вариант, или най-малкото, че е с потенциални възможности да стане общонароден, общоупотребим.

б. Р а з ш и р я в а н е н а к о м п о н е н т н и я с ъ с т а в н а ФЕ. В разказа „Козият рог“ общоупотребимата ФЕ *Вкарвам/вкарвам в грях някого* е дадена с допълнителен компонент *смъртен*. *Вкарвам в (смъртен) грях някого* (129).

В разказа „Дърво без корен“ общоупотребимата ФЕ *Хвърля ме/хвърли ме в огън* е дадена с допълнителен компонент *и пот* — *Хвърли ме в огън (и пот)* (66).

Допълнителните компоненти в приведените ФЕ ги конкретизират семантично и същевременно засилват образността им.

2. ФЕ с и н о н и м и. Вариантността при фразеологията понякога прераства в синонимия. ФЕ синоними са тези авторски преобразувани ФЕ, при които замяната засяга всички компоненти, без да променя значението на изходните ФЕ. Това са фразеологични синоними, получени по вариантен път. Например в разказа „Мъжки времена“ е употребено съчетанието *втрепераха баджаците* (8). От изходните ФЕ *треперят ми гащите* и *разтреперват ми се/разтреперят ми се гащите* чрез замяна на *гащи* с *баджащи* и *треперя*, *разтрепервам се* с *втреперя* се получава нова ФЕ, която е необичайна по форма. Тя е диалектен синоним на двете изходни ФЕ — компонентите ѝ са диалектни, родопски думи: *втреперя* е синоним на *треперя*, *разтрепервам се*, а *баджак* означава 'долната част на потури, панталони или други гащи'.

3. К о н т а м и н а ц и я н а д в е ФЕ. В разказа „Когато светът си събуваше потурите“ е употребено съчетанието *Хванах тая сламка и с двете си ръце* (32). Това съчетание може да се приеме като контаминирана ФЕ от *Хващам/хвана се за сламката* и *С двете си ръце*, които означават съответно 'готов съм да се възползвам и от най-малката, съвсем несигурна и ненадеждна възможност, за да намеря изход от някакво тежко положение' и 'с голямо желание и готовност'. По-широкият контекст в разказа показва,

⁴¹ Вж. Кр. Чолакова. Към въпроса за формата на фразеологичната единица. — Изв. Инст. бълг. ез., кн. XV, 1967, с. 139—181; За някои видоизменения във формалната структура на фразеологичните единици. — Изв. Инст. бълг. ез., кн. XVI, 1968, с. 703—711, и др. С. Спасова-Михайлова. Фразеологични варианти и фразеологични синоними в български език. — В: Славистичен сборник. С., 1963, с. 235—249 и др.

че контаминацията не е само във формата, а преминава и в семантиката, като придава на новата ФЕ значенията и на двете изходни ФЕ. Контаминираната ФЕ означава 'с голямо желание съм готов да се възползувам и от най-малката, съвсем несигурна и ненадеждна възможност, за да намеря изход от някакво тежко положение'.

Контаминираните ФЕ се отличават с по-голяма изразителност от изходните; те събират в едно изразителната сила на двете начални ФЕ.

1.1.2.Б. ФЕ, преобразувани по семантика, авторизирани ФЕ:

Това са съществуващи ФЕ, които авторът видоизменя семантично. Промените могат да бъдат частични и цялостни.

1. Частична промяна, т. е. частично се променя семантиката на установена в езика ФЕ.

В разказите „Когато светът си събуваше потурите“ и „Дервишово семе“ е употребено съчетанието *продавам салтанати* (41, 240). От изходните ФЕ *Продавам бабаитлък (лъци)*; *Продавам курназлък (лъци)*; *Продавам сербезлък (лъци)* със значение 'върша нещо, за да се покажа пред другите като смел, силен' чрез замяна на синонимните компоненти *бабаитлъци*, *курназлъци*, *сербезлъци* със *салтанати*⁴² се получава новата ФЕ със значение 'върша нещо, за да се покажа пред другите богат'.

2. Цялостна промяна, т. е. писателят, като запазва формата на установена в езика ФЕ, внася ново съдържание в нея, видоизменя я семантично. Такъв е случаят със съчетанието *дърво без корен*, заглавие на едноименния разказ.

В български език има установена ФЕ *дърво без корен* със значение 'обикновено за превозно средство (самолет, кораб), което не се движи по земята и затова се смята за несигурно'. Значението на съчетанието *дърво без корен* в разказа се извлича образно и асоциативно от преките значения на съставлящите го думи. Както е ясно от целия разказ, героят на разказа бай Игнат, поставен в нетипична за него градска атмосфера, е *дърво без корен*, т. е. той не може да живее далеч от родното си село, свързан е трайно с родното си място. Образното значение на съчетанието *дърво без корен* е най-обобщен израз на основната идея на разказа.

От анкетни данни и от собствени наблюдения може да отбележим факта, че новата, създадена от писателя Н. Хайтов ФЕ, макар и по установен, общоупотребим формален модел, в значението си 'за човек, който живее далеч от родното си място и няма никаква (физическа, психическа, морална и т. н.) опора в семейната, социалната и др. среда' вече е доста разпространена в разговорния език. Това говори за възможността ѝ да стане общоупотребима, общонародна ФЕ.

Преобразуваните по семантика ФЕ наричаме само условно индивидуални, авторски ФЕ — по-точно те са авторизирани ФЕ, тъй като получават ново значение по известен, общоупотребим модел.

В същност чисто авторски ФЕ в „Диви разкази“ няма. Писателят активно използва със стилистична цел най-вече диалектни, родопски съчетания, които не са ФЕ, защото при тях „образът превалира над семантиката“⁴³. Такива са например „защо си я разиграл тътралката си“ (27) от разказа „Мерак“ и „надува ги [овчарите] драгото извътре“ (134) от разказа „Калинките чанове“, където диалектните, родопски думи *тътралка* и *драго* означават⁴⁴ съответно 'бъбрив човек' и 'радост', а цялостното значение на цитираните образни изрази е съответно 'какво си се разбъбрал' и 'много им се иска да се радват'.

⁴² *Салтанат* е арабско-турска дума със значение 'разкош, великолепие'.

⁴³ По проблема вж. теоретичната част на ФР, с. 20.

⁴⁴ Вж. Т. Стойчев. Цит. съч.

Разгледаните ФЕ са използвани от писателя функционално. Те увеличават изразната сила на езиковия изказ със семантичната си и формална необичайност.

Преобразуваните по семантика ФЕ са фразеологичното новаторство на писателя.

Преобразуваните по форма ФЕ по пътя на обновяването си чрез заменими и допълнителни компоненти или чрез контаминация увеличават изразителността, образната сила на езика на разказите.

1.1.3. Социолексикална необичайна съчетаемост. Художественият език, когато е обект на специално изследване, се разкрива като сложна, многопланова система. Това налага този език да бъде преценяван на основата както на вътрешнолингвистични, така и на екстралингвистични критерии. От екстралингвистичните критерии на първо място трябва да се постави социолингвистичният фактор.⁴⁵

В научната литература вече е обръщано внимание на близостта между някои задачи на социолингвистиката и стилистиката и на необходимостта от тясно сътрудничество между тези дисциплини. А. Д. Швейцер пише, че основните пунктове на близост между социолингвистиката и стилистиката са въпросите на нормата, узуса, функционалния стил и регистър, а също така и на лингвистиката на текста.⁴⁶

В т. 1.0. се каза, че под необичайна съчетаемост в лексико-семантичен стилистичен план разбираме освен всяко лексикално отклонение от очакваното и всяка социолингвистична (в случая за нас по-точно — социолексикална) неочакваност.

Герои на „Диви разкази“ са родопчани, а предмет на повествованието е родопската действителност от близкото минало. Разказите са написани в първо лице, т. е. героите сами разказват, което позволява на писателя да индивидуализира езика на героите си в посока на говорения от тях език — да го насити с не книжовни (разговорни, диалектни и простонародни) елементи. Така че социолексикалните отклонения от очакваното в случая може да се търсят по посока на употребата на непривични думи, съчетания и ФЕ в езика на родопчанина.

В разказа „Мерак“ е употребена ФЕ *Нова мода шантиклер!* (18), която представлява възклицание за изразяване на 'силна изненада от нещо неочаквано, странно, нещо, с което не сме съгласни'. Тя е градска ФЕ, появила се в началото на века и разпространението ѝ е свързано с влиянието на френската мода у нас. Героят, който я употребява, е от село, затова тази ФЕ е необичайна за стила му. Може да се предположи, че появата на ФЕ *Нова мода шантиклер* в езика на родопчанина е влияние от града, по-старо по време на заемане, тъй като съществува по-новата, синонимна ФЕ *Ново дайсет*. Употребата на тази ФЕ в езика на героя в случая е показателна за влиянието на езика на града върху езика на селото.

В езика на героите от разказа „Мерак“ има и думи-термини от тясно животновъдна дейност — осеменяване на овце. Самото действие за 'оплождане на добиче по изкуствен начин' в устата на героите е *осеменявам, осеменяване*, с неправилна форма, което говори също за непривичността на думата за селянина, за привнесеността ѝ от вестникарския и агитационно-пропа-

⁴⁵ Вж. М. Л и л о в. Критерии за оценката на художествения език. — Лит. мисъл, 1978, кн. 6, с. 43—58.

⁴⁶ Вж. А. Д. Швейцер. Современная социолингвистика. Теория, проблемы, методы. М., 1977, с. 100—113.

ганден шаблон и за това, че се е приспособила по някакъв начин към речта на героите-родопчани. Думите *опселявам, опселяване*, употребени 5 пъти в началото на разказа, героят натрапчиво използва, сякаш за да ги запомни; за него те са неочаквани, както са неочаквани и за читателя. Общо фреквентността на двете думи в разказа е голяма.

На предложението на героя „— Предлагам да се организира един курс в салона на читалището за квалификация на мъжете. . . Ще докараме коча да видят обноски, . . .“ (27), пълномощникът е възмутен. „В читалището, дето се провеждат културните мероприятия“ (27), може да се организира само „мероприятие някакво, да речем реконструкция на овчата порода или нещо подобно — може дори само реконструкция.“ (28). Думата *реконструкция* е книжна и героят би могъл да употреби синонимите ѝ — *възстановяване, преустрояване*, но писателят предпочита да вложи думата *реконструкция* в устата на героя, за да прозвучи още по-иронично и не на място, тъй като реконструкцията в същност ще е едно човешко събиране с цел да се научат „хората да се обичат“ (28). Думата *реконструкция* също е социолексикално неочаквана в езика на героите, която в случая е показателна за влиянието на вестникарския и агитационно-пропагандния шаблон върху мисленето и езика на селянина.

В разказа „Дърво без корен“ социолексикално неочаквани са например думата *майонеза* и съчетанието *порцеланово корито*. Думата *майонеза* е нова и необичайна дума за героя — селянин, принуден да живее в града. Тази дума той иска да затвърди в съзнанието си, затова е употребена в езика му 8 пъти — 6 пъти в един абзац. Със съчетанието *порцеланово корито* (55) героят нарича ваната. Необичайното съчетание *порцеланово корито* е употребено иронично от героя, което подчертава социолексикалната неочакваност на реалитета.

Приведените тук непривични думи и съчетания в езика на родопчанина показват как в езиковите форми се проецират социални, обществени изменения, показват социалната обусловеност на езика на героите.

Употребата на старата градска ФЕ *Нова мода шантиклер* вместо синонимната ѝ ФЕ *Ново двайсет*, която е в активна разговорна употреба, разкрива и факта, че и сега героите са до известна степен изостанали, изолирани, откъснати от социалното развитие на страната. Това проличава в езика им — новата градска фразеология не е навлязла, а това, което е привнесено от шаблона, е с изопачена форма (*опселявам, опселяване*) или е употребено не на място (*реконструкция*) в общата езикова система. Същевременно обаче героите иронизират новото (*порцеланово корито*), те държат на своята социална откъснатост, която ги съхранява повече като индивидуалност, съхранява първичността на проявите и поривите им.

Заклучение I

В т. 1.0. *Необичайна съчетаемост* бяха анализирани и класифицирани необичайни съчетания в разказите от сборника „Диви разкази“.

Не смятаме, че сме изчерпали всички случаи на необичайна съчетаемост. И в такава степен обаче необичайните съчетания на писателя са в достатъчно количество, за да представляват характерна черта на стила му.

Най-много са необичайните съчетания, изградени на основата на преносната употреба на компонентите, на основата на метафорични и метонимични образи.

Може да се направи изводът, че необичайната съчетаемост в разказите от сборника „Диви разкази“ се основава на изменението на значенията на думите в стилистичните фигури и е характерна за писателя.

Необичайността в индивидуалните, авторизирани ФЕ също се изгражда на основата на преносната употреба на компонентите, на лексико-семантично, т. е. езиково равнище, за разлика от формалната необичайност в преобразуваните от писателя ФЕ, която е на равнището на узуса.

Социолексикалната необичайна съчетаемост също е черта на писателския стил, която е показателна за разбирането на писателя, че в езиковите форми се проецират социални, обществени изменения. Социолексикалните отклонения подчертават социалната обусловеност на езика на героите, респ. — езика на писателя.

В необичайните съчетания писателят употребява предимно общоупотребима, неутрална лексика, на основата на която изгражда метафоричните и метонимичните си образи. Разговорно-простонародна лексика също употребява, но тя е разбираема, „понятна за читателя“. Разговорно-простонародната лексика в необичайните съчетания е от турски произход, което е естественият езиков узус на героите му — родопчани. От функционално-експресивно гледище това е лексика със снижена стилистична характеристика. Н. Хайтов, макар и рядко, прибавя до книжни думи в необичайните съчетания, като знае цената им: те носят или ирония, или показват социолексикално отклонение. От функционално-експресивно гледище те са лексиката с повишена стилистична характеристика. С повишена стилистична характеристика са и редица общоупотребими, неутрални думи, когато са употребени метафорично (например думата *свят* в съчетанието *когато светът си събвуваше потурите*). Сблъскването на думи с различни стилистични характеристики, подобно на редица майстори на словото, е обикнатото лексико-семантично стилистично средство и за Н. Хайтов.

Н. Хайтов в „Диви разкази“ построява необичайните си съчетания, а често те са и художествени идеи на разказите, на основата на сблъска между важни житейски понятия и конкретно-битови представи. На лексико-семантично равнище това се проявява в употребата на общоупотребима лексика, означаваща житейски понятия (*живея, свят*) и разговорно-простонародна лексика, с конкретно-битово значение на думите (*потури, папуци, буфет, засукан*) — съчетанията *Как да живея? С кого? С трапезарията ли, или с буфета?; Когато светът си събвуваше потурите (папуците); Засукан свят*.

По такъв начин, от една страна, писателят определя идеята си, за да може по-сетивно да се възприеме от читателя, от друга страна, влага тънка ирония, която произтича от противопоставянето на жизнено-важното и конкретно-битовото.

Писателят използва необичайни съчетания, за да засили вниманието на читателя към идеята, която е вложена в тях. Някои необичайни съчетания писателят употребява по няколко пъти, когато носят основни идеи в разказите му (*когато светът си събвуваше потурите, засукан свят*). Необичайни съчетания Хайтов използва и като символи на философска идея (*засукан свят*).

В интервю, публикувано във в. „Литературен фронт“ от януари 1974 г., сам Н. Хайтов споделя: „Писането не е само в думите, а в словосъчетанията на думите. Триста думи има горе-долу в една машинописна страница. Тези думи могат да бъдат употребени не в стотици, а в хиляди съчетания. Кое от тези словосъчетания писателят ще избере, за да изрази своите мисли, настроения и чувства, ето в какво е неговата тайна. Неговата магия. Не слагам нито магия, нито тайна в кавички, защото тъкмо това е, дето прави едно художествено произведение художествено, вълнуващо, неповторимо.“

Наистина, писателят говори за словосъчетанията изобщо, но може да се добави, че „неговата магия“ е и в необичайното съчетаване на думите. Самото заглавие на книгата — „Диви разкази“ — е необичайно съчетание. Разказите не могат да бъдат диви в буквален смисъл, това са разкази за дивото, в преносно, метафорично значение на думата.

2. СХЕМА „КОНКРЕТЕН — ОБРАЗЕН ИЗРАЗ“. АСОЦИАТИВНОСТ

2.0. Художествено-образната конкретизация е основна обща специфична стилна черта на художествения език. Тя представлява такава системна организация на езика на художественото произведение, която е способна „да преведе“ думата-понятие в дума-образ (художествен) чрез цяла система конкретизиращи лингвистични средства, които активизират въображението на читателя.⁴⁷

Известно е на психолозите, че възприемането на понятийния план, реализиран в преките, конкретни значения на думите, става два и половина пъти по-бързо, отколкото възникването на образа.⁴⁸ Прерастването на понятийния план на езика в образен става с участието на единици от всички езикови равнища. Ето защо писателят и съзнателно, и несъзнателно, интуитивно се стреми така да построи езика на художественото произведение, че да помогне на образната конкретизация на думите и да възбуди въображението на читателя.⁴⁹ Може да се отбележи, че по експериментални данни на психолозите, при възприемане именно на конкретната лексика, по-бързо и по-леко се създава образът.⁵⁰

Във връзка с казаното ще разгледаме паралелните синтактични конструкции в сборника „Диви разкази“, при които образният израз, извлечен от конкретния и противопоставен на конкретния, обикновено го следва в непосредствена близост. В разглежданите паралелни синтактични конструкции най-често конкретният и образният израз са построени около една лексикална единица, но може да са построени около две и повече лексикални единици в близки или противоположни семантични отношения.

Ще направим опит да докажем на лексико-семантично равнище, че писателят извлича художествените си внушения на основата на преките значения на думите.

В процеса на анализа ще се цитират най-характерните случаи; ще се разграничат със знак [] конкретните и образните изрази; ще се подчертаят значимите лексикални единици в тях.

Разглежданите паралелни синтактични конструкции може да се представят като схема „конкретен — образен израз“.

2.1. Схема „конкретен — образен израз“

2.1.1. Схема „конкретен — образен израз“, построена около една лексикална единица.

Изгния (244 — ДС)⁵¹

I. „[Тарабата, дето е от дъбово дърво, взе, че *изгни*], а [дервовете наши *не изгниха*].“

⁴⁷ Повече за художествено-образната конкретизация вж. М. Н. Кожина. Стилистика русского языка. М., 1977, с. 200—204.

⁴⁸ О. И. Никифорова. Роль представлений в восприятии слова, фразы и художественного описания. — Изв. АПН РСФСР, вып. 7, 1947, с. 125.

⁴⁹ М. Н. Кожина. Цит. съч., с. 200.

⁵⁰ О. И. Никифорова. Цит. съч., с. 131.

⁵¹ Съкращенията на заглавията на разказите ще се приведат в края на студията.

Конкретният израз (първата част на конструкцията) е построен около прякото значение на думата *изгния*, съчетана с дума, означаваща обичаен субект (*тараба*). Образният израз (втората част на конструкцията) е извлечен от прякото значение на думата *изгния*, която е съчетана с дума — необичаен субект (*дерт*). Образният израз е противопоставен на конкретния чрез отрицателната форма на думата *изгния* и противоположен съюз (*а*).

Мехлем (178—С)

II. „Същата вечер отивам у стара Пехливанка. [Тя правеше *мехлеми*] и ги продаваше из махалите.

— Хайде, викам ѝ, да отидеш при Хатте Шаркова и да я попиташ [има ли у нея *мехлем* за ергенската ми рана].“

Конкретният израз (първата част на конструкцията) е построен около прякото значение на думата *мехлем*, съчетана с думи за обичайно действие (*правя*) и обичаен субект (*тя*). Образният израз (втората част на конструкцията) е извлечен от прякото значение на думата *мехлем*, която е съчетана с необичайно определение (*за ергенска рана*). Образният израз е противопоставен на конкретния чрез въпросителното съчетание *има ли*.

Очи (185—С)

III. „[Стисна *очите* да не гледам], ала за навън. За навътре клепки няма и всичко минава през главата ми отново: тестемела, срещата, сватбарите, песните — всичко! И Хатте, уловена за ръката на Селима! . . . Обръщам се от кълка на кълка, мятам се от корем на гръб, ала [се не затварят вътрешните *очи*] и се не запушват вътрешните уши.“

Конкретният израз е построен около прякото значение на думата *очи*, съчетана с дума — обичайно действие (*стисна*). Образният израз е извлечен от прякото значение на думата *очи*, която е съчетана с дума — необичайно определение (*вътрешни*). Образният израз е противопоставен на конкретния чрез противоположен съюз (*ала*).

Както се вижда от анализиранияте три примера, образните изрази се извличат непосредствено от преките значения на думите (употребени в обичайни съчетания) по пътя на съчетаването им с думи, означаващи необичайни субекти, обекти, определения и т. н., т. е. чрез необичайно съчетаване на думите в преносна, образна употреба.

Писателят използва необичайните съчетания, както вече се каза, за да засили вниманието на читателя към художествените внушения, вложени в тях. Художествените внушения от цитираните контексти на двата разказа („Дервишово семе“ — пример I, „Сватба“ — примери II, III) поради близката сетивност и асоциативност при възприемането, която получават чрез непосредственото им извличане от преките значения на основни, общоупотребими думи, са пределно ясни и не се нуждаят от специално тълкуване. Те достигат лесно до читателя: у него не остава усещането, че му е натрапена идея, а чувството на лекота при възприемането на драматични душевни състояния у героите. По такъв начин читателят по-лесно става съпричастен на душевните преживявания на героите и им вярва.

2.1.2. Конкретният и образният израз може да са построени около две и повече лексикални единици в близки или противоположни семантични отношения. Тук механизмът на извличане на образния израз от преките значения на думите е същият, както при анализиранияте примери, затова няма да се обяснява специално навсякъде. Противопоставянето на образните и конкретните изрази е осъществено чрез диалог, противоположни съюзи и отрицателни форми. Но повечето лексикални единици в близки или проти-

воположни семантични отношения, около които се изграждат образните изрази, правят мисълта по-богата асоциативно. Това ще бъде посочено при конкретните случаи. И по тази причина няма да се разграничават формално (със знак []) конкретните и образните изрази. Най-напред ще се разгледа един преходен случай от схемата, а именно когато е построена около една лексикална единица, представена с две форми. Тъй като наречие и съответното му субстантивирано прилагателно могат да се приемат и като две отделни лексикограматични единици, този случай от схемата „конкретен — образен израз“ се дава тук.

Кораво, коравото (24 — М)

IV. „— Абе *кораво* ми е — кай, — повече сено май че трябваше да си подложал!

— Сложи — казвам, сложи! Една купа да подложниш, *коравото* ще си остане пак *кораво*, че това *кораво*, дето те гложде, не е отвън, а е отвътре!“

Конкретният израз е построен около прякото значение на думата *кораво* в предикативна употреба (*кораво* ми е). Образният израз е извлечен от прякото значение на думата *кораво* в субектна (*коравото*) и обектна употреба. Противопоставени са чрез диалога.

2.1.2.а. Схема „конкретен — образен израз“, построена около две лексикални единици в близки семантични отношения.

Блъсна, блъскане (24 — М)

V. „— Тука ми е — казва — тежко, вътре!

— Да не е, дето те *блъсна* коча?

— *Блъсна* ме ти! С ония думи! *Блъсна* ме, та още не мога да дойда на себе си.

Юмерът, завлечанинът, толкова думи да издума наведнъж, ще рече, *блъскането* трябва да е било яко.“

Конкретният израз е построен около прякото значение на думата *блъсна*, съчетана с дума—обичаен субект (коч). Образните изрази са извлечени от преките значения на думите *блъсна*, *блъскане*, които са съчетани с дума—необичаен обект (*думи*). Противопоставени са чрез диалога.

Пари, алтъни.

Дойда, вървя.

(13 — МВ)

VI. „— *Ще дойдеш* — викам, *ще дойдеш*! На мене *пари* са ми броили!

— Ако ти е за *пари*, брат ми с *алтъни* ще те покрне, пусни ма само да си ида!

— Пред думата ми — викам — *алтъните пара* не правят. *Ще вървиш*!

— С тебе — кай — *ще дойда* не в Дьовлен, а през море, ама с него — не!“

Първият образен израз *пред думата ми алтъните пара не правят* съдържа фразеологичната единица *пара не правя* със значение ‘не струвам нищо в сравнение с друго нещо’. Но компонентът *пара* от ФЕ в рамките на целия образен израз възвръща до известна степен самостоятелното си значение под влияние на думата *пари*, употребена в прякото си значение в конкретните изрази *на мене пари са ми броили* и *ако ти е за пари*. Художественото внушение *пред думата ми алтъните пара не правят* се обогатява асоциативно от близката връзка на образните компоненти *алтъни*, *пара* с думите *алтъни*, *пари*, употребени в преките си значения в първата част на контекста.

Вторият образен израз *ще дойда не в Дъволан, а през море* е по лексикализиран, разговорен модел. Компонентът *дойда* в него се асоциира със самостоятелните думи *дойда, вървя*, употребени в преките си значения в конкретните изрази *ще дойдеш* (2)⁵²; *ще вървиш*, от първата част на контекста.

2.1.2.6. Схема „конкретен — образен израз“, построена около две или повече семантични единици в противоположни семантични отношения.

Умра — мир (59—ДБК)

VII. „... , от войната *не умрях*. ... , но мога да ти кажа, че от *мир* човек преспокойно може да *умре*.“

Образният израз, съдържащ художественото внушение на писателя *от мир човек може преспокойно да умре*, е изграден около думите *мир* и *умра*. Думата *умра* е евентуална последница от *мир*. Думата *мир* е употребена в прякото си значение ‘спокойствие, тишина’, но се свързва в съзнанието, асоциира се с друго свое значение ‘отсъствие на война’ и става двузначна, противопоставена на *война* от първата част на контекста, на която придава преносен смисъл.

Умирам/умра — хвърча (65, 66 — ДБК)

VIII. „Гледам: орел! ... *Умрял*, както си *хвърчал*! Туй е — казвам, — сине, истината: да *умираш*, както си *хвърчиш*!“

Образният израз, съдържащ художественото внушение *да умираш както си хвърчиш*, е изграден около думите *умирам* и *хвърча*. Двете думи и образният израз са обогатени асоциативно от близката си връзка с думите *умра, хвърча* в първата част на контекста, където изграждат конкретен образ на орела, който умира в полет.

Иде — върне се.

Ходя, отивам — връщам се/върна се. (68 — ГД)

IX. „Че какво е на сегашно време да си горски? ... *Ходи*, къде *ходи* и преди слънце да *зайде*, пак са *върне*. *Иде-върне са, иде-върне са*, а гората *отива* и са не *върща*.“

Образният израз, съдържащ художественото внушение *гората отива и са не върща*, е обогатен асоциативно от близката семантична връзка на думите *отивам* и *върщам се*, употребени образно⁵³ (за унищожаването на гората), с преките значения на думите *ходя, върна се* и семантичната цялост *иде-върне се*, която има и образно значение (за горския, който не е отдаден всецяло на работата си).

Художествените внушения от цитираните контексти на разказите „Мерак“ (примери IV и V), „Мъжки времена“ (пример VI), „Дърво без корен“ (примери VII и VIII) и „Горски дух“ (пример IX), са извлечени за разлика от анализирания предишни примери (вж. 2.1.1.) от преките значения на повече лексикални единици в близки или противоположни семантични отношения. Това прави мисълта по-богата асоциативно, което доставя на читателя по-голямо естетическо удоволствие при възприемането.

2.1.3. Като разновидност на схемата са случаите, при които художественото внушение се извлича от лексикализирана цялост⁵⁴ (често тя е ФЕ), която представлява образен израз, но за художественото внушение се използва не лексикализираната цялост, а конкретна лексикална единица, влизаща и в лексикализираната цялост. Около конкретната лексикална еди-

⁵² Цифрата 2 означава тук двукратна употреба на израза.

⁵³ Думата *отивам* е в преносно значение.

⁵⁴ Лексикализирана цялост тук означава често употребяван в речта цялостен израз.

ница се построява нов образен израз. Тук ще се отделят два случая, илюстрирани с по един пример.

2.1.3.а. Схема „конкретен — образен израз“, построена около една лексикална единица.

Вода (237 — ДС)

Х. „Всичко си вървеше. . . като по вода. Никой не е и мислил, че под водата може да има скала, гемията ни да закачи и да я направи парам-парчета.“

На основата на прякото значение на думата *вода*, която е компонент на ФЕ *върви си като по вода*, е изграден конкретен израз, който има образно, философско значение за разказа.

2.1.3.б. Схема „конкретен — образен израз“, построена около повече лексикални единици.

Топя се, стопя се, свърши се (241 — ДС)

ХІ. „Докато светеше лампата, сърцето ми се топеше като свещ! Как се не стопи това сърце! Как се не свърши, та оставаше и за другата, и за по-другата вечер?“

Думата *топя се*, която влиза в лексикализираната цялост *топя се като свещ*, дава основа за извличане на двата градиращи образни изрази *как се не стопи това сърце* и *как се не свърши*.

2.1.4. Своеобразно приложение на схемата „конкретен — образен израз“ са случаите, при които има постепенен преход от конкретен израз през образен израз до образно обобщение, което представлява темата или основната идея на дадения разказ. Следните два контекста, с които започват разказите „Когато светът си събуваше потурите“ и „Калинкините чанове“ илюстрират казаното по-горе.

ХІІ. „Един е страдал от война, друг от жена, а пък мене ме изведе „Бакиш“. Яде ме на хапки, не изведнъж, та ми душицата извади. Само че — да ти го кажа отначало.“ (29 — КССП).

Образният израз *мене ме изведе „Бакиш“* е изграден около преносното значение на думата *изям* и е противопоставен на конкретните изрази *един е страдал от война*, *друг (е страдал) от жена*. На основата на преносното значение на думата *изям* е изградена първата част на образното обобщение (*яде ме на хапки*); втората част на образното обобщение представлява ФЕ (*извадя душицата на някого*).

ХІІІ. „Викаш ти защо не взимам от твоите цигари. . . Пд си ми е сладко цигарото — да си го свия сам. . . Да го лизна, душица да му сложа. . . Защото всяка работа е тъй: душица ако ѝ не туриш — не слади!“ (131 — КЧ).

Конкретните изрази *пд си ми е сладко цигарото да си го свия сам* и *да го лизна* дават основа на образния израз *душица да му сложа*, който прераства в образно обобщение. Образното обобщение е построено около формите *сладя* (от семантичния кръг на думата *сложа* от образния израз) и *душица* (умалителна форма от думата *душа* със значение ‘чувство, вдъхновение’, употребена в образния израз). Образното обобщение е противопоставено на конкретния израз чрез отрицателната форма *не слади* и на образния израз чрез отрицателната форма *не туря*.

Заклучение II

Резултатите от семантичния анализ на изследваните конструкции позволяват да се направят следните обобщени изводи:

А. Паралелните синтактични конструкции в сборника „Диви разкази“ от Н. Хайтов, при които образният израз е извлечен от конкретния и е противопоставен на конкретния, са изградени на основата на преките и преносни значения на думите, на основата на обичайното и несобичайното съчетаване на думите. Думите в пряко значение са основа за изграждане на образните изрази, в случая — на художествените внушения на писателя.

Б. Като извлича художествените си внушения на основата на преките значения на общоупотребими думи и като използва богатите асоциативни възможности на разговорната реч, писателят дава логическа (интелектуална) и сетивна информация⁵⁵, като постига необходимото художествено-комуникативно и естетическо въздействие върху читателя.

В. Разглежданият езиково-художествен материал от Н. Хайтов дава възможност да се вземе отношение по проблема дума и образ, по който проблем учените не са единодушни.⁵⁶ Може да се каже, че думата наред с другите езикови средства участва в създаването на образа и изучаването на този процес влиза в задачите на лексикалната стилистика.⁵⁷

3. АСОЦИАТИВНОСТ

Както беше подчертано в процеса на анализа, писателят използва богатите асоциативни възможности на разговорния език, което е друга възможност за художественообразна конкретизация. Ще цитираме два характерни контекста от разказите „Мъжки времена“ и „Мерак“, които ще анализираме по-подробно във връзка със способността на думите да се асоциират взаимно. Така ще може да преценим стилистичната стойност на думите като изразни средства, защото способността им за асоциативност в художественото произведение е важно тяхно качество, което в определени случаи, а именно когато е особено ярко, може да се превърне в един от аспектите на лексико-семантичната стилистична специфика в езика на дадено художествено произведение.

За разказа „Мъжки времена“ богатата асоциативност се открива в контекста: „В такова време ти се ще да имаш две сърца — едно за чест, друго за мерак, а то, опустялото — едно: разсечи го, разкъсай го — пак едно.“ (14). Тук думите са общоупотребими, от неутралната лексика предимно, само думите *мерак*, *опустялото* — са разговорни, със снижена стилистична характеристика, но от съчетаването на всички думи в контекста се обогатява и същевременно нюансира техният смисъл и се засилва асоциативността на образа.

Казаното може да се подкрепи със следните пояснения:

Желанието на героя да има две сърца е свързано с преносното значение на думата *сърце* 'този орган като средище на възприятия, чувства'. Двете значения на думата, прякото и преносното, се преплитат, асоциират се взаимно, за да надделее второто, преносното, което се пояснява от контекста — едното сърце е необходимо за чест, другото за мерак, т. е. едното сърце ще

⁵⁵ За логическа и сетивна информация вж. и М. Л и л о в. Изкуство на словото. С., 1976, с. 52.

⁵⁶ Едни учени пренасят проблема в областта на естетиката (например В. Н а з а р е н к о. О мастерстве поэта и прозаика. Л., 1961), като смятат, че образът не е езиково явление; други отричат възможността за плодотворно лингвистично изучаване на образността на речта (П. П а л и е в с к и й. Образ или словесная ткань. — В: Вопросы литературы, 1959, № 11; Ю. Р ю р и к о в. Тропинка тропов и дорога образов. — В: Вопросы литературы, 1960, № 4).

⁵⁷ Вж. и у В. В и н о г р а д о в. Стилистика. Теория, поэтической речи. Поэтика. М., 1963, с. 94—95.

бъде за 'съвкупността от нравствени качества, на които човек дължи доброто си име в обществото', а другото за 'силно желание, стремеж, копнеж за някого или нещо'. Думата *опустялото*, употребена синонимно и афективно за думата *сърце*, се асоциира с двете народни клетви: *Пусто опустяло!*, която се употребява като израз на недоволство и *Да опустее!* със значението си 'да го няма на света, пуст да остане'. 'Разсечи го, разкъсай го' — сърцето на човека е едно; но думата *разкъсвам* освен значението си 'направлям на късове, на части нещо' има и преносно значение 'силно тревожа, измъчвам'. Асоциацията идва неспонтанно — сърцето е едно и е дадено на човека, за да се тревожи силно, да се измъчва в такъв момент. Съчетанието *в такова време* е употребено именно в значението си 'в такъв момент'. Но същевременно съчетанието в такова време се асоциира със съчетанието *мъжки времена*, което е употребено като заглавие и в началния абзац на разказа.

Богата образност и асоциативност има в разказа „Мерак“ в контекста: „Ококорили се едни звездици, като че в роса окъпани, едни плахо-плахо попримигват, други — сериозни, светят и не шават, ровят в очите ти и питат:

— Как е, чичо Каньо, как е?

— Ами добре е. . .

— Добре, добре, ала можеше да е къде-е по-добре! Я си помисли!

— Стига съм мислил! Ще спя!

— Ще спиш, ама не можеш! — реже ме право в очите най-високата и ясна звезда — че ти е червива съвестта — а!“ (23).

Процесът на метафоризиране е засилен, една след друга следват в градация метафорите: *ококорили се едни звездици; едни плахо-плахо попримигват; други — сериозни, светят и не шават; ровят в очите ти и питат; реже ме право в очите най-високата и ясна звезда*.

Специално съчетанията *ровят в очите, реже ме право в очите* се асоциират с извънредно голям брой ФЕ: *Какви ще ги ровя. Акъла ми реже като бръснар. Режа изкъсо. Режа като с нож* (в разказа, в друг контекст е употребена тази ФЕ във формата „реже ли, реже като с нож“ — 20). *Режа късо. Режа накъсо. Режа направо. Режа под езика някому. Режа под лъжичката някого. Режа си главата. В очите на някого. Бода в очите. Вадя очите на някого*.

Същите съчетания се асоциират и с преки, и с преносни значения на думите: За думата *ровя* — с прякото значение 'бъркам, дълбая из нещо меко, ровкаво, сипкаво' и с преносните значения — 'проявявам любопитство към нещо скрито или отдавнашно, обикновено за да изложя някого' и 'дразня, заяждам се'; за думата *режа* — с прякото значение 'с нож или друго остро сечиводеля, сека нещо на части' и с преносните значения 'за студен, остър вятър — предизвиквам неприятно усещане по кожата' и 'за силен звук — произвеждам рязко неприятно слухово усещане'.

Всички думи в цитирания контекст са общоупотребими, неутрални. Единствената отвлечено-книжна дума *съвест* е конкретизирана с думата *червив*.

Цигираните контексти поради богатата си асоциативност активизират въображението на читателя, вниманието му към тях е изострено, той приема пълноценно художествените внушения на писателя и идеите, вложени в тях. Думите придобиват голяма асоциативна сила, защото са с богато асоциативно съдържание.

* * *

Писателят Н. Хайтов показва гъвкавостта и образно-асоциативната сила на живия, говорим български език, която се корени в почти неограничените

възможности за необичайно съчетаване на думите. Схемата „конкретен — образен израз“ е много показателна за възможностите на говоримия български език за образна конкретизация.

Всичко казано дотук насочва към възможността да се използват и особеностите на художествения език в разговорната книжовна практика в стремежа към жив, образен език. Неизчерпаемите възможности на говоримия език за образна конкретизация на думите, използвани от Н. Хайтов в езика на героите му от „Диви разкази“, сочат начини за обогатяване на българския език.

* * *

Като аспекти на лексико-семантичната стилистична специфика в езика на дадено художествено произведение, в случая сборника „Диви разкази“, разгледахме необичайната съчетаемост, асоциативността на думите и схемата „конкретен — образен израз“. Своеобразно обобщение на резултатите от конкретния анализ на необичайната съчетаемост на думите и на богатата асоциативност на съчетаемостта им изобщо е схемата „конкретен — образен израз“, която добре представя част от художествената специфика на „Диви разкази“.

С Ъ К Р А Щ Е Н И Я :

ГД	— „Горски дух“.
ДБК	— „Дърво без корен“.
ДС	— „Дервишово семе“.
КСССП	— „Когато светът си събуваше потуриите“.
КЧ	— „Калинкините чанове“.
М	— „Мерак“.
МВ	— „Мъжки времена“.
С	— „Сватба“.

Лилия Манолова

ДУБЛЕТИТЕ В ПРАВОПИСНИЯ РЕЧНИК НА БЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК

І. УВОД

1. Дублетите са естествен резултат от развитието на книжовния език и закономерно явление в неговата система. Те са характерни за всички стадии от развитието на книжовния език. В процеса на езиковата еволюция съществуват по две (понякога по три и повече) думи за едно и също понятие. Това взаимно съществуване продължава дотогава, докато една от думите се утвърди в книжовния език, а другата отпадне. В някои случаи развитието на езика утвърждава и двете (трите и повече) думи. Проблемата за дублетите в книжовния език е тясно свързана с въпросите на книжовната норма, която, както е известно, е динамична, с исторически изменящ се характер. Книжовната норма притежава „гъвкава стабилност“ и на всеки етап от развитието на езика допуска съществуването на дублети.

2. В лингвистичната литература тълкуването на понятието *дублет* не е еднозначно. Така например Р. П. Рогожникова¹ смята, че терминът *дублет* означава главно разнокоренни думи, които напълно съвпадат по значение. Споменатата авторка отбелязва, че в общолингвистичната традиция с термина дублет се означават етимологичните и синтактичните дублети. Така тълкува понятието дублет и Ж. Марузо.² А. Йедличка³ също посочва, че „В общолингвистичната традиция с термина *дублет* са означавани лексикални, близки в етимологично отношение единици, които възникват от развоя на един и същи етимон“. Е. И. Ивановна⁴ смята, че дублети са тези думи, които са напълно тъждествени в лексикално отношение и имат възможност за пълна взаимозаменяемост в текста. Тя разглежда дублетите в книжовния език като закономерно явление, което е тясно свързано с характерната употребимост на думите, със съпоставки по отношение широтата и ограничеността на употребите, активност и пасивност на лексикалния състав, остарялост и актуалност. В същност Е. И. Ивановна с основание приема извода на Р. П. Рогожникова, според която дублетността е частен, нехарактерен случай на разнокоренна синонимия. К. Гудшмит⁵ много точно тълкува дубле-

¹ Р. П. Рогожникова. Варианты слов в русском языке. М., 1966, с. 10—11.

² Ж. Марузо. Словарь лингвистических терминов. М., 1966, с. 99—100.

³ А. Йедличка. Problematika variant a variantnosti (sposobné) normy. — In: Wariacja normy we współczesnych słowiańskich językach literackich. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1977, p. 1—15.

⁴ Е. И. Ивановна. К вопросу о взаимоотношении понятия *варианта* с понятием *синонима*. — В: Синонимы русского языка. Л., 1972, с. 139—149.

⁵ К. Гудшмит. Аспекти на вариантността на нормата в българския книжовен език. — In: Wariacja normy we..., p. 57—61.

тите като „такива елементи на нормата, които съществуват паралелно и са еднакво немаркирани“. Посоченият автор квалифицира дублетите като нестабилни елементи на езиковата система, които „преминават във варианти (вариантни средства), между които е налице функционална или семантична разлика“.

Следователно дублетите са елементи на нормата, които са стилистично немаркирани, и са характерни за всички равнища на езиковата система — акцентно, фонетично, словообразователно, морфологично и лексикално.

В лингвистиката термините *дублет*, *вариант* и *синоним* често се употребяват синонимно, без да се прави строга терминологична диференциация между тях. Така например Т. Бояджиев⁶ употребява като синоними термините *вариант* и *дублет*. В съветската лингвистика К. С. Горбачевич⁷ си служи главно с термина *вариант*, но понякога използва синонимно⁸ *вариант* и *дублет*. О. С. Москалска⁹ си служи само с термина *вариант*, а Р. П. Рогожникова¹⁰ прави разлика между *дублет* и *вариант*.

М. Виденов¹¹ диференцира термините *дублет* и *вариант*. С термина *вариант* той означава „вариантен елемент“, „вариантно средство в книжовната норма, независимо от „принадлежността към различни структурно-езикови нива“, а с *дублет* — „приет от кодификацията вариант, независимо от структурно-езиковото му ниво и мотивираност върху плоскостта на синхронията“.

А. Йедличка¹² обръща внимание на факта, че и в най-новите лингвистични трудове не е преодоляна терминологичната пъстрота в употребата на термините *вариант*, *дублет* и *синоним*. Така например в съвременната чешка лингвистика се проявява широко разбиране на синонимията. С нея се означават не само лексикални явления, а се говори и за синонимия на флексивните окончания, за синонимия на формите на рекцията и т. н.

3. От краткия коментар, който направихме, става ясно, че и в българската, и в чуждата лингвистика термините *вариант*, *дублет* и *синоним* нямат строго диференцирана употреба.

С оглед на нашето изложение ще се опитаме да дефинираме понятията *дублет*, *дублетна форма* и *дублетност*. Няма да тълкуваме понятията *вариант* и *синоним*, тъй като те не влизат в обсега на работата ни.

4. В българската лингвистична литература терминът *дублет* се нуждае от известна корекция. Досега дублетите се разглеждаха само като двойки думи. По същия начин са представени дублетите и в полския¹³ речник на лингвистичните термини. Там терминът *дублет* е обяснен като „двоен факултативен вариант на дадена езикова единица“.

От наблюденията си върху словника на Правописния речник на българския книжовен език (Л. Андрейчин, Вл. Георгиев, Ив. Леков, Ст. Стойков), С., 1965 г., стигнахме до извода, че дублетите са най-често двойки думи, но понякога са и тройки (в съвсем редки случаи четворки думи), които са

⁶ Т. Б о я д ж и е в. Изговорни и правописни варианти в книжовния български език. — Език и литература, 1979, кн. 1, с. 47—54.

⁷ К. С. Г о р б а ч е в и ч. Вариантность слов как лексико-грамматический феномен. — Вопросы языкознания, 1975, кн. 1, с. 55 и сл.; Нормы современного русского литературного языка. М., 1978 и Вариантность слов и языковая норма. Л., 1978.

⁸ К. С. Г о р б а ч е в и ч. Нормы современного русского литературного языка. Л., 1978.

⁹ О. С. М о с к а л ь с к а я. Вариантность и дифференциация в лексике литературного немецкого языка. — В: Норма и социальная дифференциация языка. Л., 1969, с. 57—63.

¹⁰ Р. П. Р о г о ж н и к о в а. Цит. съч., с. 10—11.

¹¹ М. В и д е н о в. Из актуалната проблематика на българския език. С., 1979, с. 63.

¹² А. J e d l i č k a. Op. cit., p. 1—15.

¹³ А. J e d l i č k a. Op. cit., p. 9.

варианти на една езикова единица. Както вече посочихме (с. 2), дублетите са характерни за всички равнища на езиковата система и са стилистично неутрални. Стилистичната неутралност е характерна особеност на дублетите, а не на вариантите.¹⁴ За О. И. Москалска критерият за вариантност е равнозначността на съществуващите форми, тяхното свободно вариране в пределите на една епоха и на един стил. Според посочената авторка вариантите форми не носят допълнителна информация за стила на речта, за особеностите на денотата и т. н.¹⁵ В същност стилистичната натовареност е присъща само на вариантите, например съществителните *бастун* и *бастон*, *псалм* и *псалом* са варианти, защото книжовнонеутралните *бастун* и *псалм* са вариантни на стилистичномаркираните *бастон* и *псалом*, които се използват в определени стилове и изпълняват съответни стилистични цели. Между тези съществителни няма взаимна заменяемост. За разлика от посочените по-горе варианти, съществителните *обед* и *обяд*, *рогът* и *рогѣт*, *чѣнове* и *чиновѣ* не носят стилистична натовареност и имат пълна взаимозаменяемост, т. е. те са дублети.

И така *дублети* са присъщите на всички равнища на езиковата система двойки (тройки, четворки) думи, вариантни на една езикова единица, които са приети от нормата и се характеризират със семантична равнозначност и стилистична неутралност. Примери: *гѣргѣлица* и *гургулица*, *изход* и *изхѣд*, *Цѣта* и *Цѣта* и т. н.

Под *дублетни форми* разбираме две вариантни помежду си словоформи, равнозначни семантично и стилистично немаркирани. Например съществителното *рог* има две граматични форми за множествено число *рогове* и *рога*, които са вариантни помежду си.

Дублетността е явление, което книжовната норма допуска. То е присъщо на всички равнища на езиковата система. Така например наличието на акцентни дублети ни дава възможност да говорим за акцентна дублетност, наличието на фонетични дублети — за фонетична дублетност и т. н.

5. Въпросът за дублетите в българския книжовен език не е изследван подробно в нашата лингвистична литература. Съществуват различни разработки, посветени на отделни проблеми във връзка с дублетността в българския език. Така например М. Москов¹⁶ разглежда дублетните глаголни форми от несвършен вид в правописа на дублетите, Р. Русинов¹⁷ представя дублетните форми за бъдеще преизказно време, Е. Георгиева¹⁸ се спира на същността на дублетността в българския език и нейните исторически предпоставки. На отделни дублети са посветени и по-малки бележки от автори като: Л. Андрейчин¹⁹, Р. Русинов²⁰, Вл. Георгиев²¹, К. Мирчев²², М. Вългенов²³, В. Константинова²⁴, К. Младенов²⁵ и др.

¹⁴ О. И. Москалска я. Цит. съч., с. 57—63.

¹⁵ Słownik terminologii językoznawczej. Warszawa, 1970.

¹⁶ М. Москов. Дублетните глаголни форми от несвършен вид. — Бълг. език, 1962, кн. 5, с. 413—418, и Български правопис, 1968, с. 110—117.

¹⁷ Р. Русинов. Дублетни форми за бъдеще преизказно време. — Бълг. език, 1965, кн. 4—5, с. 425—426.

¹⁸ Е. Георгиева. Дублетните форми в българския правопис. — Бълг. език, 1973, кн. 4—5, с. 425—426.

¹⁹ Л. Андрейчин. Веднаж или веднѣж. — Бълг. език, 1961, кн. 3, с. 269.

²⁰ Р. Русинов. „Шоколадови бонбони“ или „шоколадени бонбони“. — Бълг. език, 1962, кн. 1, с. 69, и „Изпитвач и екзаминатор“. — Бълг. език, 1969, кн. 2, с. 187—188.

²¹ Вл. Георгиев. Към въпроса за двойките форми от типа *раб-роб* в българския език. — Бълг. език, 1965, кн. 6, с. 512—516.

²² К. Мирчев. Дублетите *веднѣж* и *веднаж*. — Бълг. език, 1955, кн. 1, с. 77—78.

²³ М. Вългенов. Тролей или тролейбус. — Бълг. език, 1966, кн. 6, с. 507—509.

²⁴ В. Константинова. Дялба или делба. — Бълг. език, 1966, кн. 1, с. 65—66.

²⁵ К. Младенов. Хора и люде в нашата литература. — Бълг. език, 1966, кн. 5, с. 507—509.

6. През 1955 г. Т. Цоневски²⁶ за първи път у нас поставя въпроса за премахване на дублетните форми в правописа. Според него „двойниците“, т. е. дублетите, са „рана“ в нашия правопис. Ст. Стоянов²⁷ смята, че „ние и без това търпим без особена нужда наличието на множество дублети в книжовния език и почти никой не се обявява срещу тях“.

Отношението на Т. Цоневски към дублетите е крайно и ограничено. Ст. Стоянов не посочва кои именно са „множеството дублети“, които без нужда „търпим“ в книжовния език.

Както посочихме вече, дублетите са закономерно явление в системата на книжовния език и се създават в процеса на неговото изграждане. Те съществуват през определени етапи от езиковото развитие, отмират и се създават нови. Според нас мисълта на Ст. Стоянов може да се развие в следната посока — би било полезно периодично да се оглеждат дублетите в нашите речници, в живата езикова практика и да се вземат мерки за отстраняване на ненужните дублети. В този смисъл въпросът за дублетите в книжовния език се нуждае от по-обстойно разглеждане, тъй като той е свързан с проблемите на книжовната норма и с езиковата чистота и правилност. Това е и въпрос, който на сегашния етап от езиковото ни развитие трябва да бъде решен (доколкото е възможно, разбира се) и с оглед на бъдещите ни правописни и тълковни речници.

Като елементи на нормата дублетите се появяват „по-интензивно във връзка с по-особените исторически обстоятелства“²⁸. Така например през периода на създаването на българския национален език според Е. Пернишка първите дублети са двойките домашна—чужда дума (главно турска), например *грижа* — *кахър*, *полза* — *файда* и т. н. По-нататък, след Освобождението, в българския език навлизат много думи от романски и руски произход. Така се създават двойки като *гостна* — *салон*, *разтриване* — *масаж* и т. н. След Девети септември наред с многото нови думи за нови понятия, наред с научно-техническите термини, които обогатяват езика ни, ние приемаме от руски език и много думи, които дублират наши думи, например *боеви*, срещу която имаме *боен*, *гнездови*, срещу която имаме *гнездов*, и т. н. Динамиката в развитието на езика утвърждава за известно време дадени дублети, а след това ги отхвърля и утвърждава нови. Така например, ако за годините на националното ни възраждане дублетите *грижа* и *кахър* са приемани от езиковата норма, съвременната книжовна норма не ги допуска като дублети. Така също в годините преди и след Освобождението съществителните *поетка* и *поетеса* са били дублети, но сегашната съвременна книжовна норма ги отхвърля като дублети и те се превръщат във варианти. Съществителните *кахър* и *поетка* сега могат да се употребяват със стилистична натовареност.

Отбелязахме, че въпросът за дублетите е свързан не само с книжовната норма, но и с езиковата чистота и правилност. Какво имаме пред вид? Не са редки случаите, при които по радиото, телевизията, във всекидневния печат и в говорната практика се използват дублети от типа на *боен* и *боеви*.

²⁶ Т. Цоневски. Против двойните форми в правописа. — Бълг. език, 1955, кн. 5, с. 508.

²⁷ Ст. Стоянов. По някои въпроси на нашия правопис. — Бълг. език и литература, 1971, кн. 1, с. 20—26.

²⁸ Е. Пернишка. Лексикално-семантичните дублети — отзвук на обществен живот през XIX в. — Изследвания из историята на българския книжовен език от миналия век. С., 1979, с. 61—66.

Такава дублетна употреба е неправилна и не трябва да се допуска. Прилагателното *боеви* е русизъм, а след като в книжовния ни език съществува българско прилагателно *боен*, употребата на русизма *боеви* нарушава изискването за чистота на езика. Освен това в Правописния речник на българския книжовен език е отбелязана само формата *боен*, което означава, че дублетите *боен* и *боеви* не се допускат в българския книжовен език. Но за нас е необяснимо защо в същия правописен речник са дадени като дублети *гнездов* и *гнездови*. Прилагателното *гнездови* също е русизъм. Авторите на речника са кодифицирали неправилно един дублет, който нарушава изискването за чистота на езика. След като езикът ни разполага с подходящо българско прилагателно (в случая *гнездов*), регламентирането на дублета *гнездов* и *гнездови* е неоправдано.

Налага се да обърнем внимание на отношението *дублет* — *норма* — *кодификация*. Едва ли е прав М. Виденов²⁹, според когото *дублет* е приет от кодификацията *вариант*. Дублетите са елементи на нормата, а не на кодификацията. К. Попов³⁰ разграничава нормата като вътрешноезиково явление и кодификацията на нормата като външно явление. Дублетността е закономерно явление на книжовноезиковата система. Създаването на дублетите, утвърждаването или отпадането им са вътрешноезикови явления, които не са резултат на кодификацията. Сам М. Виденов³¹ отбелязва, че „кодификацията има относително статичен характер за даден относително кратък период от време, което я прави стабилизатор и до известна степен регулатор на книжовната норма. . . Действително сполучливата кодификация не фиксира буквално статически книжовната норма, а обхваща и част от нейната динамика, създава условия за развитие на нормата в съответствие с действителната езикова ситуация“. Дублетите и вариантите са елементи на нормата. Стилистичномаркираните двойки са варианти, а стилистично немаркираните — дублети. Дублетите имат пълна взаимозаменяемост във всички стилове на книжовния език, а вариантите се употребяват в отделните стилове на книжовния език, носят различна стилистична натовареност. Кодификацията регламентира утвърдените от нормата дублети и варианти.

Тук му е мястото да отбележим, че идеята за разделянето на вариантите двойки на дублети и варианти по признака стилистична маркираност — стилистична немаркираност ни даде едно изказване на В. Станков, който „работно“, както сам отбелязва, квалифицира дублетите като *истински* и *неистински*. „Истинските“ дублети според квалификацията на В. Станков за нас са *дублети*, а „неистинските“ — *варианти*.

7. Преди да се спрем конкретно върху дублетите в Правописния речник на българския книжовен език, ще посочим накратко пътищата за установяване на дублетите в българския книжовен език.

Дублетите в българския книжовен език се създават по два начина:

а. Проникват форми от различни диалекти в книжовния език. Така например в Правописния речник са дадени дублетите *невяста* и *невеста*, *обед* и *обяд*, *Цвета* и *Цвята* и др. под. Формите *невяста*, *обяд*, *Цвята* са източнобългарски, а *невеста*, *обед* и *Цвета* — западнобългарски. Тези форми показват особености, характерни за източното и за западното българско на-

²⁹ М. Виденов. Цит. съч., с. 63.

³⁰ К. Попов. По някои основни въпроси на българския книжовен език. С., 1973, с. 57—70.

³¹ М. Виденов. Цит. съч., с. 45.

речие. Т. Бояджиев³² отбелязва, че голяма група фонетични дублети „отразяват диалектни фонетични закономерности“. С влиянието на различни диалекти например се обяснява, че в Правописния речник са дадени като дублети и следните съществителни: *ластовица* и *лястовица*, *либе* и *любе* и т. н.

б. Дублети се създават при приемане на чужди думи в книжовния език. Така например в българския книжовен език се установяват дублетите *анализ* и *анализа*, *апотеоз* и *апотеоза*, *генеза* и *генезис*, които са от гръцки произход (*analysis*, *apotheosis*, *genesis*). Чуждите думи от гръко-латински произход се възприемат в българския книжовен език главно чрез посредството на руски език и по-рядко — чрез западните езици — немски и френски. Формите *анализ* и *апотеоз* (в м. р.) се обясняват с руско влияние (в руски *анализ* и *апотеоз* са в м. р.). Формите за ж. р. *анализа* и *апотеоза* по всяка вероятност са установени посредством немски език (в немски тези съществителни са в ж. р. — *die Analyse*, *die Apotheose*). На българска почва съществителните *анализа* и *апотеоза* следват формално рода на съществителните в немски език. Подобно е положението и с дублетните форми *генеза* и *генезис*. В руски език се употребява формата за м. р. *генезис*, а в немски формата за ж. р. — *die Genesis*. По руски образец се установява в българския книжовен език формата за м. р. *генезис*, а по немски — *генеза*, като и в този случай формално се следва родът в немски език.

Характерното за дублетните форми *анализ* и *анализа*, *апотеоз* и *апотеоза* и *генеза* и *генезис* е, че те не преминават направо от езика-източник, а се възприемат чрез посредството на друг език. Това е единият начин за създаване на дублети чрез приемане на чужди думи в книжовния език. Другият начин за създаване на дублети е чрез приемане на чужди думи направо от езика-източник. Така например в българския книжовен език се създават дублетите *маншет* и *маншета*. Те имат следното обяснение: дублетните форми *маншет* и *маншета* са френски по произход (*la manchete*). Формата за мъжки род *маншет* в български език следва произношението във френски език, а формата *маншета* следва формално рода на съществителното във френски език — *la manchete*.

Дублетите могат да съществуват в продължение на по-голям или по-малък период от време, докато по-употребимата или по-целесъобразната дума или форма се утвърди, а по-малко употребимата или нецелесъобразната дума или форма отпадне. (Под *нецелесъобразна*³³ дума от дадена двойка разбираме диалектна, остаряла, разговорна или чужда.) Например от двойката *немкия* и *немка* (вж. Правописния речник на българския книжовен език, 1965, с. 191) е отпаднала от устната и писмената практика руската форма *немка*. Представянето на дублета *немкия* и *немка* в Правописния речник е неоснователно. Неправилно е регламентирана в Правописния речник и дублетната форма *учещ се* и *учащ се*. (вж. Правописния речник, с. 370). Известно е, че формата *учащ се* е създадена под руско влияние (на руски *учащий*). Употребата на форма *учащ се* е нецелесъобразна и представянето ѝ в речника е неоправдано. При положение обаче, че дублетите са диалектно или исторически равностойни (във фонетично, словообразователно и формално-граматично отношение), няма основание да се избере или предпочете

³² Т. Б о я д ж и е в. Изговорни и правописни варианти в книжовния български език. — Език и литература, 1979, кн. 1, с. 47—53.

³³ К. С. Г о р б а ч е в и ч: Вариантност слов и языковая норма. Л., 1978 г., с. 208 (срещаме термина *коммуникативна целесъобразност*, който трябва да се разбира като структурно-езиково предпочитане на даден начин на изразяване).

една от двете (евентуално трите и повече форми) и такива дублети остават да съществуват в езика, напр.: *веднѣж* и *веднаж*, *жетва* и *жѣтва*, *прелюбодѣйствие* и *прелюбодѣйство*, *рог*, *рога* и *рогове* и т. н.

8. Важно и необходимо е да обърнем внимание на това, как досега са представяни дублетите в някои наши речници и ръководства. В увода на Правописния речник проблемата за дублетите не е поставяна. При представяне на дублетите в словника няма точно установени критерии. Например съществителните *манишет* и *манишета*, *нафт* и *нафта* и т. н. са дадени като дублети, а *метод* и *метода* и други подобни аналогични двойки не са представени като дублети. Не са обединени в дублети и редица прилагателни, които в същност са словообразователни дублети, например *тютюнев* и *тютюнен* и др. под. От друга страна, като дублети са представени редица думи, при които е настъпила семантична диференциация, напр. *бръва* и *бравъ*, *пастър* и *пастир* и др. В Речника на съвременния български книжовен език, т. I, С., БАН, 1955 г., въпросът за отразяване на дублетите също не е представен конкретно. Само при „Граматична характеристика на думите“ (с. 8) е отбелязано как трябва да се дават „двойните форми на някои думи“, като *бърз* и *брѣз* и др. В „Ръководство за съставяне речник на българския език“, С., 1966, с. 16, се дават указания, как да се разработват „остарели и диалектни форми и варианти, някои от които са правописни дублети, като *жетва* и *жѣтва*, *диплом* и *диплома*“ (те обаче не са правописни дублети), вж. тук, с. 20. В „Ръководството“ се говори за „варианти“, за „правописни дублети“, но въпросът за това, що е *дублет* и как трябва да се дават *дублетите* в речника, не е изяснен. В предговора на т. I на Речника на българския език, 1977 г., липсва цялостна и стройна концепция за представяне на *дублетите*. Неправилно дублети от типа на *жетва* и *жѣтва*, *диплом* и *диплома* се обясняват като правописни дублети.

9. В нашата работа сме си поставили за цел да изследваме дублетите в Правописния речник на българския книжовен език, 1965 г., и да се опитаме да решим следните задачи:

а. Да отпаднат като дублети от Правописния речник тези, на които една от думите се е оказала неупотребима, слабо употребима или нецелесъобразна в книжовния език.

б. Да не се представят като дублети тези двойки думи, при които е налице семантична диференциация, тъй като при тях дублетност обективно не съществува.

При опита за решаване на първата от поставените задачи сме се ръководили от следното: в Правописния речник трябва да останат онези думи от дадените дублети, които са се наложили и утвърдили от езиковото развитие, т. е. тези, които влизат в съвременната книжовна норма, и обратно — да отпаднат тези от тях, които на сегашния етап от езиковото развитие са неупотребими, рядко употребими, стилистичномаркирани или нецелесъобразни.

Езиковото развитие утвърждава една от двете (в някои случаи трите и повече форми) на дублета. Ако Правописният речник представя две или повече думи или форми за едно и също понятие, а книжовната норма е утвърдила само една от посочените в речника думи или форми, това е изкуствено положение и е съвсем излишно в нашите речници да се регламентират две или повече думи или форми, при които само едната от тях е употребяваната.

10. Известно е, че използването на анкетния метод в лингвистичните проучвания дава възможност за обективизиране на езиковите факти и явления и за ограничаване на субективните преценки. В нашата работа обаче

сме използвали анкетата не като метод за изследване, а като илюстрация на някои наши изводи и препоръки. Едно социолингвистично проучване на дублетите и вариантите в българския книжовен език може да бъде много полезно, но на този етап от нашата работа ние нямахме възможност да правим подобни проучвания. Социолингвистичните проучвания върху дублетите в българския книжовен език могат да бъдат обект на следващи наши изследвания. В СССР например през 1963—1966 г. в Института за руски език³⁴ при АН СССР е проведено широко социолингвистично обследване за степента на употребимост на различни речеви форми от съвременните носители на руския език. Резултатите от изследването показват, че количествените различия в предпочитаните акцентни, фонетични и морфологични варианти сред социалните групи е неголямо.

Бяха анкетирани две социални групи — работници (30) и езиковеди (30). Специално решихме да анкетираме езиковеди, тъй като една от „задачите на езиковедите е да подготвят и внедрят научно обосновани препоръки“³⁵, за да се отстранят „ненужните варианти“, а в нашия случай — ненужните дублети. Както ще стане ясно от изложението, разликите в отговорите на анкетирания работници и езиковеди са малки, понякога няма разлики, а това показва, че съвременните носители на езика в повечето случаи използват по-употребимия или по-целесъобразния вариант от даден дублет.

II. При разглеждане на двойките думи, представени в Правописния речник като дублети, ще изхождаме от следните *принципи*:

а. Ако в Речника на съвременния български книжовен език (РСБКЕ)³⁶ една от думите, които Правописният речник представя като дублети, е обявена за диалектна (обл. и под.), ние приемаме становището на РСБКЕ, т. е. че няма дублетност; когато двойката думи не съществува в РСБКЕ, приемаме становището на Българския тълковен речник (БТР)³⁷ от Л. Андрейчин, Л. Георгиев, Ст. Илчев, Н. Костов, Ив. Леков, Ст. Стойков, Цв. Тодоров, С., 1973.

б. Когато РСБКЕ или БТР също представят една двойка думи като дублети, ние сме правили проверки чрез анкетен метод, коя е по-употребяваната дума, или сме преценявали коя от тях е по-целесъобразна. В такъв случай предлагаме по-често употребяваната или целесъобразна дума да остане като единствен представител на съответното понятие, т. е. премахване на дублетността.

в. В изложението, където не сме предложили премахване на дублетността, цитираните двойки трябва да останат като дублети, тъй като някои проверки показаха, че няма значително предимство в употребата на едната дума или форма вместо другата.

г. Според нас Правописният речник не трябва да отразява разговорните варианти на лексикалните и граматичните форми. Ето защо смятаме, че от Правописния речник трябва да се отстранят тези думи, които са типични за разговорния стил. С това, разбира се, ние не отричаме правото на съществуване на лексикални особености на разговорния стил на книжовния език.

³⁴ К. С. Горбачевич. Нормы современного русского литературного языка. М., 1978, с. 10.

³⁵ Ф. П. Филин. Несколько слов о языковой норме и культуре речи. — В: Вопросы культуры речи, 1966, № 7, с. 15—22.

³⁶ За удобство и краткост Речника на съвременния български книжовен език ще отбелязваме с РСБКЕ.

³⁷ Поради същите съображения Български тълковен речник ще отбелязваме с БТР.

12. В Правописния речник на българския книжовен език се срещат следните видове дублети: 1. Акцентни дублети. 2. Фонетични дублети. 3. Словообразователни дублети. 4. Морфологични дублети. 5. Лексикални дублети.

Ще се спрем последователно на видовете дублети в Правописния речник.

II. АКЦЕНТНИ ДУБЛЕТИ

Акцентни дублети са тези двойки (в някои случаи тройки и повече думи), при които ударението пада върху различни срички на думата.

Акцентните дублети в Правописния речник можем да разделим на следните групи:

1. Акцентни дублети — съществителни имена: *гъргулица* и *гургулица*, *изход* и *изходъ*, *обсег* и *обсѣг* и т. н.

2. Акцентни дублети — глаголни форми: *пѣмних* и *помнѣх*, *пѣмнил* и *помнѣл*, *смѣмрах* и *смѣмрѣх*, *смѣмрал* и *смѣмрѣл*.

3. Акцентни дублети — прилагателни имена: *вѣрбов* и *вѣрбѣв*, *вѣртоглав* и *вѣртѣглав*, *орехѣв* и *ѣрехов*.

4. Акцентни дублети — наречия: *барѣм* и *бѣрем*, *напрѣлет* и *нѣпролет* и т. н.

5. Акцентни дублети — частици — *нѣто* и *нитѣ*.

II.1. Акцентни дублети — съществителни имена от м. р.

Д. Тилков и Т. Бояджиев³⁸ обясняват създаването на т. нар. нормативни акцентни дублети като „резултат на колебания, които поради отсъствие на единна норма в книжовния език са приети и допуснати без различителна функция“. С допускането им в общонародния език се цели да се демократизира правоговорът и да се представят в книжовния език двете диалектни изговорни норми — източната и западната.

а. Акцентни дублети се създават при образуване на мн. ч. на някои едносрични съществителни от м. р., например:

вик — *викѣв* и *вѣкове*,
врѣх — *вѣрхѣв* и *вѣрхове*,
дом — *домѣв* и *дѣмове*,
ек — *екѣв* и *ѣкове*,
лек — *лѣкове* и *лековѣ*,

смѣк — *смѣковѣ* и *смѣковѣ*,
срам — *срамовѣ* и *срѣмове*,
стих — *стиховѣ* и *стѣхове*,
чин — *чинѣв* и *чѣнове*.

При тези акцентни дублети ударението пада на втората сричка от окончанието — *-ѣв* (*вѣрхѣв*), на първата сричка от окончанието — *-ѣвѣ* (*смѣковѣ*) или на корена — *вѣкове*.

В Правописния речник на първо място са дадени съществителните с ударение на втората сричка от окончанието *-ѣвѣ*, а само в някои случаи като *лек* — *лѣкове* и *смѣк* — *смѣковѣ* на първо място са посочени съществителните с ударение върху корена.

б. Акцентни дублети се създават при членуването на някои едносрични съществителни от м. р., напр. *ек* — *екѣт* и *ѣкѣт*, *рог* — *рогѣт* и *рѣгѣт*.

в. В Правописния речник са дадени като акцентни дублети съществителните собствени *Кирил* и *Кирилъ*. В Речника на имената у българите, 1965, Ст. Илчев дава само формата *Кирил* (с ударение върху първата сричка). В същност наблюденията ни показват, че съществителното собствено име *Кирил* се употребява с ударение върху първата сричка.

³⁸ Д. Тилков, Т. Бояджиев. Българска фонетика. С., 1977, с. 162—163.

г. Двойко ударение допускат някои префиксни съществителни имена от м. р., които са образувани от глаголни основи, например:

<i>навес</i> и <i>навѣс</i> ,	<i>прѣход</i> и <i>прехѡд</i> ,
<i>ѡбсег</i> и <i>обсѣг</i> ,	<i>привѣт</i> и <i>прѣвет</i> ,
<i>пѡднос</i> и <i>псднос</i> ,	<i>разред</i> и <i>разрѣд</i> ,
<i>превѡд</i> и <i>прѣвод</i> ,	<i>разрѣз</i> и <i>разрез</i> ,
<i>прѣвоз</i> и <i>превѡз</i> ,	и т. н.

д. Съществителните *пастѣр* и *пѡстѣр* са дадени в Правописния речник като дублети. В съвременния български книжовен език обаче те не са дублети, тъй като при тях съществува семантична диференциация, а именно: *пастѣр* е „който пасе добитък; овчар, говедар, телчар“, а *пѡстѣр* — „духовник по отношение на своето паство“.

II.2. Акцентни дублети — съществителни от ж. р.

а. Някои съществителни от ж. р., окончаващи на -а, допускат двойко ударение, напр. *руда* и *рудѡ*; *кѣрилица* и *кирилѣца*.

б. Някои съществителни, окончаващи на -а, допускат двойко ударение във формите за мн. ч., напр.: *сълза* — *сѣлзи* и *сѣлзѣ*.

в. Като акцентни дублети са дадени в Правописния речник *бѣва* и *бравѡ* и *дѣпленица* и *дипленѣца*. Но между тях съществува семантична диференциация, която не е отразена в Правописния речник. РСБКЕ и БТР представят *бравѡ* и *бѣва* като абсолютно различни в семантично отношение. В РСБКЕ — „*бѣва* — диал. Обикн. мн. *бѣви* — глави дребен или едър добитък“. В БТР — „*бѣва* — Единица от дребен добитък (овци, кози). Съществителното *бравѡ* в посочените по-горе речници е изтълкувано като „приспособление за заключване на врата“. В същност съществителните *бѣва* и *бравѡ* неправилно са дадени в Правописния речник като дублети. Те са омографи, както и съществителните *пастѣр* и *пѡстѣр*.

Подобен е случаят при *дѣпленица* и *дипленѣца*. Речниковите статии в РСБКЕ и БТР сочат семантична разлика между *дѣпленица* (горна дълга мъжка и женска дреха, която се спуска на големи дипли), а *дипленѣца* е епитет на тънка сабя в народните юнашки песни.

II.3. Акцентни дублети — съществителни имена от ср. р.

а. Някои съществителни от ср. р. имат двойко ударение във формата си за ед. ч., например *чѣло* и *челѡ* (в значение на „1. Предна част на лицето между косата и веждите“).

б. В Правописния речник са отбелязани като дублети съществителните *кѣтре* и *кутрѣ*. Според РСБКЕ и БТР *кѣтре* е „петият, най-малък пръст на ръка“, а *кутрѣ* е областна дума, която означава *кученце*. Става ясно, че *кѣтре* и *кутрѣ* са семантично неравнозначни, а освен това *кутрѣ* е нецеле-съобразна дума, тъй като е областна.

II.4. Акцентни дублети — чужди по произход съществителни имена

Акцентни дублети — съществителни се наблюдават и при чуждите думи: *нѡкаут* и *нокѡут*, *мѡтерик* и *матерѣк*, *пѡртер* и *партѣр*, *шилѣнг* и *шилѣнѣг* и др.

II.5. Акцентни дублети — глаголни форми

а. Акцентни дублети — глаголни форми в сегашно време

В Правописния речник акцентните дублети — глаголи от сегашно време са малко на брой, напр. *работѡ* и *работѣ*, *вклѣщѡ* и *вклѣщѣ*, *облѡжа* и *облажѣ*, *офѡрмѡ* и *оформѣ* и др.

б. Акцентни дублети — глаголни форми в мин. св. вр.

Най-голям е броят на дублетите — глаголни форми за мин. св. вр. от типа на *водѣх* и *водѣх*, *брѣних* и *бранѣх* и съответните причастия — *водѣл* и *водѣл*, *брѣнил* и *бранѣл*. Те имат различен диалектен произход. Формите с начално ударение са източнобългарски (*мѣкнах*, *пѣржих*, *сѣпах*, *сѣчих*), а формите с крайно ударение са западнобългарски (*мѣкнѣх*, *пѣржѣх*, *сѣпѣх*, *сѣчѣх*).

Ударението, което пада на различни срички в показаните по-горе случаи, способствува за разграничаването на формите за сег. и мин. св. вр., напр.: *Чавдар водѣ дружина* и *Чавдар водѣ дружина*.

В Правописния речник са дадени дублети — глаголни форми за мин. св. вр. и съответните им причастия само при глаголите от първо и второ спрежение, например:

а) При глаголи от първо спрежение —
блѣснах и *блѣснѣх*, *блѣснал* и *блѣснѣл*,
грабнах и *грабнѣх*, *грабнал* и *грабнѣл*,
казах и *казѣх*, *казал* и *казѣл*,
писях и *писѣх*, *писал* и *писѣл* и т. н.

б) При глаголи от второ спрежение —
гладѣх и *гладѣх*, *гладѣл* и *гладѣл*,
сѣчих и *сѣчих*, *сѣчил* и *сѣчил*,
учѣх и *учѣх*, *учѣл* и *учѣл*.

II.6. Акцентни дублети — прилагателни имена

Акцентни дублети — прилагателни са: *вѣрбов* и *вѣрбѣв*, *дворцов* и *дворцѣв*, *орехѣв* и *орехѣв*, *пѣпов* и *пѣпѣв* и т. н.

В Правописния речник неправилно са дадени като акцентни дублети — прилагателни *пѣстирски* и *пѣстирски*. Както при съществителните *пѣстир* и *пѣстир* (вж. тук с. 17), така и при прилагателните *пѣстирски* и *пѣстирски* съществува семантична диференциация. Тези прилагателни са омографи, а не дублети.

III. ФОНЕТИЧНИ ДУБЛЕТИ

Фонетични дублети са двойки (тройки или повече) думи, които се различават по някой гласен или съгласен звук, напр.: *ластовичка* и *ластовичка*, *невеста* и *невеста*, *стѣбло* и *стебло*, *цѣрква* и *черква* и т. н.

Класификацията на фонетичните дублети в Правописния речник сме направили по образец на класификацията на Т. Бояджиев³⁹, като сме я променили, съобразили или допълнили съобразно с материала, с който оперираме.

Фонетичните дублети в Правописния речник на българския книжовен език можем да представим в следните групи:

III.1. Исторически дублети, които са резултат от развитието на старобългарските гласни:

веднѣж и *веднаж*,
гнус и *гнѣс*,
гнусота и *гнѣсота*,
желѣд и *жѣлѣд*,
жетва и *жѣтва*,
жаден и *жѣден*,

ожаднявам и *ожѣднявам*,
стѣбло и *стебло*,
шепа и *шѣпа*,
шетам и *шѣтам*,
разшетвам се и *разшѣтвам* се.

³⁹ Т. Б о я д ж и е в. Изговорни и правописни варианти в книжовния български език. — Език и литература, 1979, кн. 1, с. 47—53.

Според Т. Бояджиев⁴⁰ „В съвременния книжовен език дублетите от този род нормативно се мотивират от вътрешния диахронен развой на езика“.

При дублетите *гнус* и *гнѣс*, *гнусливост* и *гнѣсливост* формите с *у* са се наложили като по-употребими. Анкетата показва следния резултат: *гнус*, *гнусливост* (60), *гнѣс*, *гнѣсливост* (0).

III.2. Ф о н е т и ч н и д у б л е т и, които са резултат от изговора на старата ятова гласна (ѣ):

<i>делба</i> и <i>дялба</i> ,	<i>обед</i> и <i>обяд</i> ,
<i>дремвам</i> и <i>дрямвам</i> ,	<i>отсянка</i> и <i>отсенка</i> ,
<i>невен</i> и <i>невян</i> ,	<i>повесмо</i> и <i>повясмо</i> ,
<i>невеста</i> и <i>невяста</i> ,	<i>удремам</i> се и <i>удрямам</i> се,
	<i>Цвета</i> и <i>Цвята</i> .

Двойките *делба* и *дялба*, *невен* и *невян*, *обед* и *обяд* и *повесмо* и *повясмо* са и акцентни, и фонетични дублети.

Формите *дялба*, *дрямвам*, *невяста*, *Цвята* и т. н. са източнобългарски, а *делба*, *дремвам*, *невеста*, *Цвета* — западнобългарски. В бъдещите правописни речници тези форми би трябвало да се запазят като дублети, тъй като показват особености, характерни за източното и западното българско наречие.

III.3. Д у б л е т и, които отразяват д и а л е к т н и ф о н е т и ч н и закономерности:

<i>бѣхтане</i> и <i>бѣхтене</i> ,	<i>лопош</i> и <i>лопуш</i> ,
<i>вишна</i> и <i>вишня</i> ,	<i>либе</i> и <i>любе</i> ,
<i>джеб</i> и <i>джоб</i> ,	<i>обеца</i> и <i>обица</i> ,
<i>дошел</i> и <i>дошѣл</i> ,	<i>постелка</i> и <i>постилка</i> ,
<i>копа</i> и <i>купа</i> ,	<i>свърдел</i> и <i>свредел</i> ,
<i>копен</i> и <i>купен</i> ,	<i>чемшир</i> и <i>чимшир</i> .
<i>ластовичка</i> и <i>лястовичка</i> ,	

В РСБКЕ и БТР са дадени и двете форми — *чемшир* и *чимшир*. В Речника на чуждите думи е дадена само формата *чимшир* (от турски *şimsir*). Формата *чимшир* е по-употребявана, например анкетата даде следния резултат: *чимшир* (54), *чемшир* (6).

III.4. Д у б л е т и, създадени при изговора на т. нар. „е т и м о л о г и ч н о а“ след мека съгласна:

<i>венчая</i> и <i>венчѣя</i> ,	<i>закопчая</i> и <i>закопчѣя</i>
<i>еничар</i> и <i>яничар</i> ,	<i>развенчая</i> и <i>развенчѣя</i> .

От двойката *еничар* и *яничар* формата *еничар* е по-употребявана. Анкетата показва следния резултат: *еничар* (50), *яничар* (10).

III.5. Дублети, създадени при метатеза на *ѣ* в съчетание с *л* и *р*:

<i>бѣрз</i> и <i>брѣз</i> ,	<i>ѣѣрбѣла</i> и <i>ѣѣрѣбѣла</i> ,
<i>тѣрнен</i> и <i>трѣнен</i> ,	<i>ѣѣрѣбѣло</i> и <i>ѣѣрѣбѣло</i> .

III.6. Дублети, които са резултат на фонетично изравняване на неударени широки гласни с тесните им съответствия:

<i>краешник</i> и <i>краишник</i> ,	<i>прахоляк</i> и <i>прахуляк</i> ,
<i>манисто</i> и <i>мѣнисто</i> ,	<i>тинтява</i> и <i>тентява</i> .
<i>меродия</i> и <i>мерудия</i> ,	

Съществителното *мерудия* е от гръцки произход. В тълковните ни речници няма единство при написването на формите *мерудия* и *меродия*. В РСБКЕ е регистрирана формата *меродия*, а в БТР — *мерудия*. Резултатите от направената анкета са следните: *мерудия* (54) и *меродия* (6). Съществителното *мерудия* (с *у* в неударена позиция) е по-употребявано.

⁴⁰ Т. Б о я д ж и е в. Цит. съч., с. 47.

От двойката *прахуляк* и *прахоляк* в РСБКЕ и БТР е регистрирана само формата *прахуляк*. Анкетата също показва, че по-често употребяваната форма е *прахуляк* — *прахуляк* (57), *прахоляк* (3).

В РСБКЕ и БТР са дадени и двете форми — *тинтява* и *тентява*. Анкетата показва следния резултат: *тинтява* (49), *тентява* (11).

III.7. Дублети, възникнали в резултат на противопоставяне на съгласни по звучност — беззвучност:

<i>дантела</i> и <i>тантела</i> ,	<i>лимонада</i> и <i>лимоната</i> ,
<i>злъч</i> и <i>жлъч</i> ,	<i>спаружен</i> и <i>спарушен</i> ,
<i>злъчка</i> и <i>жлъчка</i> ,	<i>църква</i> и <i>черква</i> ,
<i>ламба</i> и <i>лампа</i> ,	<i>църксвен</i> и <i>черковен</i> .

Във формата *тантела* началното *т* е резултат на регресивна асимилация. Съществителното *дантела* е от френски произход (*dantelle*). Формата *дантела* е по-близка до произношението във френски език. В български тя се е наложила с по-голямата си употребимост.

От дублета *ламба* и *лампа* формата *ламба* е нецелесъобразна. Съществителното *ламба* е разговорно съответствие на книжовната форма *лампа* (вж. РСБКЕ и БТР).

В РСБКЕ са дадени и двете форми *лимонада* и *лимоната*, но не са представени като дублети. В БТР на първо място е отбелязано съществителното *лимонада* (ит.-фр.) и след него „*лимоната* (ит.-фр.) — Остар. Лимонада“. В РЧД⁴¹ е дадена само формата *лимонада*. Формата *лимоната* е остаряла, т. е. тя е нецелесъобразна.

III.8. Дублети, възникнали в резултат на противопоставяне на съгласни по звучност — беззвучност:

излюпя и *излупя*, *излюпвам* и *излупвам*.

III.9. Дублети, основаващи се на съотношение между наличие и липса на даден звук:

а) съгласен —

-к- *трънкосливка* и *тръносливка*

-т- *кистца* и *кисца*;

б) гласен —

-е- *вареница* и *варница*

-ъ- *златотъкан* и *златоткан*.

От двойката *варница* и *вареница* съществителното *вареница* не се употребява в съвременния български книжовен език. Анкетата показва следния резултат: *варница* (60), *вареница* (0).

III.10. Дублети, които са резултат на стремежа за опростяване на изговора на думи и форми:

<i>воин</i> и <i>войн</i> ,	<i>краешник</i> и <i>крайшник</i> ,
<i>воинственост</i> и <i>войнственост</i> ,	<i>краеъгълен</i> и <i>крайъгълен</i> ,
<i>воевода</i> и <i>войвода</i> ,	<i>настроявам</i> и <i>настройвам</i> ,
<i>джиро</i> и <i>жиро</i> ,	<i>мерджелее</i> и <i>мержелее</i> .

В РСБКЕ и БТР е дадена само думата *мержелее* от двойката *мерджелее* и *мержелее*. Анкетата даде следния резултат: *мерджелее* (0), *мержелее* (60).

III.11. Дублети, оформени под влияние на руския език:

<i>въплътя</i> и <i>въплотя</i> ,	<i>озлобление</i> и <i>озлобение</i> ,
<i>въплътен</i> и <i>въплотен</i> ,	<i>обезателно</i> и <i>обязателно</i> ,
<i>въплъщавам</i> и <i>въплотчавам</i> ,	<i>отред</i> и <i>отряд</i> ,
<i>десетък</i> и <i>десетък</i> ,	<i>отреден</i> и <i>отряден</i> ,
<i>обръщение</i> и <i>обращение</i> ,	<i>отъждествявам</i> и <i>отождествявам</i> ,

⁴¹ За удобство Речника на чуждите думи ще отбелязваме с РЧД.

учещ се и учащ се,
удивявам и удивлявам,

хазайка и хазяйка.

Формите с *о* са руски (*въплотя, отождествя*), а с *ъ* — побългарени (*въплътя, отъждествя*). В българския правопис са нецелесъобразни формите с *о*. Също така са нецелесъобразни и създадените под руско влияние форми *десятък, обязателен, обязателно, учащ се и хазайка*.

В РСБКЕ и БТР са посочени като книжовни формите *удивявам и удивлявам, обръщение и обращение, озлобление и озлобение, отред и отряд, отреден и отряден*.

III.12. Фонетични дублети, възникнали при изговора на чужди думи:

аслан и арслан,

серпентина и серпантина,

Белград и Бялград,

сюляш и сютлияш,

мармалад и мармелад,

фланела и фанела,

портфейл и портфел,

тамян и темян,

риторика и риторика,

чѐрен и чирѐн.

Л. Андрейчин⁴² смяташе, че е „крайно време“ да се отстрани формата *Белград*, тъй като тя не е нито българска книжовна, нито сърбохърватска. Според него „няма никакво сериозно основание да се предпочете у нас една наша диалектна форма за назоваване на чужда столица“. В случая обаче традицията има много важно значение. Смятаме, че вече не е възможно да се установи в българския език написване и произношение *Бялград*.

Формата *мармелад* от дублета *мармелад* и *мармалад* е по-близка до изговора на думата във френски език (фр. *marmelade* от испански). В тълковните ни речници са дадени и двете форми, в говорната и писмената практика също се срещат и двете форми. По наши лични впечатления формата *мармелад* се използва от по-прецизно, по-книжовно говорещите и пишещи хора. Затова може би оказва влияние и изговорната форма във френски език.

В РСБКЕ и БТР е посочена като книжовна формата *портфейл* (от фр. *portefeuille*), а формата *портфел* като разговорно съответствие на *портфейл*. Това означава, че формата *портфел* е нецелесъобразна.

От двойката *тамян* и *темян* (гр. *thymfane*) по-употребяваната форма е *тамян*. Анкетата показва следния резултат: *тамян* (60), *темян* (0).

От двойката *чѐрен* и *чирѐн* формата *чѐрен* е диалектна, т. е. нецелесъобразна. Също така е нецелесъобразна и разговорната форма *фланела* от двойката *фанела* и *фланела* (вж. РСБКЕ).

III.13. Дублети, които са резултат на изговорни колебания при начално графично възприемане на чужди думи:

баталион и батальон,

фасонка и фасунга,

медалион и медальон,

флексивен и флективен.

магнетофон и магнитофон,

Двойката *магнетофон* и *магнитофон* в БТР е дадена така: „магнетофон“ и няколко реда по-надолу „магнитофон и магнетофон“. Формата *магнитофон* се е появила у нас под руско влияние. В руските речници е отбелязана само тази форма. Съществителното *магнетофон* е от гръцки произход. В новогръцки език се изговаря с *и*. Според Й. Пенчев изговорът с *е* (магнетофон) идва от международната терминология, а изговорът с *и* (магнитофон) е повлиян и от изговора на съществителното *магнит*.⁴³ Във физическите науки обаче се говори нормално за *магнетизъм, магнетичен* и под. Направената анкета даде следния резултат: *магнетофон* (51), *магнитофон* (9).

⁴² Л. Андрейчин. „По-добре Бялград, а не Белград“. — В: На езиков пост. С., 1961, с. 246.

⁴³ Й. Пенчев. Магнетофон или магнитофон. — Бълг. език, 1963, кн. 6, с. 555—556.

Съществителното *батальон* от дублета *батальон* и *баталион* е от френски произход (*bataillon*). Думата *медальон* от двойката *медальон* и *медалион* също е от френски произход (*medaillon*). Ще посочим как са отразени тези съществителни в нашите речници. В РСБКЕ е дадена само формата *баталион*, а в БТР — *батальон*, в РЧД, 1970 г. — *батальон*, в РЧД — също *батальон*. В РСБКЕ и БТР е отбелязана само формата *медалион*. В РЧД — също *медалион*. Анкетата даде следните резултати: *батальон* (56), *баталион* (4), *медальон* (52), *медалион* (8). Формите *батальон* и *медальон* са по-употребими.

В БТР е посочено, че формата *фасунга* е книжовна, а *фасонка* — разговорна. Според К. Костов⁴⁴ и Ст. Василева⁴⁵ *фасунга* е по-правилната форма.

От двойката *флексивен* и *флективен* в РСБКЕ и БТР е дадена само формата *флексивен* (от лат. *flexilis*). Формата *флективен* се свързва и със съществителното *флексия*, т. е. те се образуват от един и същи корен. Нашите наблюдения показват, че формата *флексивен* е по-употребима.

III.14. Дублети, които са резултат на стар и нов изговор:

бастун и *бастон*,
двеста и *двесте*,
мебел, *мебели* и *мобили*.

Съществителното *бастун* от дублета *бастун* и *бастон* се е наложило като по-употребимо. Съществителното *бастон* се употребява със стилистична отсянка в художествената литература. В същност в Правописния речник неправилно са дадени като дублети *бастун* и *бастон*. Те са варианти, тъй като *бастун* е стилистично немаркирано съществително име, а *бастон* носи стилистична натовареност.

При двойката *двеста* и *двесте* според Л. Андрейчин⁴⁶ формата *двесте* е първоначална. Тя е характерна за източните говори, а *двеста* — за западните. Л. Андрейчин отбелязва, че в българските граматики дават най-често и двете форми, обикновено с известно предимство на *двесте*.

Според нас, тъй като формите *двесте* и *двеста* са характерни за източното и западното българско наречие, трябва да останат като дублет в бъдещите ни правописни речници.

Двойката *мебели* и *мобили* се употребява само в мн. ч. В БТР е регистрирана единствено формата *мебел*. В РСБКЕ, 1956 г., т. II, са дадени дублетните форми *мебел* и *мобил* с бележка, че се употребява обикновено формата за мн. ч. *мебели*. В РЧД е отбелязана само формата *мебел*. Формата *мобили* е неупотребима в съвременния ни език. Това показват както нашите наблюдения, така и проведената анкета, която даде следния резултат: *мебели* (60), *мобили* (0).

III.15. Дублети, които са резултат на отклонения от морфологични и исторически обусловени редувания:

вземам и *взимам*,
превземам и *превзимам*,
препускам и *препуцам*.

III.16. Глаголите *снемам* и *снимам* са дадени като дублетни в Правописния речник. Те обаче не са дублетни форми, тъй като са се диференцирали по значение. Глаголът *снемам* се употребява в значение на „свалям, отстранявам нещо от себе си или от някого, отстранявам от служба, пост, длъжност“. Глаголът *снимам* се употребява в значение на „правя снимки, фотографирам“.

⁴⁴ К. Костов. *Фасунга и фасонка*. — Бълг. език, 1963, кн. 1, с. 61—63.

⁴⁵ Ст. Василева. *За формите фасонка и фасунга*. — Бълг. език, 1974, кн. 2, с. 196—197.

⁴⁶ Л. Андрейчин. *Формите двесте и двеста*. — Бълг. език, кн. 1, с. 510—511.

IV. СЛОВООБРАЗОВАТЕЛНИ ДУБЛЕТИ

Словообразователните дублети са тези двойки (тройки или повече) думи, които имат синонимни афикси (археологичен и археоложки) или кратка и разширена форма (уран и ураний, петнайсетгодишен и петнадесетгодишен) и т. н. Словообразователните дублети се делят на следните групи:

IV.1. Словообразователни дублети — съществителни:

арфонист и арфист,	поетка и поетеса,
арфонистка и арфистка,	прелюбодействие и прелюбодейство,
бабаит и бабаитин,	розсварна и розсварница,
мундиц и мундицук,	тиранин и тиран,
немкия и немка,	швед и шведец,
	шурей и шуря.

Съставът на съществителните *арфонист* и *арфонистка*⁴⁷ не е ясен. Съществителните *арфист*, *арфистка* имат същия словообразователен модел, както *акордеонист*, *виолончелист*, *пианист* (корен *арф* + *-ист*, основа *тромпет* + *-ист*) и т. н.

Известно е, че със суфикс *-ин* се образуват имена според националната принадлежност (*българин*, *англичанин*) и според произхода на лицето по населено място (*селянин*, *перничанин*). Някои имена от чужд произход, които се употребяват главно в разговорната реч, също се образуват със суфикс *-ин*, например *бакалин* (тур. *bakal*), *касапин* (тур. *kasap*). Случаят с *бабаит* и *бабаитин* е аналогичен, тъй като съществителното *бабаитин* от двойката *бабаит* и *бабаитин* има разговорен характер.

От съществителните *офицер* и *адвокат* също се образуват разговорни форми със суфикс *-ин* — *офицерин*, *адвокатин*, но те се употребяват със стилистична отсянка. Формата *партизанин* (във фр. *partisan*) обаче има нормативен характер.

От двойката *тиранин* и *тиран* формата *тиран* е почти неупотребима в езика ни. Анкетата показва следния резултат: *тиранин* (56), *тиран* (1), *тиранин* и *тиран* (и двете форми) (2). Един от анкетиранияте езиковеди прави семантична разлика между *тиранин* и *тиран*. Според него *тиран* е римски владетел, а *тиранин* — жесток владетел, който си служи с насилие и произвол.

Смятаме, че съществителното *тиран* може да се употребява със стилистична отсянка и трябва да се даде в словника на Правописния речник, но съвременната книжовна норма не допуска дублета *тиранин* и *тиран*.

От дублетите *мунд* и *мундицук* и *швед* и *шведец* формите *мунд* и *шведец* са вече неупотребими, съвременните носители на българския книжовен език си служат само с формите *мундицук* и *швед*.

От двойките *немкия* и *немка* и *поетеса* и *поетка* в съвременния български книжовен език се употребяват формите *немкия* и *поетеса*. В Архива на Института за български език намерените примери за употребата на съществителното *поетка* показват, че то се среща у по-стари автори, например у Ив. Шишманов, Б. Шивачев и др. Формата *поетка* е образувана от съществителното *поет* и суфикса за ж. р. *-ка* на българска почва, а съществителното *поетеса* е заето като цяло, както и редица други съществителни от чужд произход със суфикс *-еса* — *принцеса*, *стюардеса* и т. н. Формата *немка* е руска. Тя не е регистрирана в РСБКЕ и БТР.

⁴⁷ М. Чоролеева. Арфист, арфистка или арфонист, арфонистка. — Бълг. език, 1972, кн. 1—2, с. 119—120.

От дублета *розоварна* и *розоварница* формата *розоварница* е рядко употребима. Анкетата даде следния резултат: *розоварна* (55), *розоварница* (3), и двете форми — *розоварна* и *розоварница* (2). Един от анкетиранияте езиковеди предложи към двойката *розоварна* и *розоварница* да се добави и *розоварня*. Направената справка в Архива на Института за български език ни даде единствен пример за употреба на съществителното *розоварница* у Чудомир. Съществителното *розоварница* е образувано по модел на *пекарница*, *хлебарница*, *бръснарница*, *млекарница*, *сладкарница* и др. под. Този словообразователен модел е жив в българския език и двойката *розоварна* и *розоварница* трябва да се запази. Не смятаме, че е потребно обаче добавяне на формата *розоварня*, защото затвърдяването при *розоварня* е минал етап.

От двойката *шурей* и *шуря* формата *шуря* е диалектна, т. е. нецелесъобразна.

IV.2. Словообразователни дублети — прилагателни:

Между словообразователните дублети в Правописния речник броят на дублетите-прилагателни е най-голям. Словообразователните дублети-прилагателни се делят на следните групи:

а. Словообразователни дублети-прилагателни със суфикси *-ен* и *-ичен*: *порнографен* и *порнографичен*

Вече отбелязахме, че дублетите могат да бъдат не само двойки, но и тройки и четворки думи. Двойката *порнографен* и *порнографичен* може да се развие така: *порнографен*, *порнографски*, *порнографичен* и *порнографически*. Прилагателните *порнографен* и *порнографски* са с български суфикси, поради което ги поставяме на първо място.

б. Словообразователни дублети-прилагателни със суфикси *-ичен* и *-ически*.

Прилагателните със суфикси *-ичен* и *-ически* са главно от чужд произход. Те се установяват в български език по време на Възраждането чрез посредничеството на руски език.

Въпросът за употребата на прилагателните със суфикси *-ичен* и *-ически* е разглеждан от мнозина автори.⁴⁸

През време на Възраждането започва постепенното оформяне на прилагателните със суфикс *-ичен* като качествени и на прилагателните със суфикс *-ически* като относителни. Продуктивността на прилагателните със суфикс *-ически* в развитието на българския книжовен език постепенно намалява. Така например К. Ничева⁴⁹ прави интересни наблюдения върху ограничаването на употребата на прилагателните със суфикс *-ически* в различни издания на романа „Под игото“. Авторката отбелязва, че прилагателните *атмосферичен*, *ироничен*, *егоистичен*, *идиличен*, *кабалистичен*, *меланхоличен*, *прозаичен* от IV издание на романа в предишните издания са употребявани със суфикс *-ически*. Направената от нас проверка показва, че Ив. Вазов сам е наанасял поправките върху първите четири издания на романа „Под игото“. Освен намаляване на формите със суфикс *-ически* в четвъртото издание на романа са много по-малко и използваните от писателя русизми.

⁴⁸ Т. Павлов. Към въпроса за правилност на нашия език. Марксистка, марксистична, марксистическа. — Отечествен фронт, бр. 3034, 1954; Л. Андрейчин. Оптимистична или оптимистическа трагедия. — В: На езиков пост, 1961, с. 277—278, и Уния-верситетът има „академически“, а не „академичен“ съвет. — Езикови тревоги, 1973, с. 176; К. Попов. Съвременна употреба на прилагателните на *-ичен* и *-ически*. — Език и литература, 1962, кн. 4, с. 273—282; М. Георгиева. Прилагателни на *-ичен* и *-ически* в развитието на съвременния български литературен език. — Бълг. език, 1962, кн. 4, с. 273—282.

⁴⁹ К. Ничева. Редакционна промяна в „Под игото“. — Изв. Инст. за бълг. ез., 1954, т. V, с. 332—349.

В езика ни постепенно се установява по-краткият суфикс *-ичен* вместо *-ически*. Успоредно със суфикса *-ичен* се употребяват и суфиксите *-ски* (*-жки*, *-шки*). Според К. Попов⁵⁰ „Дублетната употреба на прилагателните на *-ичен* и *-ически* характеризира определен момент от развитието на нашия книжовен език. Очевидно още не е настъпило време да бъде подчинена тя на строга нормативност било в полза на *-ичен*, било в полза на *-ически*. Абсолютно необходимо е обаче да се различават по смисъл прилагателните, при които смисловата и стилистическа диференциация е завършен процес и следователно грубото им смесване опoшлява езиковата практика и книжовния стил.“

Както вече отбелязахме, прилагателните, образувани със суфикс *-ичен*, се възприемат като качествени, а прилагателните, образувани със суфикс *-ически* — като относителни. Прилагателните със суфикси *-ичен* и *-ически* се образуват от една основа — *граматичен* и *граматически*, *физиологичен* и *физиологически* и т. н.

Някои двойки прилагателни се различават семантично, напр. *естетичен* и *естетически* (*естетичен вид* и *естетическо възпитание*), *дипломатичен* и *дипломатически* (*дипломатични постъпки* и *дипломатически отношения*). В посочените по-горе примери прилагателните *естетичен* и *дипломатичен* са качествени, а *естетически* и *дипломатически* — относителни.

Има много случаи, при които няма семантична разлика между прилагателните на *-ичен* и *-ически*, напр. *епидемиологичен институт* и *епидемиологически институт*, *морфологичен строеж* и *морфологически строеж*. В тези и подобни случаи се препоръчва употребата на прилагателните с по-краткия суфикс *-ичен*.

В Правописния речник прилагателните със суфикси *-ичен* и *-ически* са дадени като дублети без оглед на наличието или отсъствието на семантична разлика, а, както вече се изтъкна, дублети не могат да бъдат тези думи, които не са равнозначни в семантично отношение. Като имаме пред вид това обстоятелство, трябва да отбележим, че:

— Не са дублети в Правописния речник тези прилагателни със суфикси *-ичен* и *-ически*, при които има семантична разлика.

— Дублети са в Правописния речник тези прилагателни със суфикси *-ичен* и *-ически*, при които няма или не се долавя семантична разлика.

За да установим наличието или отсъствието на семантични разлики, ние разгледахме и изследвахме съчетаемостта между въпросните прилагателни със съответни съществителни. В резултат на направените изследвания като дублети в Правописния речник смятаме, че трябва да останат следните прилагателни със суфикси *-ичен* и *-ически*, тъй като са семантично равнозначни:

<i>анархичен</i> и <i>анархически</i>	<i>епичен</i> и <i>епически</i>
<i>анктарктичен</i> и <i>антарктически</i>	<i>епидемиологичен</i> и <i>епидемиологически</i>
<i>антагонистичен</i> и <i>антагонистически</i>	
<i>аритметичен</i> и <i>аритметически</i>	<i>еретичен</i> и <i>еретически</i>
<i>арктичен</i> и <i>арктически</i>	<i>идеологичен</i> и <i>идеологически</i>
<i>алгебричен</i> и <i>алгебрически</i>	<i>империалистичен</i> и <i>империалистически</i>
<i>алегоричен</i> и <i>алегорически</i>	
<i>анатомичен</i> и <i>анатомически</i>	<i>ироничен</i> и <i>иронически</i>
<i>аналогичен</i> и <i>аналогически</i>	<i>кибернетичен</i> и <i>кибернетически</i>
<i>аналитичен</i> и <i>аналитически</i>	
<i>алхимичен</i> и <i>алхимически</i>	<i>клиничен</i> и <i>клинически</i>

⁵⁰ К. Попов. Цит. съч., с. 59—60.

астрономичен и астрономически
 астрологичен и астрологически
 алтруистичен и алтруистически
 атеистичен и атеистически
 аскетичен и аскетически
 геодезичен и геодезически
 генетичен и генетически
 геометричен и геометрически
 граматичен и граматически
 демоничен и демонически
 демократичен и демократически

дидактичен и дидактически
 диалектичен и диалектически
 етимологичен и етимологически
 етичен и етически
 методологичен и методологически
 микробиологичен и микробиологически
 минералогичен и минералогически
 митичен и митически
 монографичен и монографически
 морфологичен и морфологически
 неорганичен и неорганически
 органичен и органически
 периодичен и периодически
 платоничен и платонически
 прагматичен и прагматически
 психологичен и психологически
 реалистичен и реалистически
 силабо-тоничен и силабо-тонически
 систематичен и систематически
 симфоничен и симфонически
 стилистичен и стилистически
 стратегичен и стратегически
 схоластичен и схоластически
 сценичен и сценически

климатичен и климатически
 километричен и километрически

коничен и конически
 космичен и космически
 лингвистичен и лингвистически

летаргичен и летаргически
 логичен и логически
 магичен и магически
 материалистичен и материалистически

металичен и металически
 метафизичен и метафизически
 метеорологичен и метеорологически
 телеграфичен и телеграфически

теоретичен и теоретически
 терористичен и терористически

терапевтичен и терапевтически

теологичен и теологически
 фактичен и фактически
 физиологичен и физиологически

фонетичен и фонетически
 хирургичен и хирургически
 хроничен и хронически
 хронологичен и хронологически

шовинистичен и шовинистически

В съвременния български език е налице тенденция за ограничаване на употребата на суфикса *-ически* в полза на *-ичен* и *-ски* (*-жки*, *-ики*).

в. Словообразователни дублети-прилагателни със суфикси *-ически* и *-ичен*:

автоматически и автоматичен,
 критически и критичен,

магнетически и магнетичен,
 психически и психичен.

г. Словообразователни дублети-прилагателни със суфикси *-ичен* и *-ски* (*-жки*, *-ики*):

антропологичен и антроположки,
 археологичен и археоложки,
 бakteорологичен и бakteороложки.

геологичен и геоложки,
 етнографичен и етнографски.

д. Словообразователни дублети-прилагателни със суфикс *-ски/-ен*:
 факултетски и факултетен.

е. Словообразователни дублети-прилагателни със суфикси *-ски* (*-жки*, *-ики*) и *-ически*:

държавнишки и държавнически, калиграфски и калиграфически,
заповеднишки и заповеднически, крояшки и кроячески.

В Правописния речник е дадена само формата *мъченически*. В РСБКЕ и БТР има и форма *мъченишки*. Между *мъченишки* и *мъченически* няма семантична и стилистична разлика, което дава възможност да се оформи двойката *мъченически* и *мъченишки*.

з. Словообразователни дублети-прилагателни със суфикси *-ен/-ов*, *-ев*:
кладенчев и *кладенчов*, *фасулен* и *фасулев*,
оризен и *оризов*, *шоколаден* и *шоколадов*.

Относителните прилагателни, които показват веществен произход, се образуват със суфикси *-ен* (*-ов*, *-ев*). Тези прилагателни се образуват главно от имена на плодове, растения, дървета. Суфиксите *-ен* и *-ов* (*-ев*), мотивиращи относителни прилагателни за веществен произход, са синонимни.

и. Словообразователни дублети-прилагателни със суфикси *-ов/-ови*:
гнездов и *гнездови*.

Формата *гнездови*, както вече отбелязахме, е русизъм, т. е. тя е нецелесъобразна.

й. Словообразователни дублети — сложни прилагателни:

В Правописния речник на българския книжовен език са представени дублети-сложни прилагателни от типа на:

двадесетгодишен и *двайсетгодишен*,
двадесетопръстен и *двайсетопръстен*,
петнадесетгодишен и *петнайсетгодишен*.

Тези двойки трябва да се запазят в българския правопис, тъй като в книжовния ни език кратките числителни от типа на *двайсет*, *петнайсет*, които са първи съставки на сложните прилагателни *двайсетгодишен* и *петнайсетдневен*, са равноправни теоретически⁶¹ с несъкратените форми *двадесет*, *петнадесет*.

к. Словообразователни дублети-прилагателни във формата за ж. р.:
бетонен, *бетонна* и *бетонена*, *рибен*, *рибена* и *рибна*,
оловен, *оловена* и *оловна*, *чаен*, *чаена* и *чайна*,
пшеничен, *пшеничена* и *пшенична*,

Ст. Стоянов⁶² отбелязва, че при прилагателните, образувани със суфикс *-ен* (от стб. *ънь*), прибавена след съгласна, съществува редуване (е) : нула, напр. *воден* — *водна*, *бавен* — *бавна*. Ако пред суфикса *-ен* има съгласна + сонорна или гласна *е*, суфиксното *е* не изпада и следователно редуване (е) : нула във формите на такова прилагателно не съществува, напр. *мострен* — *мострена*.

По аналогия на такива прилагателни и поради стремежа изобщо да се избягват труднопроизносими групи от съгласни след изпускането на суфиксното *е*, във формите и на други прилагателни имена не се наблюдава редуване (е) : нула. Така се създават дублети от типа на *бетонен*, *бетонена* и *бетонна*, *оловен* — *оловена* и *оловна* и др. под.

IV.3. Словообразователни дублети-глаголи.

а. Глаголи със суфикс *-ува/-ва*:
ползувам и *ползвам*, *използувам* и *използвам*.

Някои глаголи, образувани от имена, не получават ударение върху суфикса *-ува*. В тези случаи се създават дублети-глаголи със суфикс *-ува/-ва*.

б. Глаголи със суфикс *-ирам/-увам*:
акцентирам и *акцентувам*, *боксирам* и *боксувам*.

⁶¹ Л. Андрейчин. Правилни форми на някои числителни имена. — В: Езикови тревоги, С., 1973, с. 110—111.

⁶² Ст. Стоянов. Граматика на българския език. С., 1977, с. 114.

в. Глаголи със суфикс *-avam/-явам*:
посвещавам и *посветявам*.

г. Глаголи със суфикс *-явам/-ам*:
оплодявам и *оплождам*.

Съгласните *т* и *д* пред наставката *-ям*, а понякога и пред *-явам*, се заменят с *щ*, *жд*. По този начин се създават глаголи-дублети от типа на представените в тази група.

д. Глаголи със суфикс *-avam/-вам*:
натъжвам и *натъжвам*,
отрдишвам и *отрошвам*,
очовечавам и *очовечвам*.

е. Глаголи със суфикс *-вам/-ям*:
изпулвам и *изпулям*.

ж. Глаголи със суфикс *-ям/-ам*:
разпарям и *разпарвам*.

з. Глаголи със суфикс *-avam/-увам*:
споменавам и *споменувам*.

При образуване на глаголи от несв. вид от глаголи от свършен вид със синонимните суфикси *-ам*, *-ям*, *-avam*, *-явам* се създават глаголи-дублети от типа на посочените в т. в, г, д, е, ж, з.

Глаголите *споменавам* и *споменувам* са семантично равнозначни само в едно от значенията на глагола *споменувам* (вж. РСБКЕ: „... 3. остар. Споменавам. Поменавам). Формата *споменувам* (в третото си значение) е остаряла, т. е. тя е нецелесъобразна.

Ю. С. Маслов⁵³ смята, че формата за св. в. и образуваните от тях с помощта на имперфективизиращи наставки вторични несвършени глаголи са форми на един глагол. Според К. Иванова⁵⁴ „Наблюденията над съотношенията между свършените глаголи и произведените от тях вторични несвършени говорят в полза на тезата, че тук се касае за формообразуване, а не за словообразуване“. Твърде вероятно е това схващане да се наложи постепенно. Ние се придържаме към по-традиционни позиции и разглеждаме образуването на глаголите от несв. вид от глаголи от св. в. на равнището на словообразуването, а не на формообразуването.

и. Глаголи-дублети, получени в резултат на префиксално словообразуване:

оагна и *обагна*,
подтисна и *потисна*,
подтискам и *потискам*.

IV.4. Словообразователни дублети-числителни имена:
двадесет и *двайсет*, *тридесети* и *трийсети*,
единадесет и *единайсет*, *шестдесет* и *шейсет*.

Тези числителни имат сложен строеж. В говорната практика, както и в графиката те са равноправни. Известно е, че в говорната практика съкратените форми (*единайсет*, *шейсет* и т. н.) се употребяват много по-често в сравнение с несъкратените.

IV.5. Словообразователни дублети-наречия:

а. Наречия, образувани от съществителни имена:
нощем и *нощя*,
насън и *насъне*.

⁵³ Ю. С. Маслов. Значение данных болгарского языка для общей теории славянского глагольного вида. — В: Славянское языкознание. М., 1963, с. 197—229.

⁵⁴ К. Иванова. Развой на употребата на вторичните несвършени глаголи в новобългарския книжовен език. — Изв. Инст. за бълг. език, 1967, т. XV, с. 92.

От двойката *нощем* и *нощя* формата *нощя* е диалектна разновидност на *нощем*.

б. Наречия, образувани от прилагателни имена:
урбулешката и *урбулешки*.

в. Наречия, образувани от числителни имена:
първо и *първом*.

Формата *първом* е народна, т. е. тя е нецелесъобразна.

г. Наречия, образувани от глаголи:
вървешком и *вървешката*,
лежешком и *лежешката*,
мижешком и *мижешката*.

В Правописния речник не са представени като дублети наречията *дремешком*, *дремешката*, *пълзешком*, *пълзешката*, *седешком*, *седешката*, *търчешком* и *търчешката*, между които няма семантична и стилистична разлика (вж. РСБКЕ и БТР).

д. Местоименни наречия:
доде, *додето* и *догде*, *догдето*, *отгдето* и *отдето*,
нейде и *негде*, *отде* и *отгде*,
никога и *никогаш*, *откак* и *откакто*.

В РСБКЕ наречията *нейде* и *негде* са обяснени с *някъде*, което означава, че те са равнозначни в семантично отношение.

От дублета *никога* и *никогаш* формата *никогаш* е народна, т. е. нецелесъобразна.

Формите *доде*, *додето* и *догде*, *догдето* са разговорни съответствия на *докъде* и *докъдето*.

е. Сложни наречия
Те са образувани от предлог и просто наречие, например:
донигде и *донийде*, *науст* и *наизуст*,
излеко и *излека*, *оттук* и *оттука*.

Формата *донийде* е народно съответствие на *донигде* и *доникъде*.

От двойките *науст* и *наизуст* и *излеко* и *излека* формите *науст* и *излека* са народни съответствия на книжовните форми *наизуст* и *излеко*.

V. МОРФОЛОГИЧНИ ДУБЛЕТИ

Морфологични дублети са двойки словоформи, които са еднакви по значение, но се различават по някои граматични форми — за лице, род и число. Морфологичните дублети се делят на следните групи:

V.1. Морфологични дублети-съществителни

а. Морфологични дублети-съществителни по отношение на категорията род:

<i>анализ</i> и <i>анализа</i> ,	<i>нафт</i> и <i>нафта</i> ,
<i>апотеоз</i> и <i>апотеоза</i> ,	<i>обмяна</i> и <i>обмен</i> ,
<i>генеза</i> и <i>генезис</i> ,	<i>отпуск</i> и <i>отпуска</i> ,
<i>гной</i> , <i>гноят</i> и <i>гноята</i> ,	<i>прах</i> , <i>прахът</i> и <i>прахта</i> ,
<i>диплома</i> и <i>диплом</i> ,	<i>пристан</i> , <i>пристанът</i> и <i>пристанта</i> ,
<i>маншет</i> и <i>маншета</i> ,	<i>сгурия</i> и <i>сгур</i> ,
<i>маза</i> и <i>мазе</i> ,	<i>смрад</i> , <i>смрадът</i> и <i>смрадта</i> ,
<i>мешина</i> и <i>мешин</i> ,	<i>флот</i> и <i>флота</i> ,
	<i>чукар</i> и <i>чукара</i> .

Морфологичните дублети по отношение на категорията род са от м. и ж. р. с изключение на *маза* и *мазе*. В тълковните речници на българския

книжовен език са отразени различно — в някои случаи е представена само една от формите, а в други са дадени като дублети.

При гръцките по произход съществителни-дублети като: *анализ* и *анализа*, *генеза* и *генезис*, *апотеоз* и *апотеоза*, *синтез* и *синтеза*, по-употребяваната е формата за м. р. Анкетата даде следните резултати: *анализ* (56), *анализа* (3), *анализ* и *анализа* (и двете) (1), *апотеоз* (57), *апотеоза* (2), *апотеоз* и *апотеоза* (и двете) (1), *генезис* (58), *генеза* (2), *синтез* (58), *синтеза* (2).

Както анкетата, така и нашите наблюдения показват, че формите за м. р. са по-употребявани. Формите за ж. р. обаче не трябва да се отстраняват от Правописния речник поради следните причини: от съществителните *генеза* и *синтеза* са образувани сложни съществителни с терминологична употреба като: *автогенеза*, *фотосинтеза* и под. По аналогия на *генеза* и *синтеза* в правописа трябва да се запазят *анализа* и *апотеоза*, независимо от това, че са рядко употребими.

В РСБКЕ и БТР съществителните *маза* и *мазе* не са представени като дублети, но речниковите статии показват тяхната семантична равнозначност и стилистична неутралност. Това ни дава основание да отбележим, че те съвсем правилно са дадени като дублети в Правописния речник. Двойката *чукар* и *чукара* също трябва да се запази в Правописния речник. В РСБКЕ и БТР тези съществителни също са дадени като дублети. РСБКЕ посочва и *флот* и *флота* като дублети. Дублетът *флот* и *флота* трябва да се запази и в бъдещите правописни речници.

За дублетната форма *диплом* и *диплома* някои от анкетиранияте езиковеди изразиха схващане, че формата за ж. р. *диплома* е разговорна, а формата за мъжки род *диплом* има терминологична употреба. Един от тях прави семантично разграничение между *диплома* и *диплом*, а именно: *диплома* — документ за завършено образование, а *диплом* — документ за отличие в областта на изкуството, науките, труда и спорта. Анкетата даде следния резултат: *диплома* (51), *диплом* (5), *диплом* и *диплома* (4). Формата *диплом* се установява в българския език под влияние на руски език. Съществителното *диплома* е от гръцки произход (*diplōma*). Формата за ж. р. *диплома* е по-близка до произношението в гръцки език.

Дублетите *маншет* и *маншета* са дадени в РСБКЕ, а в БТР е дадена само формата *маншет* (с *ж*, а не с *ш*). По-близка до произношението във френски език е *маншет*.

От дублетите *нафт* и *нафта* по-разпространена е формата за ж. р. *нафта*. Анкетата показва следния резултат: *нафта* (57), *нафт* (1), *нафт* и *нафта* (2).

От двойката *пристан*, *пристанът* и *пристанта* формата за ж. р. е рядко употребима. Анкетата даде следния резултат: *пристанът* (55), *пристанта* (3), *пристанът* и *пристанта* (2).

От дублетите *смрад*, *смрадът* и *смрадта* формата за м. р. *смрадът* е рядко употребима. Анкетата показва следния резултат: *смрадта* (55), *смрадът* (5).

Формата за м. р. *гноят* от двойката *гной*, *гноят* и *гнойта* също е рядко употребима. Анкетата показва следния резултат: *гнойта* (56), *гноят* (4).

Интересни резултати даде анкетата за употребата на дублетите *прах*, *прахът* и *прахта*. Някои от анкетиранияте правят семантична разлика между *прахът* (лекарство и прах за пране) и *прахта* (много дребни и сухи частици от пръст, въглища и др.). Други анкетирани употребяват *прах*, *прахта* (за пране) и *праха* (лекарство и уличен прах). В езика ни все още няма семантична диференциация между *прах* (*праха*) и *прах* (*прахта*). Дубле

тите прах, *прахът* и *прахта* трябва да се запазят в българския правопис на този етап от развитието на езика ни.

От дублетните форми *отпуск* и *отпуска* съществителното *отпуска* е разговорно съответствие на книжовната форма *отпуск* (вж. РСБКЕ).

Между съществителните *обмен* и *обмяна* е налице терминологична диференциация. Според РСБКЕ *обмен* означава „икономическа размяна на продукти на труда върху основата на взаимно съгласие“. Търговски обмен“, *обмяна* — „даване на нещо и получаване на друго, обикновено равноценно, размяна“. Съществителното *обмяна* има и преносно значение, а именно „обмяна на мисли, обмяна на опит“. В биологията терминът *обмяна на веществата* означава „съвкупност от процеси, които стават в организма при приемане на храна“.

Посочената диференциация в значенията на съществителните *обмен* и *обмяна* показва, че те в същност не са дублети и неправилно са дадени като дублети в Правописния речник.

От двойката *сгурия* и *сгур* съществителното *сгур* е областна дума — съответствие на книжовната форма *сгурия* (вж. БТР).

При двойката *мешин* и *мешина* съществува семантична разлика, а именно: *мешин* — „щавена овча кожа за леки обувки; подплата за обувки и др.“ (БТР) и *мешина* — „корем, мях“ (БТР). Поради наличното на семантична разлика между посочените съществителни, дублетна форма при тях обективно не съществува.

б. Морфологични дублети-съществителни имена по отношение на образуване на мн. ч.:

знак, знакове и знаци,
колело, колела и колелета,
овца, овце и овци,
рамо, рамене и рамена,

рог, рогове и рога,
свиня, свине и свини,
сноб, сноби и снобове,
фриз, фризове и фризи.

Известно е, че едносричните съществителни имена от м. р. образуват формите си за мн. ч. с окончание *-ове*. Само малка група съществителни от м. р. образува мн. ч. с окончания *-и* и *-е*. Някои съществителни, като *звук, знак, сноб* и под., имат дублетни форми за мн. ч., например *звукове* и *звуци, знакове* и *знаци, клонове* и *клони* и т. н.

Формите на *-и* са по-стари.

Някои съществителни, като *ножици* и *ясли*, са имали само мн. ч. и допълнително са развили форма за ед. ч. — *ножица* и *ясла*.

В Правописния речник съществителните *панталони* (мн. ч.) и *панталон* (ед. ч.) са дадени като дублетни форми. Съществителното *панталони* има по-голяма употребимост от *панталон*. Тези съществителни обаче и занапред трябва да останат като дублетни форми в българския правопис, защото и двете форми са книжовни.

В Правописния речник неправилно са представени като дублетни форми за мн. ч. съществителните *щати* и *щатове*. Според РСБКЕ съществителното *щат* означава „разпределение по брой и по категория на служебните места в едно ведомство“. От съществителното *щат* в посоченото значение формата за мн. ч. е *щатове*.

От съществителното *щат* в значение на „административна териториална единица в САЩ и другаде“ (РСБКЕ) формата за мн. ч. е *щати*. Съществителните *щат, щатове* и *щати* неправилно са представени като дублети в Правописния речник.

В.2. Морфологични дублети-прилагателни по отношение на категорията род:

кокошо и *кokoше,*

овчо и *овче,*

Според Ст. Стоянов⁵⁵ прилагателните, които имат само разширени основни форми и пред разширението и стои съгласна (ж), (ч), (ш), образуват дублетни форми за среден род с -о и с -е: *овче* и *овче* и др. под.⁵⁶

V.3. Морфологични дублети-глаголи

В българския книжовен език от всеки глагол от свършен вид е възможно да се образува глагол от несвършен вид чрез прибавяне на някои от следните наставки: -ам, -ям, -вам, -авам, например *оформя* — *оформям* и *оформявам*, *подменя* — *подменям* и *подменявам* и т. н.

В Правописния речник се срещат дублети-глаголи по отношение образуването на минало несвършено време, например:

<i>венчех</i> и <i>венчаех</i> ,	<i>поях</i> и <i>поех</i> ,
<i>дрънчах</i> и <i>дрънчех</i> ,	<i>сушах</i> и <i>суших</i> .
<i>душах</i> и <i>душих</i> ,	

Според Ст. Стоянов⁵⁷ глаголите от II спрежение с краесловно ударение в сегашно време, пред основната наставка на които стои (ж), (ч), (ш) или гласен звук, като *лежа*, *стърча*, *стоя* и др., имат дублетни форми за минало несвършено време, завършващи на -ах и -ех. Формите на -ех са по-живи и по-употребими. В Правописния речник има много примери за несв. глаголи-дублети, завършващи на -ах и -ех. Според М. Москов⁵⁸ в Правописния речник не са представени всички съществуващи в българския език дублети-глаголи от несвършен вид. На различно мнение е обаче К. Иванова,⁵⁹ според която Правописният речник отразява „тенденцията към намаляване на дублетните форми“, поради което не е потребно включването на всички съществуващи в езика дублети-глаголи от несвършен вид в нашите правописни речници. Авторката посочва, че една голяма група дублети от РСБКЕ, 130 на брой изобщо не фигурират в Правописния речник, но това са случаи, когато и двата глагола не са стилистично неутрални, като *докопавам* и *докопвам*, *затирвам* и *затирам* и др. Ограничаването на дублетите в Правописния речник се дължи на тенденцията, която все повече се установява в езика ни, а именно: налагане на наставката -ва и ограничаване на -я.

VI. ЛЕКСИКАЛНИ ДУБЛЕТИ

Лексикални дублети са пълните, т. е. абсолютните синоними.

В Правописния речник са дадени като лексикални дублети Света гора (Атон). Съществителните *тролей* и *тролейбус*, които също са лексикални дублети, са дадени едно под друго в словника в следния ред:

тролей,
тролейбус.

Тъй като тези съществителни са лексикални дублети, би трябвало да се дадат така: *тролейбус* (*тролей*).

В Правописния речник е намерено добро решение за представяне на лексикалните дублети, а именно: една от думите, принадлежащи към лексикал-

⁵⁵ Ст. Стоянов. Граматика на българския книжовен език. С., 1966, с. 247.

⁵⁶ Ст. Стоянов. Цит. съч., с. 357.

⁵⁷ М. Москов. Дублетни глаголни форми от несвършен вид — Бълг. език, 1962, кн. 5, с. 413—417.

⁵⁸ К. Иванова. Развой на употребата на вторичните несвършени глаголи в новобългарския книжовен език. — Изв. Инст. бълг. език, 1967, т. XV, с. 86—90.

⁵⁹ Вж. А. Станчева. „Овчо“, „бившо“ или „овче“, „бивше“? — Бълг. език, 1962, кн. 1—2, с. 130.

ния дублет, се поставя в скоби. В скоби трябва да се поставя според нас по-рядко употребяваната дума, както е и в случая — *Света гора (Атон)*.

В терминологичната лексика често се срещат лексикални дублети. При тях една от думите е българска, а другата принадлежи към чуждата лексика, например: *езикознание* и *лингвистика*, *двуезичие* и *билингвизъм*, *водолечение* и *хидротерапия* и т. н.

Всички съществуващи в езика лексикални дублети не могат да се представят в Правописния речник, защото това би означавало да се обединят в двойки всички пълни синоними.

VII. СЪВРЕМЕННИ ДУБЛЕТИ И ВАРИАНТИ

В процеса на езиковото развитие едни от дублетите отпадат, други се създават, а някои придобиват стилистична натовареност и се превръщат във варианти. Така например съществителните *мунд* и *мундищук*, дадени в Правописния речник като дублети, в съвременния български книжовен език не са дублети. От двете форми се е наложила с по-голямата си употребимост *мундищук*. Някогашните дублети *бастун* и *бастон* са се превърнали във варианти, тъй като съществителното *бастон* е придобило стилистична оцветеност и т. н. Ясно е, че динамиката на езиковото развитие се отразява и върху състоянието на дублетите. На всеки етап от езиковото развитие книжовната норма утвърждава или отхвърля определени дублети. В този смисъл употребяваме термините *съвременни дублети* и *съвременни варианти*, т. е. тези дублети и варианти, които са елементи на съвременната книжовна норма.

От изложението стана ясно, че представянето на дублетите в сегашния Правописен речник на българския книжовен език се нуждае от известни корекции в духа на съвременната книжовна норма. Ето какво имаме пред вид.

1. В Правописния речник някои от представените двойки думи не са дублети, защото между тях е настъпила семантична диференциация, поради която при тях дублетността обективно не съществува. Това са следните случаи:

бръва и *бравд*,
дйпленица и *дипленйца*,
кйтре и *кутрё*,
мешин и *мешина*,
обмен и *обмяна*,

пастир и *пастйр*,
пастирски и *пастйрски*,
снемам и *снимам*,
щат, *щати* и *щатове*.

Тези съществителни, прилагателни и глаголи, които са се диференцирали в семантично отношение, трябва да се дадат на съответните си места в словника на Правописния речник.

2. За дублетите е характерна семантична равнозначност и стилистична немаркираност. Ако една от думите в дадена двойка е стилистично маркирана, а другата — стилистично немаркирана, тази двойка не е дублет, а е вариант (вж. с. 9). Това ни дава основание да посочим, че следните двойки, дадени в Правописния речник като дублети, в същност са варианти:

бастун и *бастон*
нехранимайка и *нехранимайко*

отцеубиец и *отцеубийца*,
псалм и *псалом*.

Съществителните *бастон*, *нехранимайка* и *отцеубийца* са стилистично оцветени. Те могат да се употребяват в художествената литература с определени стилистични цели.

Съществителното *псалом* от двойката *псалм* и *псалом* е старинна форма, която също носи стилистична натовареност.

И така стилистично оцветените съществителни *бастон*, *нехранимайка*, *отцеубийца* и *псалом* са вариантни на стилистично немаркираните книжовни форми *бастун*, *нехранимайко*, *отцеубиец* и *псалм*.

Тези варианти трябва да се дават на съответните им места в словника на Правописния речник.

3. От Правописния речник трябва да отпаднат като дублети тези двойки, при които една от думите е неупотребима, слабоупотребима или нецелесъобразна в книжовния език (с. 11). Неупотребимите, слабоупотребимите и нецелесъобразните думи или форми от даден дублет не са елементи на съвременната книжовна норма. Ето защо Правописният речник, който е и нормативен, не трябва да регламентира дублетни употреби, които обективно не съществуват в книжовния език. За повече яснота ще представим в следния ред тези двойки, които поради наличие на неупотребими, слабоупотребими или нецелесъобразни думи или форми в съвременния български книжовен език са варианти, а не дублети.

3.1. Двойки, при които една от думите или формите е неупотребима или слабоупотребима в съвременния български книжовен език:

арфонист и *арфист*

медальон и *медалион*

арфонистка и *арфистка*

мебел, *мебели* и *мобили*

батальон и *баталион*

мержелее и *мерджелее*

варница и *вареница*

мерудия и *меродия*

гной, *гноят* и *гноята*

гнус и *гнъс*

нафта и *нафт*

гнусливост и *гнъсливост*

немкия и *немка*

гнуслив и *гнъслив*

поетка и *поетеса*

дантела и *тантела*

пристан, *пристанът* и *пристанта*

диплом и *диплома*

прахуляк и *прахоляк*

яничар и *яничар*

смрад, *смрадът* и *смрадта*

Кирил и *Кирил*

тиранин и *тиран*

кирилица и *кирълица*

флексивен и *флективен*

маншет и *маншета*

швед и *шведец*.

магнетофон и *магнитофон*

В посочените по-горе двойки слабоупотребимите или неупотребимите думи или форми са: *арфонист* и *арфонистка*, *баталион*, *вареница*, *гноят*, *гнъс*, *гнъсливост*, *гнъслив*, *тантела*, *диплом*, *яничар*, *Кирил*, *кирилица*, *маншета*, *магнетофон*, *медальон*, *мерудия*, *мундщук*, *нафта*, *немкия*, *поетеса*, *пристанът*, *прахуляк*, *смрадта*, *тиранин*, *флексивен*, *швед*.

Смятаме, че слабоупотребимите и неупотребими думи и форми не трябва да се дават в словника на Правописния речник.

3.2. Двойки, при които една от думите или формите е нецелесъобразна:

а. Народна дума —

доде, *додето* и *догде*, *догдето*,

науст и *наизуст*,

донигде и *донийде*,

негде и *нейде*,

излеко и *излека*,

никога и *никогаш*,

ламба и *лампа*,

първо и *първом*.

В Правописния речник трябва да се дадат като дублети *докъде* и *докъдето*, а да се отстранят техните народни съответствия *доде*, *додето* и *догде*, *догдето*.

В Правописния речник трябва да остане само книжовната форма *доникъде* и да се отстранят народните ѝ съответствия *донийде* и *донигде*.

Също така народните форми *излека*, *ламба*, *науст*, *негде*, *нейде*, *никогаш* и *първом* трябва да се отстранят от Правописния речник. На мястото на дублета *нейде* и *негде* ще се даде формата *някъде*, която е книжовна.

6. Разговорна дума —

бабаит и бабаитин,
отпуска и отпуск,
портфейл и портфел,

фасунга и фасонка,
фанела и фланела.

Съществителните *бабаитин, отпуска, портфел, фасонка и фанела* имат разговорен характер и трябва да отпаднат от Правописния речник.

в. Дialeктна или областна дума —

кѳте и кѳтѳ,
сгурия и сгур,

чѳрен и чирѳн,
шѳрей и шурѳ.

От посочените по-горе двойки в Правописния речник трябва да останат книжовните форми *кѳте, сгурия, чирѳн и шѳрей*.

г. Остаряла дума —

лимонада и лимоната,
споменавам и споменувам.

Остарелите думи *лимоната и споменувам* трябва да отпаднат от Правописния речник.

д. Русизѳм или цѳрковнославянизѳм

вѳплѳтя и вѳплѳтя
вѳплѳщавам и вѳплѳщавам
вѳплѳтен и вѳплѳтен
гнездов и гнездови
обязателно и обязателно

обезателен и обязателен
отѳждествявам и отожждествявам
учѳщ се и учащ се
хазайка и хазяйка.

От Правописния речник трябва да се отстранят думите *вѳплѳтя, вѳплѳщавам, вѳплѳтен, гнездови, обязателен, обязателно, отожждествявам, учащ се и хазяйка*.

4. В словника на Правописния речник има думи и форми, които са семантично равнозначни и стилистично немаркирани. Тези думи и форми могат да се оформят и представят като дублети. Ще се спрем последователно на тези случаи.

а. Успоредно с някои от прилагателните-дублети на *-ичен* и *-ически* се употребяват и прилагателни със суфикса *-ски* (*-жки, -шки*). Тези прилагателни със суфикси *-ичен, -ически, -ски* (*-жки, -шки*) са образувани от една и съща основа и са абсолютно равнозначни в семантично отношение. Това дава възможност да се оформят тройки дублети, при които формите на *-ски* (*-жки, -шки*) трябва да се отбелязват на първо място, защото суфиксът *-ски* (*-жки, -шки*) е по-кратък и български по произход. И така към дублетите: *биографичен* и *биографически*, *биологичен* и *биологически*, *метеорологичен* и *метеорологически*, *микробиологичен* и *микробиологически*, *минералогичен* и *минералогически*, *фотографичен* и *фотографически*, трябва да се включат прилагателните със суфикс *-ски* (*-жки, -шки*): *биографски, биоложки, метеороложки, микробиоложки, минераложки, фотографски*. По този начин ще се оформят следните тройки дублети:

биографски, биографичен и биографически,
биоложки, биологичен и биологически,
метеороложки, метеорологичен и метеорологически,
минераложки, минералогичен и минералогически,
фотографски, фотографичен и фотографически.

б. В Правописния речник прилагателните *топографски* и *топографически* не са представени като дублети. С оглед на тяхната семантична равнозначност (вж. РСБКЕ) е необходимо да се оформи двойката *топографски* и *топографически* в бъдещите правописни речници.

в. В словника на Правописния речник са дадени прилагателните *отшелнишки* и *отшелнически*. В БТР те са дадени като дублети. Речниковите

статии в РСБКЕ посочват тяхната семантична равнозначност и стилистична необагреност, което позволява да се оформи дублета *отишелнишки* и *отишелнически*.

г. В Правописния речник прилагателните *портокален, портокалов, порцеланов, порцеланен, соев, соен, тютюнев, тютюнен, ябълков, ябълчен* и наречията *дремешком, дремешката, пълзешком, пълзешката, седешком, седешката, търчешком и търчешката* не са дадени като дублети. Речниковите статии в РСБКЕ сочат тяхната пълна семантична равнозначност и семантична необагреност. В бъдещите правописни речници те трябва да се дават като дублети:

*дремешком и дремешката,
пълзешком и пълзешката,
седешком и седешката,
търчешком и търчешката,
портокалов и портокален,*

*порцеланов и порцеланен,
соев и соен,
тютюнев и тютюнен,
ябълков и ябълчен.*

д. Глаголи от несвършен вид, които са дадени в азбучния ред на словника, а обективно са дублети и трябва да се представят като такива в Правописния речник:

*завъртявам, завъртам и завъртвам,
закръглявам и закръглям,
засадявам и засаждам,
изменям се и изменявам се,
изнамервам и изнамирам,
охладявам и охлаждам,
отмъщавам и отмъстявам,
подменявам и подменям,
прекратявам и прекращавам,
престроявам и престройвам,
потвърждавам и потвърждавам,
подслаждавам и подслаждам,*

*обезвредявам и обезвреждам,
обменявам и обменям,
огласявам и огласям,
окръглявам и окръглям,
оформявам и оформям,
прегласям и прегласявам,
подменям и подменявам,
притаявам (се) и притайвам (се),
разхлаждам и разхлаждавам,
развращавам и развращавам,
разменям и разменявам,
сполетявам и сполитам.*

Изброените по-горе глаголи са книжовни, семантично равнозначни, не носят допълнителна стилистична обагреност, поради което смятаме, че трябва да се дават като дублети в бъдещите ни правописни речници.

5. В Правописния речник е дадена двойката *космос* и *Космос*. В българския правопис е известно правилото, според което съществителните *космос, земя, слънце, луна*, употребявани като нарицателни съществителни, се изписват с малка буква, а като астрономически понятия — с главна буква.

Двойките от типа на *космос* и *Космос, земя* и *Земя* и т. н. условно можем да наречем правописни варианти. Или по-точно *правописни варианти* са тези двойки думи, които се употребяват и като съществителни собствени, и като съществителни нарицателни имена в зависимост от контекста.

С оглед на съвременната правописна практика смятаме, че в Правописния речник трябва да се включат като правописни варианти следните двойки:

*земя и Земя,
луна и Луна,
слънце и Слънце.*

Тези съществителни, употребявани като нарицателни имена, се пишат с малка буква — *земя, луна, слънце*, а като астрономически понятия — с главна — *Земя, Луна, Слънце*.

VIII. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

1. Дублетите са семантично равнозначни и стилистично немаркирани варианти на една езикова единица на всички равнища на езиковата система.

2. Дублетите в книжовния език са елементи на книжовната норма, а дублетността е закономерно явление на книжовноезиковата система.

3. Създаването и отмирането на дублетите е закономерен резултат от езиковото развитие. Дублетите са вътрешноезикови явления, които, станали елементи на нормата, се регламентират от кодификацията.

4. За българския книжовен език са характерни два пътя за създаване на дублети:

а. Проникват форми от различни диалекти в книжовния език. Така се създават например дублетите *невеста* и *невяста*, *обед* и *обяд* и т. н.

б. Дублети се създават при приемането на чужди думи в книжовния език, например *анализ* и *анализа*, *гене́за* и *генезис* и т. н.

5. Стремежът към намаляване на дублетите в българския книжовен език е съвременна тенденция на кодификацията. Тя трябва да намери израз в правописните и тълковните речници на българския книжовен език.

6. В предговорите на правописните и тълковните речници е необходимо да се постави и разгледа проблемата за представянето на дублетите.

Нашето изследване показва, че се налагат корекции в словника на Правописния речник във връзка с представяне на дублетите в него.

СЪДЪРЖАНИЕ

Юлия Балтова — Изграждане на книжовна лексика в българския език през Възраждането (сложни съществителни — <i>nomina concreta</i>)	5
Малина Иванова — Проблеми на българското преводознание през Възраждането (третата четвърт на XIX в.)	31
Владко Мурдаров — Девербативни съществителни за означаване на лица в славянските езици	60
Гергана Михайлова — Семантична субкатегоризация в лексико-семантичния клас на глаголите за съобщение	90
Мария Попова — Глаголи с едновременно реализиращи се задължителни валентности в съвременния български книжовен език	118
Мери Лакова — Семантика на въпросителните местоименни думи в съвременния български книжовен език във връзка с категорията определеност/неопределеност	147
Албена Попова — За лексико-семантичното стилистично изследване на езика на художественото произведение (върху материал от „Диви разкази“ от Н. Хайтов)	179
Лилия Манолова — Дублетите в Правописния речник на българския книжовен език	203

ИЗСЛЕДВАНИЯ ВЪРХУ СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ КНИЖОВЕН
ЕЗИК И НЕГОВАТА ИСТОРИЯ

*

Редактор *Ст. Вълчева*
Худ. редактор *Е. Станкулов*
Техн. редактор *Р. Асоев*
Коректор *Е. Котева*

*

Изд. индекс 8589
Дадена за набор 13. I. 1983 г.
Подписана за печат на 21. XII, 1983 г.
Формат 700/1000/16 Тираж 600
Печатни коли 14,63 Издателски коли 18,96 УИК 20,81
Цена 4,08 лв.
Код 28-9535172511
5010-6-83

*

Печатница при Издателството на БАН
1113 София, ул. „Акад. Г. Вончев“, бл. 5
Поръчка № 167